

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

O.T. HUSANOV

KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

4-nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2017

UO‘K: 342.4(575.1)(075)
KBK 67.400ya722
H84

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi bo‘yicha tayyorlangan ushbu darslik o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi standartlari asosida yaratilgan bo‘lib, unda «Konstitutsiyaviy huquq» fanining asosiy mavzulari yoritilgan. Darslik mavzularida mamlakatimizda davlat qurilishi va boshqaruv, sud-huquq sohasida o‘tkazilayotgan islohotlar, ularning natijalari, inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlash borasida olib borilayotgan samarali ishlar, demokratik jarayonlarning chuqurlashuvi o‘z ifodasini topgan.

Taqrizchilar: **O. MUHAMMADJONOV** — yuridik fanlari doktori; **A. RAHMONOV** — yuridik fanlari doktori, professor; **B. SROJOV** — yuridik fanlari nomzodi.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining huquqiy fanlar tizimida «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi» fani alohida o‘rin tutadi. Chunki ushbu fan orqali huquq tizimida yetakchi hisoblanuvchi Konstitutsiyaviy huquq o‘rganiladi.

Konstitutsiyaviy huquq yetakchi huquq tarmog‘i bo‘lishi bilan birga, alohida, o‘z predmetiga ega huquq tarmog‘i hamdir.

Konstitutsiyaviy huquq normalari jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy masalalarni, ularning asoslarini tartibga soladi. Bular xalq hokimiyatchiligini amalga oshirish jarayonidan kelib chiqadigan *jamiyat—fuqaro—davlat* o‘rtasidagi munosabatlar hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy huquq — Konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, shaxsning huquqiy holati asoslarini, jamiyat va shaxs munosabatlarini, ma‘muriy-hududiy va davlat tuzilishi masalalarini, hokimiyatni tashkil etish va ularning faoliyati bilan bog‘liq masalalarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig‘indisidan iborat huquq tarmog‘i. Ana shu masalalar va ularni tartibga soluvchi huquqiy normalar «Konstitutsiyaviy huquq» fani tomonidan o‘rganiladi.

«Konstitutsiyaviy huquq» fani mavjud ijtimoiy munosabatlar huquq normalariga mos kelishi masalasini o‘rganib, ijtimoiy munosabatlarni yanada to‘g‘riroq tartibga solish, ularning rivojlanishiga imkon beradigan huquq normalarini yaratish, mavjudlarini yanada takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishni maqsad qilib qo‘yadi.

Konstitutsiyaviy huquq doirasida olib boriladigan tadqiqotlar Konstitutsiyaviy munosabatlar va huquq normalarining takomillashuviga olib keladi.

«Konstitutsiyaviy huquq»ning ta‘lim jarayonidagi vazifasi Konstitutsiyani o‘quvchilarga chuqur o‘rgatishdir. Bu fan orqali Konstitutsiyaning ahamiyati, vazifasi, funksiyasi, yuridik tabiati,

davlat tuzilishi, hokimiyatni tashkil etish, shaxsning huquqiy holati, jamiyat, fuqaro, davlat munosabatlari o'rganiladi.

«Konstitutsiyaviy huquq» fanining vazifasi faqat Konstitutsiyaviy huquq normalarini o'quvchilar ongiga singdirish bilan cheklanmay, u o'quvchilarda qonunga, Konstitutsiyaviy tuzumga, boshqa fuqarolarga nisbatan hurmat tuyg'usini shakllantirish vazifasini ham boshqaradi. Konstitutsiyani chuqur bilish orqali Vatanga sadoqat, jamiyatga hurmat paydo bo'lib, belgilangan burchlarni ixtiyoriy bajarishga intilish vujudga keladi. Shuning uchun ham Konstitutsiyani o'rganishga mamlakatimizda alohida e'tibor beriladi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov Konstitutsiyamiz qabul qilingan kunning sakkiz yilligi munosabati bilan o'tkazilgan yig'ilishda so'zlagan nutqida «Nima uchun Konstitutsiyani o'rganish kerak?» degan savol qo'yib, unga o'zi shunday javob bergan edi: «Ming afsuski — bu sir emas — ko'pchiligimiz Konstitutsiyaning ma'no-mazmunini yaxshi bilmaymiz, uni sinchiklab o'rganmaymiz. Vaholanki, agar Konstitutsiyamizning mohiyatiga kirib borsak, mag'zini chaqsak, bugun oldimizda turgan ko'pgina savollarga, muhim muammolarni yechishda javob topishimiz mumkin»¹.

Shundan so'ng Konstitutsiyani o'rganishga e'tibor yanada kuchaytirildi. 2001-yil 4-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida» Farmoyish qabul qildi. Ana shu Farmoyishga asosan, ta'lim tizimidagi barcha o'quv muassasalarida «Konstitutsiyani o'rganish maxsus kursi» o'qitilishi belgilandi. Bu maxsus o'quv kursini o'rganish uchun yaratilgan o'quv dasturlari va qo'llanmalarida o'rganish zarur bo'lgan bilimlar asosiga Konstitutsiyaviy huquq sohasidagi bilimlar tayanch qilib olindi.

«Konstitutsiyani o'rganish maxsus kursi» barcha noyuridik o'quv muassasalarida o'qitilib, Konstitutsiyani o'rganishni maqsad qilib qo'ysa, yuridik yo'nalishlardagi ta'lim muassasalarida o'qitiladigan «Konstitutsiyaviy huquq» fani o'z oldiga shu maqsadni qo'yadi.

Konstitutsiyaning deyarli barcha boblari alohida-alohida mavzu sifatida yoritildi va fanga taalluqli bo'lgan «Konstitutsiyaviy huquq — huquq tarmog'i va fan», «Konstitutsiya — asosiy qonun»,

¹ I.A. Karimov. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. 9-jild. T., «O'zbekiston», 2001, 134—135-betlar.

«O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yaratilishi» masalalari alohida mavzu sifatida berildi. Bundan tashqari, fuqarolik jamiyatini shakllantirishda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari muhim rol o‘ynashi, uning faoliyatida yoshlarning ham ishtiroki mavjudligi, u har bir fuqaroga eng yaqin organ ekanligi hisobga olinib, «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari» alohida yoritildi.

Darslikni tayyorlashda mamlakatimizda davlat qurilishi va boshqaruvi, sud-huquq sohasida olib borilayotgan islohotlar va ularning natijalari, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga 2012-yildan 2017-yil 30 avgustgacha kiritilgan o‘zgartirishlar e‘tiborga olindi.

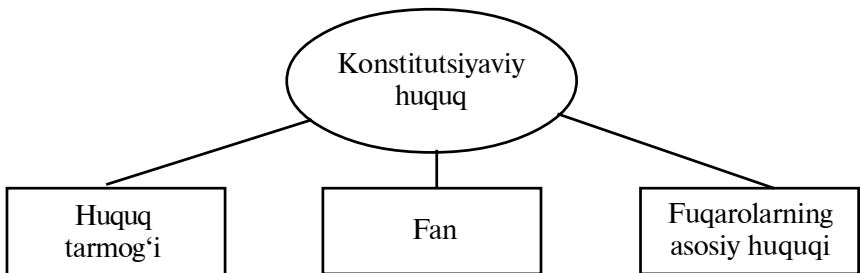
Shuningdek darslikda «2017—2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi» va 2017-yil 8-sentabrdagi Prezident Farmoni bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy islohotlar Konsepsiyasi»ning asosiy holatlaridan foydalanildi.

I bo'lim. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING
KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI

1-bob. KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ — HUQUQ
TARMOG'I VA FAN

1.1. Konstitutsiyaviy huquq tushunchasi

«Konstitutsiyaviy huquq» atamasi huquqshunoslikda uch tushunchaga nisbatan ishlatiladi. *Birinchi*dan, Konstitutsiyaviy huquq deganda, huquqning alohida bir tarmog'i tushuniladi. *Ikkinchi*dan, Konstitutsiyaviy huquq deganda, huquqiy fanlardan birini tushunamiz. *Uchinchi*dan, «Konstitutsiyaviy huquq» so'zi fuqarolarning Konstitutsiyada belgilangan asosiy huquqlariga ham tatbiq qilinadi. Ya'ni:

Bu yerda biz Konstitutsiyaviy huquqni huquq tarmog'i sifatida hamda huquq tizimida yetakchi huquq sifatida o'rganamiz. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi mustaqil huquq tarmog'i bo'lib, mamlakatning huquq tizimiga kiradi. Unda, bir tomondan, hamma huquqiy normalarga xos umumiy, ikkinchi tomondan, boshqa huquqiy normalardan ajratib turadigan maxsus belgilar mavjud.

Konstitutsiyaviy huquq boshqa huquqlar kabi ma'lum huquqiy normalar yig'indisidan iborat. Konstitutsiyaviy huquq normalari, eng avvalo, insonning asosiy huquq va erkinliklarini hamda manfaatlarini himoya qilishni nazarda tutadi va shu maqsadni ko'zlab, davlatning ma'lum tizimini o'rnatadi. Bu degani, *birinchi*dan, Konstitutsiyaviy huquq ma'lum huquqiy normalardan

iboratdir, *ikkinchidan*, bu huquqiy normalar fuqarolar huquq, erkinliklarini himoya qilib, burchlarini belgilaydi, *uchinchidan*, ana shu himoya samarali va ta'sirli bo'lishi uchun davlat hokimiyat tizimi, uning ish faoliyati, vakolati huquq normalari bilan belgilanadi. Konstitutsiyaviy huquqning asosiy vazifasi hokimiyat bilan erkinlik munosabatida mutanosiblikni o'rnatishdir. Agar erkinlik va hokimiyat o'rtasida mutanosiblik buzilsa, anarxiya yoki diktatura vujudga kelishi mumkin. Har ikkisi ham taraqqiyotga to'sqinlik qiladi.

Konstitutsiyaviy huquq ma'lum ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Uning tartibga soladigan munosabatlari inson erkinligi, hokimiyat masalalariga taalluqli bo'lgani uchun ijtimoiy hayotda eng muhim munosabatlar hisoblanadi. Shuning uchun ham Konstitutsiyaviy huquq normalari ham, u tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar ham yetakchi xarakterga ega bo'lib, boshqa barcha huquqlar, ijtimoiy munosabatlar shularga asoslanadi.

Konstitutsiyaviy huquq nima, degan savolga qisqa qilib javob berilsa, shunday ta'rif kelib chiqishi mumkin:

Konstitutsiyaviy huquq insonning huquq va erkinligini o'rnatuvchi va ta'minlovchi huquqiy normalar yig'indisi bo'lib, ular ana shu maqsadda hokimiyat tuzilishini o'rnatadi va faoliyatini belgilaydi. Ana shundan kelib chiqib, Konstitutsiyaviy tuzum asoslarini belgilaydi.

1.2. Konstitutsiyaviy huquqning predmeti

Har qanday huquqning predmeti shu huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Alohida huquq tarmoqlarining predmetini aniqlash huquq tarmoqlarini bir-biridan ajratish imkoniyatini yaratuvchi asosiy omildir. Huquq predmetini bilmasdan turib, huquqni qo'llash faoliyatini ham amalga oshirib bo'lmaydi.

Shuning uchun Konstitutsiyaviy huquqni o'rganishga kirishilgan vaqtda, eng avvalo, qaysi ijtimoiy munosabatlar uning predmeti bo'lishini bilib olish zarur. Konstitutsiyaviy huquq, avvalo, jamiyat hayotining barcha: siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa sohalariga taalluqli munosabatlar asoslarini tartibga soladi.

Boshqa huquqlar hayotning ma'lum sohasiga taalluqli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Konstitutsiyaviy huquqning predmetiga xos xususiyat shundaki, u ma'lum sohadagi ijtimoiy

munosabatlarning alohida qismini tartibga solib, ular boshqa huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi uchun asos, baza bo‘lib xizmat qiladi.

Konstitutsiyaviy huquq predmetini aniq belgilash katta ahamiyatga ega, chunki masala inson huquqlari, uning kafolatlari bilan bog‘liq. Inson huquqlarini eng kam miqdorda cheklash va davlat hokimiyatini imkoni boricha cheklash zarurligi konstitutsiyaviy huquqning predmetini aniq belgilash zaruratini keltirib chiqaradi.

Konstitutsiyaviy huquq predmeti, jahon Konstitutsiyaviy huquq nazariyasida ham e‘tirof etilgan bo‘lib, u, asosan, ijtimoiy munosabatlarning ikki sohasini qamrab oladi. Bulardan birinchisi, insonlarning huquq va erkinliklarini himoya qilish. Bunda inson bilan davlat o‘rtasida munosabatlar vujudga keladi. Bu munosabatlarning asoslari Konstitutsiyaviy normalar bilan tartibga solinadi. Inson va davlat o‘rtasidagi munosabatlar juda keng va ko‘p qirralidir. Shuning uchun ular Konstitutsiyaviy huquqdan tashqari boshqa huquq tarmoqlari, jumladan, ma‘muriy, fuqarolik, oila, mehnat va boshqalar bilan ham tartibga solinadi. Lekin Konstitutsiyaviy huquq bu munosabatlarning asoslarini tartibga soladi.

Konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbayi Konstitutsiya va u asosida qabul qilingan qonunlar bo‘lib, ular inson huquq va erkinligi ta‘minlanishining barcha choralari hamda shaxs — davlat munosabatida shaxsning ustuvor darajada bo‘lishini nazarda tutadi. Ikkinchisi — davlat tuzilishi, davlat hokimiyati, ya‘ni hokimiyat munosabatlari. Hokimiyat tuzilishini tashkil etish faqat hokimiyat organlarini tashkil etishnigina nazarda tutmaydi. Konstitutsiyaviy normalar hokimiyatning turli tarmoqlarini amalga oshiruvchi organlarning huquqiy holatini, ularning bir-biri bilan, quyi organlari bilan munosabatlarini ham belgilaydi. Natijada, qonunchilik, ijro, sud hokimiyati organlarining faoliyat ko‘rsatishi uchun, ularning bir-birlari bilan va fuqarolar bilan aloqa o‘rnatishining huquqiy asosi vujudga keladi.

1.3. Konstitutsiyaviy huquq — huquq tarmog‘i sifatida

Ijtimoiy munosabatlarning alohida-alohida sohalarini alohida huquqlar tartibga soladi. Ijtimoiy munosabatlarning turli-tumanligi turli huquqlarning bo‘lishini taqozo etadi. Natijada, huquqlar tarmoqlarga bo‘linadi. Shu tufayli Konstitutsiyaviy huquq, Ma’-

muriy huquq, Mehnat huquqi, Jinoyat huquqi, Fuqarolik huquqi va hokazolar mavjud.

Har bir huquq tarmog‘i alohida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solsa, masalan, Mehnat huquqi — mehnat munosabatlarini, Fuqarolik huquqi — mulkiy munosabatlarni tartibga solsa, Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan eng asosiy ijtimoiy munosabatlarning asoslari tartibga solinadi.

Turli ijtimoiy munosabatlarga taalluqli asosiy munosabatlar umumiy tarzda tartibga solinishi zarurligi Konstitutsiyaviy huquqning alohida huquq tarmog‘i sifatida mavjud bo‘lishi zaruratini tug‘diradi.

Konstitutsiyaviy huquq normalari ijtimoiy munosabatlarning asoslarini tartibga solib, ular mazmuni, huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi subyektlar doirasiga qarab, bir-biridan farq qiladi.

Ijtimoiy hayotda Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solish zarur bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarning mavjudligi Konstitutsiyaviy huquqning huquq tarmog‘i sifatida mavjud bo‘lishini keltirib chiqaradi.

Konstitutsiyaviy huquq mustaqil va alohida huquq tarmog‘i hisoblanishi va barcha huquq tarmoqlariga xos xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga, u boshqa huquq tarmoqlaridan farq qiladi. Bu farq Konstitutsiyaviy huquq tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarning turli-tumanligidadir. Yuqorida aytganimizdek, boshqa huquqlar faqat bir sohaga taalluqli munosabatlarni tartibga solsa, Konstitutsiyaviy huquq normalari esa Konstitutsiyaviy tuzum asoslariga, shaxsning huquqiy holati asoslariga, davlatning milliy va ma‘muriy-hududiy tuzilishiga, hokimiyatni amalga oshiruvchi davlat organlarining tizimiga, saylov tizimiga ta‘sir qiladi va shu masalalarni tartibga soladi.

1.4. Konstitutsiyaviy huquqning huquq tizimidagi o‘rni

Har qanday demokratik mamlakatdagi singari, O‘zbekistonda ham Konstitutsiyaviy huquq O‘zbekiston Respublikasi huquq tizimida yetakchi huquq hisoblanadi. Uning bu mavqeyi shu huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati bilan belgilanadi. Jamiyat va davlatning tuzilishini, hal qiluvchi prinsiplarini, jamiyatdagi barcha jarayonlarni boshqarish yo‘llarini belgilash bilan, ular ijtimoiy hayotning qaysi sohasiga taalluqli

bo'lmasin, Konstitutsiyaviy huquq huquqiy tartibga solishning bosh yo'nalish mohiyatini belgilab beradi. Masalan, Konstitutsiyaviy huquq normasi bilan mustahkamlangan «Inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi», degan prinsip (Konstitutsiyaning 13-moddasi) boshqa har qanday huquqlarda o'z ifodasini topgan va aniqlashtirilgan.

Konstitutsiyaviy huquqning yetakchi roli har qanday huquqning vujudga kelishi Konstitutsiyaviy huquq normalari orqali tartibga solinishi bilan belgilanadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar har qanday huquqiy hujjatning turini, ularni chiqaruvchi organlarni, ularning huquqiy kuchini, munosabatini belgilaydi.

Konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbai bo'lib davlatning Asosiy qonuni — Konstitutsiya hisoblanadi va uning normalari har qanday huquq uchun boshlang'ich asosdir.

Konstitutsiyaviy huquq mulk shakllarini, mulkdorlar huquqini, xo'jalik yuritish prinsiplarini belgilash bilan fuqarolik va xo'jalik huquqi uchun, mehnat huquqini belgilash bilan mehnat huquqi uchun, budjet huquqini belgilash bilan moliya huquqi uchun, ijro hokimiyati organlari tizimi, vakolatlarini belgilash bilan ma'muriy huquq uchun asos bo'ladi. Buni har qanday huquq tarmog'i, jinoyat huquqi, protsessual huquqlar misolida ham ko'rish mumkin.

Konstitutsiyaviy huquq har qanday huquq tarmog'i singari jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy sohadagi o'zgarishlarini o'zida aks ettiradi va sohadagi o'zgarishlar asosida rivojlanadi, o'zgarib turadi.

Amaldagi Konstitutsiyaviy huquq normalari, eng avvalo, O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini, mustaqilligini, shu asosda vujudga kelgan o'zbek milliy demokratik davlatchiligini, bozor iqtisodiyoti xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi jahondagi ilg'or demokratik mamlakatlar tajribasini sinchiklab o'rganish va ulardagi ijobiy tomonlardan foydalanish, xalqaro hujjatlarning umume'tirof etilgan qoidalaridan foydalanish natijasida rivojlanib boradi. Unda dunyoviy, huquqiy, demokratik, ijtimoiy davlatni xarakterlovchi normalar o'z ifodasini topgan.

Konstitutsiyaviy huquqni tahlil qilish quyidagi holatlarni aniqlash imkonini beradi:

1. O‘zbekiston Respublikasining to‘la suverenitetligi huquqiy ta‘minlanganligi va mustaqil o‘zbek milliy davlatchiligining vujudga kelganligi va mustahkamlanganligi.

2. Qonunchilikning har qanday mafkuradan xoli ekanligi mustahkamlanganligi.

3. Davlat va jamiyatning barcha institutlari insonparvarlik ruhida tashkil qilinganligi. Inson manfaatining ustuvorligini ta‘minlovchi, insonni eng oliy qadriyat darajasiga ko‘taruvchi qoidalarning mavjudligi.

1.5. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar

Jamiyatda ma‘lum ijtimoiy munosabatlarni huquq bilan tartibga solish zarurati mavjud. Ijtimoiy munosabatlarning bir qismi (asoslari) Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Konstitutsiyaviy huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning soni va ahamiyati juda keng. Bundan tashqari, ushbu munosabatlar kengayib, takomillashib boraveradi. Bu mamlakat o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni bajara borishiga, ular asosida yangicha munosabatlarning vujudga kelishiga sabab bo‘ladi. Bozor munosabatlarining shakllanib, takomillashib borishi, demokratik jarayonlarning chuqurlashuvi, bu munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishda davlatning o‘rnini aniqlash, unda fuqarolar manfaatini himoyalashda Konstitutsiyaviy huquq asosiy rol ni o‘ynaydi. Chunki uning eng asosiy vazifasi ma‘lum ijtimoiy tartib o‘rnatish orqali insonlarning huquq va erkinligini himoya qilishdir. Mana shu vazifasi bilan O‘zbekiston Konstitutsiyaviy huquqi Sovet Konstitutsiyaviy huquqidan farq qiladi. Chunki totalitar tuzum Konstitutsiyasining bosh maqsadi sotsialistik tuzumni himoya qilish bo‘lib, ijtimoiy munosabatlar shu nuqtayi nazardan o‘rnatilar edi. Demokratik mamlakatimiz Konstitutsiyasi inson manfaatini ustun qo‘yadi va barcha ijtimoiy munosabatlar, jumladan, Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar shu nuqtayi nazardan o‘rnatiladi.

Umume‘tirof etilgan nazariyaga murojaat qilsak, huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta‘siri huquqiy munosabatni vujudga keltiradi, degan qoidaga duch kelamiz.

Konstitutsiyaviy huquq normalarining hammasi ham ijtimoiy munosabatlarni vujudga keltiravermaydi. Konstitutsiyaviy huquq tarmog‘i o‘zining maqsadi va xarakteriga ko‘ra, mavjud normalarida ko‘plab deklaratsiyalarni mujassamlashtirgan. Ular turli sohalarda tartiblarni aniq bir huquqiy munosabat orqali emas, umumiy prinsip va qoidalarni e‘lon qilish bilan o‘rnatadi. Ana shunday prinsip va qoidalar esa boshqa, aniq normalar vujudga kelishiga ta‘sir qiladi.

O‘zbekiston Konstitutsiyasining 3-moddasida «O‘zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo‘linmasdir» yoki 13-moddasida «O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha‘ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi», degan qoidalar mavjud (bunday qoidalar ko‘plab uchraydi). Bu qoidalar aniq bir huquqiy munosabatni keltirib chiqarmaydi. Faqat shu norma asosida shaxslar o‘z manfaatini himoya qila olmaydi. Lekin shu qoida asosida aniq huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaruvchi boshqa normalar vujudga keladi. Masalan, Jinoyat huquqi, Mehnat huquqi, Fuqarolik huquqi va boshqalar. Lekin qoidadagi ko‘rsatma inson manfaatlari doimo ustuvor bo‘lishi haqida eslatib turadi va demokratik tartibni ta‘minlashda katta ahamiyatga ega.

Lekin ko‘pincha Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar aniq huquqiy munosabatlarni vujudga keltirib chiqaradi, shuning uchun bu munosabatlar subyektlarini aniq ajratish zarur. Shunda huquq, burch kimga tegishliligini, kim huquq buzilishi uchun javobgar bo‘lishini bilish mumkin bo‘ladi. Bunday normalar insonlar va hokimiyat tuzilmalari munosabatlarini aniqlaydi, inson manfaatlarining tegishli organlar tomonidan himoya qilinishini ta‘minlaydi. Masalan, Konstitutsiyaning 26-moddasidagi «Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko‘rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o‘zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta‘minlab beriladi», degan qoida huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradi va sud hamda boshqa organlarga majburiyat yuklaydi.

Ba‘zi Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarda faqat deklaratsiyalar (norma-deklaratsiya) mavjud bo‘lsa, ko‘pchilik Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarda aniq umummajburiy qoidalar ham mavjudligini ko‘ramiz yoki majburiy bajarilish imkoniyati ko‘rsatilgan bo‘ladi. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarning ba‘zilarida,

har qanday huquqiy normada mavjud bo'ladigan elementlar: gireteza, dispozitsiya va sanksiyalar mavjud bo'ladi. Ko'pgina normalarda esa sanksiya va, shuningdek, gireteza qismi ham yo'q. Bu shu normalarni huquqiy jihatdan ta'minlashda chalkashliklar vujudga keltiradi.

Boshqa huquq normalari kabi Konstitutsiyaviy huquq normalari ham imperativ, dispozitiv xarakterda bo'lishi mumkin. Imperativ normada qat'iy ko'rsatma bo'lib, munosabat ishtirokchilari hech qanday tanlovga, erkinligiga ega emas, qoida albatta bajarilishi kerak. Masalan, Konstitutsiyaning 85-moddasida «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi o'z tarkibidan Qonunchilik palatasining Spikeri va uning o'rinbosarlarini saylaydi», deyilgan normani olaylik. Despozitiv normalar subyektlarga tanlash imkoniyatini beradi, ular shu qoidada o'rnatilgan tartibdan foydalanishi yoki foydalanmasligi mumkin. Konstitutsiyaning 87-moddasidagi «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati, zarurat bo'lgan taqdirda, muayyan vazifalarni bajarish uchun deputatlar, senatorlar orasidan komissiyalar tuzadi», degan qoida deputatlar orasidan Oliy Majlisga komissiyalar tuzish uchun ixtiyor bergan. Undan Oliy Majlis o'z manfaatidan kelib chiqib foydalanadi.

1.6. Konstitutsiyaviy huquq manbalari

Gap bu yerda Konstitutsiyaviy huquqning yuridik manbalari haqida ketadi. Huquq manbayi — tegishli huquqiy normalar qayd qilingan hujjatlar. Huquq manbayi shu huquqiy normalarni rasmiylashtirish shaklidir. Konstitutsiyaviy huquqning manbalari bo'lib normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro hujjatlar (agar ularda O'zbekiston ishtirok etgan bo'lsa), sud qarorlari hisoblanadi.

Normativ hujjatlar turli ko'rinishda bo'lib, ular: Konstitutsiya, Konstitutsiyaviy qonunlar, qonunlar, davlat boshlig'i va hukumat hujjatlari, vakillik va ijro hokimiyati organlarining hujjatlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari hujjatlari hisoblanishi mumkin.

Konstitutsiya va Konstitutsiyaviy qonunlar to'laligicha Konstitutsiyaviy huquq manbayi bo'lsa, qonun va boshqa hujjatlar: Prezident va hukumat hujjatlari, mahalliy hokimiyat organlarining qarorlari faqat Konstitutsiyaviy munosabatlarni tartibga solsa

(shunga qaratilgan bo'lsa) Konstitutsiyaviy huquq manbasi bo'ladi. Masalan, saylov to'g'risidagi qonunlar Konstitutsiyaviy huquq manbasi bo'lsa, mehnat qonunlari mehnat huquqiy munosabatlarini tartibga solishga qaratilib, mehnat huquqi manbasi bo'ladi. Prezidentning markaziy davlat organlarini tuzish, ularning rahbarlarini tayinlash haqidagi Farmonlari Konstitutsiyaviy huquq manbasi bo'lsa, Faxriy unvon berish, mukofotlash to'g'risidagi Farmoni Konstitutsiyaviy huquq manbasi hisoblanadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasida xalqaro huquqning ustuvorligi e'tirof etilgan. Shuning uchun xalqaro shartnomalar ham huquq manbasi hisoblanadi. Lekin shartnomalarda O'zbekiston ishtirok etsagina, mazkur shartnomalar Konstitutsiyaviy huquq manbasi bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi xulosalari, to'xtamlari ham Konstitutsiyaviy huquq manbasi bo'la oladi.

1.7. «Konstitutsiyaviy huquq» fani, uning predmeti

«Konstitutsiyaviy huquq» fani yuridik fanlar tizimiga kiradi. O'zbekiston mustaqil bo'lgach, o'zining «Konstitutsiyaviy huquq» faniga ham ega bo'ldi. Shuningdek, Konstitutsiyaviy huquq o'z xususiyati va mazmuniga ko'ra, ijtimoiy fanlar tizimiga kiradi, ular bilan birgalikda rivojlanadi. O'zbekistonning demokratik rivojlanish yo'lidan borishi, jamiyat hayotining turli fikrlar asosida rivojlanishining belgilanishi «Konstitutsiyaviy huquq» fanini partiyaviylik, sinfiylik ta'siridan xoli qildi.

Ayonki, har bir fanning predmeti shu fan o'rganadigan narsa, voqelik hisoblanadi. Huquqiy fanning predmeti shu nom bilan ataladigan huquq tarmog'ini o'rganish hisoblanadi. Ya'ni «Konstitutsiyaviy huquq» fanining predmeti — Konstitutsiyaviy huquq tarmog'i.

Shu doirada «Konstitutsiyaviy huquq» fani Konstitutsiyaviy huquq tarmog'iga xos qonuniyatlarni, tamoyillarni, ularning vujudga kelishi va rivojlanishini o'rganadi. Fanning predmeti doirasida Konstitutsiyaviy huquq normalari, ular qo'llaniladigan ijtimoiy munosabatlar, ularning bir-biriga mosligi, huquq tarmog'ining subyektlari, ularning huquqiy holati o'rganiladi. Amaldagi Konstitutsiyaviy-huquqiy qonunchilik, davlatning funksiyasi, Konstitutsiyaviy-huquqiy institutlarni o'rganish ham «Konstitutsiyaviy huquq» fani predmeti hisoblanadi.

«Konstitutsiyaviy huquq» fani faqat davlat — huquqiy norma va institutlarni oʻrganish bilan chegaralanmay, ularning amal qilishini ham oʻrganadi.

Umumlashtirib aytiladigan boʻlsa, «Konstitutsiyaviy huquq» fanining predmeti Konstitutsiyaviy huquq bilan tartibga solindigan barcha ijtimoiy munosabatlar va shu ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari hisoblanadi. Konstitutsiyaviy huquq ijtimoiy munosabatlar va institutlar, faqat davlat, hokimiyatga taalluqli masalalar bilan cheklanmaydi. Bu munosabatlarda davlat bilan birga, fuqarolar, jamoat birlashmalari va jamiyatning boshqa tuzilmalari ham ishtirok etadi. Shuning uchun ularning roli, tutgan oʻrni, mavqeyi ham «Konstitutsiyaviy huquq» fani tomonidan oʻrganiladi va ular ham mazkur fanning predmetini tashkil etadi.

1.8. «Konstitutsiyaviy huquq» fanining vazifasi

«Konstitutsiyaviy huquq» fanining asosiy vazifasi — Konstitutsiyaviy huquqni huquq tarmogʻi sifatida hamda huquq tizimida yetakchi huquq sifatida koʻrsatish.

Buning uchun Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarning yuridik kuchi (ustuvorligi) samarasini, ijtimoiy hayotning rivojlanishiga taʼsirini, fuqarolar huquqiy ongi, huquqiy madaniyatiga taʼsirini oʻrganadi. «Konstitutsiyaviy huquq» fani mavjud huquqiy normalarni tahlil qilish, oʻrganish orqali ularning ijtimoiy munosabatlarga mosligini, taʼsirini aniqlaydi. Mavjud ahvol haqida xulosalar beradi hamda huquq normalarini yaratish, mavjudlarini takomillashtirish, eskirganlarini bekor qilish haqida takliflar beradi.

Fanning vazifalari qatoriga davlat hokimiyati organlarining faoliyatini, ularning oʻzaro munosabatlari, shakllari va koʻrinishlarini hamda fuqarolarning davlat ishlarida ishtirok etish yoʻllarini oʻrganish ham kiradi. Ana shularni oʻrganish natijasida ularni yanada takomillashtirish boʻyicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bulardan tashqari, «Konstitutsiyaviy huquq» fani xalq hokimiyatchiligi, davlat suvereniteti, davlatning milliy va maʼmuriy-hududiy tizimini, shaxs huquqiy holati, shaxs bilan davlat munosabati, davlat qurilishi va boshqaruvi, davlat shakllari masalalarini oʻrganadi.

Mamlakatimizda davlat qurilishi va boshqaruvini erkinlashtirish vazifasining qoʻyilishi, yaʼni Oliy Majlis palatalarining 2005-yildagi

qo'shma majlisida Prezident tomonidan ilgari surilgan ustuvor vazifalar:

- parlament roli va ta'sirini kuchaytirish;
- hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o'rtasida yanada munosib va barqaror muvozanatga erishish.

Buning uchun Prezident vakolatlarining bir qismini Parlamentning yuqori palatasi — Senatga va hukumatga o'tkazish, professional, doimiy asosda ishlaydigan quyi — Qonunchilik palatasini shakllantirish, uning vakolatlari va huquqlarini kengaytirish; Bosh vazir va umuman, mamlakat hukumatining rolini va shu bilan birga, mas'uliyatini kuchaytirish; sud hokimiyatining mustaqilligi va erkinligini mustahkamlashga qaratilgan aniq, qonuniy chora-tadbirlarni amalga oshirish¹ vazifasi «Konstitutsiyaviy huquq» fani oldiga ham katta vazifalarni qo'yadi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun jahon davlatchilik tajribasini o'rganish va ular asosida asosli ilmiy xulosalar tayyorlash zarur bo'ladi.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini shakllantirish vazifasi qo'yilganligi, bunda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat tashkilotlar rolini oshirish zaruriyati ham «Konstitutsiyaviy huquq» fani oldiga katta vazifalarni qo'yadi.

Erkinlashtirish, hokimiyat vakolatlarini nodavlat tashkilotlarga o'tkazish ilmiy asoslangan nazariy qoidalar asosida amalga oshsa, bu qoidalar o'z ifodasini qonunlarda va boshqa hujjatlarda topsa, ko'zlangan maqsadga erishish mumkin. Ana shu maqsadlarning muvaffaqiyatli amalga oshishida Konstitutsiyaviy huquq tavsiyalari katta foyda berishi mumkin.

Konstitutsiyaviy huquqni chuqur o'rganish, uni huquq tarmog'i sifatida va yetakchi huquq sifatida bilish o'quvchilarning huquq tizimimiz haqidagi bilimlarining mukammal bo'lishiga ta'sir qiladi.

Konstitutsiyaviy huquq normalarini chuqur bilish o'quvchilarning faqat huquqiy bilimlari oshishiga olib kelmay, buning katta tarbiyaviy ahamiyati ham mavjud. Konstitutsiyaviy huquqni bilish orqali har bir o'quvchi jamiyatdagi o'z o'rnini aniq anglashi, davlat suvereniteti, mustaqilligi ahamiyatini his qilishi va jamiyat ishlarida faol ishtirok etishi mumkin.

¹ *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005, 36—37-betlar.

NAZORAT SAVOLLARI

1. «Konstitutsiyaviy huquq» atamasi qanday ma'nolarda ishlatiladi?
2. «Konstitutsiyaviy huquq» tushunchasi va predmeti qanday?
3. Konstitutsiyaviy huquqning huquq tarmog'i sifatidagi xususiyati nimalarda ko'rinadi?
4. Konstitutsiyaviy huquqning yetakchi huquq sifatidagi xususiyati nimalarda ko'rinadi?
5. Konstitutsiyaviy huquqning huquq tizimidagi o'rni qanday?
6. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar xususiyati qanday?
7. Konstitutsiyaviy huquq manbalari qaysilar?
8. «Konstitutsiyaviy huquq» fanining vazifasi nimalardan iborat?

II bo'lim. **KONSTITUTSIYA — IJTIMOYIY TARAQQIYOT MAHSULI**

2-bob. **KONSTITUTSIYA — ASOSIY QONUN**

2.1. Konstitutsiya tushunchasi

«Konstitutsiya» atamasi xalqaro atamalardan hisoblanib, barcha tillarda ishlatiladi. Uning lug'aviy ma'nosi lotincha «*constitutio*», ya'ni o'rnatishdir. Konstitutsiya oliy yuridik kuchga ega davlatning Asosiy qonuni, huquqiy hujjatdir.

Konstitutsiya davlat qonuni bo'lsa-da, faqat u davlat uchun emas, birinchi navbatda, insonlar uchun zarur hujjatdir. Chunki davlat Konstitutsiyasiz ham faoliyat ko'rsatishi mumkin. Konstitutsiyalar qabul qilinguncha shunday bo'lgan. Konstitutsiya bo'lishidan, eng avvalo, shu mamlakatda yashovchi shaxslar manfaatdor, chunki Konstitutsiya bilan, *birinchidan*, inson huquq va erkinliklari belgilanadi, *ikkinchidan*, davlatning shu huquq va erkinliklarini ta'minlashdagi majburiyati o'rnatiladi, *uchinchidan*, davlatning faoliyati qonun asosida belgilanadi va chegaralanadi.

Konstitutsiya — jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida vujudga kelgan huquqiy hujjat. U dastlab faqat davlat tuzumini, hokimiyat tashkil etish prinsiplarini belgilagan bo'lsa, keyinchalik inson huquq va erkinliklari va burchlarini hamda ularning kafolatlarini, davlat organlari va fuqarolarning o'zaro munosabatini mustahkamlashni ko'zda tutdi. Konstitutsiya davlat funksiyalari doirasini aniqlab, uning jamiyat a'zolari bilan munosabatini belgilaydi.

Konstitutsiya eng muhim ijtimoiy munosabatlarni belgilovchi huquqiy normalar yig'indisidan iborat bo'lgani uchun, keyinchalik uning ko'plab normalari boshqa huquq sohalarining kelib chiqishi uchun asos bo'ladi.

XVII asr oxiri va XXIII asr davomida ijtimoiy munosabatlarning doirasi, mazmuni juda o'zgardi. Insonlar ongi o'zgarishi, ilmiy-

texnik rivojlanish hayotga o'zgacha qarashga olib keldi. Ularning xohishi, istagi kengayib bordi, jamiyatning boshqa tuzilmalari, birinchi navbatda, davlatdan o'zlari uchun qulaylik, erkinlik talab qila boshladi. O'zlariga nisbatan davlatdan avvalgidan ko'ra, boshqacha munosabat kuta boshladi. Davlat shaxs ustidan emas, shaxs davlat ustidan nazorat qilishi zarurligini anglashdi. Shular asosida davlatning cheksiz hokimiyatini chegaralash vositasi sifatida Konstitutsiya vujudga keldi. Konstitutsiya normalari davlatni xalq manfaatiga, irodasiga mos keluvchi qoidalarga bo'ysundirish quroli bo'ldi. Konstitutsiya har qanday hukmron kuchni, u davlat bo'ladimi, uning boshlig'imi, uning vakolatini cheklovchi, hokimiyat bilan erkinlikning mutanosibligini ta'minlovchi hujjat sifatida vujudga keldi.

Dunyoda qabul qilingan birinchi Konstitutsiya sifatida AQSH Konstitutsiyasi e'tirof etiladi. Haqiqatan ham shunday. Keyinchalik monarxiya davlatlarida ham Konstitutsiya qabul qilinib, monarxning cheklanmagan vakolati chegaralandi. Natijada, «Konstitutsiyaviy tuzum», «cheklangan monarxiya», «konstitutsionalizm» atamalari paydo bo'ldi. Inson huquqlarining kuchli himoya vositasi yuzaga keldi.

XIX—XX asrlarda Konstitutsiyaning roli jahon miqyosida e'tirof etildi. Ko'pgina mamlakatlarda Konstitutsiya uchun kurashlar, qon to'kishlar bo'ldi.

Konstitutsiyaga umumlashgan tarzda ta'rif bersak, Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni bo'lib, u shaxs va davlat munosabatini belgilovchi, tartibga soluvchi, shuningdek, davlatni tashkil etish asoslarini belgilovchi huquqiy normalar yig'indisidir. Uning normalari Konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlarini, huquq va erkinlik kafolatlarini, davlat tuzilish shakli va boshqaruv shaklini, davlat faoliyati prinsiplarini, hokimiyat tizimini, saylov tizimini belgilaydi.

Konstitutsiya insoniyat tarixida, taraqqiyotning ma'lum bosqichida ezgulikning razillik ustidan, yangilikning eskilik ustidan, adolatning zo'ravonlik ustidan, erkinlikning haqsizlik ustidan, taraqqiyotning to'sqinlik ustidan g'alabasini huquqiy jihatdan mustahkamlagan hujjatdir.

U mutlaq ko'pchilik mamlakatlarda asosiy qonun sifatida mavjud. Uning eng muhim xususiyati shundaki, bir tomondan,

insonlarga keng huquq va erkinlik berib, ularga katta imkoniyatlar yaratsa, ikkinchi tomondan, davlat faoliyatini belgilaydi va chegaralaydi. Ya'ni unda imkoniyat berish va cheklash xususiyati mujassamlashgan. Ana shu erkinlik va cheklashda (hokimiyatni cheklash) mutanosiblik o'rnatilgan Konstitutsiyalar demokratik Konstitutsiya bo'lib, mamlakatni taraqqiyotga olib kela oladi.

2.2. Konstitutsiyaning funksiyasi

Konstitutsiyaning funksiyasi uning davlatning Asosiy qonuni ekanligidan kelib chiqadi. Konstitutsiyaning bir funksiyasi — bu yuridik funksiya. Konstitutsiya ham qonun, lekin uning boshqa qonunlardan farqi — u asosiy — bosh qonun. U har qanday mamlakat huquqining bosh manbayi. Boshqa har qanday huquqiy normalar ana shu asosiy qonun asosida yaratiladi, uning normalarini hayotga tatbiq qiladi va o'z-o'zidan unga zid bo'lmasligi kerak. Demak, Konstitutsiyaning muhim funksiyasi huquq tizimining yaratilishiga, shakllanishiga asos bo'lishi hisoblanadi. Shuning uchun mamlakatning huquq tizimi qanday bo'lishi u ijtimoiy munosabatlarni qanday tartibga solishi yoki ularga to'sqinlik qiluvchi huquq tizimi bo'lishi, Konstitutsiya qandayligiga bog'liq.

Konstitutsiyaning yana bir funksiyasi — bu siyosiy funksiya hisoblanadi. Konstitutsiya davlat tuzumini, davlat bilan alohida shaxslar yoki ularning guruhlarini (jamoat birlashmalari) munosabatini belgilab, siyosiy tizimning huquqiy asosi bo'lib hisoblanadi. Mamlakatdagi barcha elementlar: siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, harakatlar bir-birlari bilan munosabatda, raqobatda, kurashishda Konstitutsiyada o'rnatilgan qoidalardan foydalanish orqali davlat ishlarida ishtirok etadi.

Konstitutsiyaning yana bir funksiyasi — g'oyaviy funksiya. Bu ko'proq tarbiyaviy vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Konstitutsiyada belgilangan normalar faqat ularni yaxshi bilish natijasidagina har bir kishiga ko'proq foyda keltirishi mumkin. Konstitutsiya hurmat qilinishga loyiq hujjat. Uni xoh insonlar, xoh davlat organlari, jamoat birlashmalari tomonidan hurmat qilish uning normalarining hayotiyiligini ta'minlaydi. Konstitutsiya normalarini buzish jamiyatning barcha a'zolari uchun zarar keltiradi. Ba'zi

hollarda Konstitutsiya normalarini buzganlik uchun turli jazo choralari ko‘riladi. Konstitutsiyaga hurmat, sadoqat huquqiy ongning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

«Asosiy qonun demokratik jamiyatning qaror topishiga qo‘shgan juda katta hissa shundan iboratki, u mavhum jamiyat yoki umuman xalqning emas, muayyan insonning ehtiyojlari, manfaatlari, huquq va erkinliklariga qaratilgandir. Konstitutsiya insonni eng katta boylik sifatida alohida ko‘rsatgani holda fuqaro, jamiyat va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni oqilona huquqiy hal etishni siyosiy jihatdan rasmiylashtiradi»¹.

Bu Konstitutsiyaga, uning funksiya va vazifasiga berilgan eng ishonchli, tushunarli ta’rifdir.

2.3. Konstitutsiyaning o‘ziga xos xususiyatlari va asosiy prinsiplari

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida jahon konstitutsiyaviy nazariyasida mavjud bo‘lgan va uni davlatning asosiy qonuni sifatida ko‘rsatuvchi barcha xususiyatlar mavjud. Konstitutsiyaning umumiy xususiyati uning asosiy qonun ekanligidan va fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta’minlashni nazarda tutishidan, shu maqsadda Konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, hokimiyat tuzumini mustahkamlash vazifasidan, qisqasi, Konstitutsiyalarning bosh maqsadi bir xilligidan kelib chiqadi.

Shu bilan birga, bizning Konstitutsiyamiz, mustaqil davlat Konstitutsiyasi bo‘lgani uchun unda, albatta, o‘ziga xos xususiyatlar ham uchraydi. O‘ziga xos xususiyatlar Konstitutsiyaning rolini, o‘rnini aslo kamaytirmay, aksincha, uni boyitadi.

Konstitutsiyada xalqimizning siyosiy va huquqiy ongi, tafakkuri aks etganligi, hozirgi zamon Konstitutsiyaviy nazariyalaridan o‘zimizga moslab foydalanganlik, Konstitutsiya normalarida milliy davlatchilik an‘analarining aks etganligi uning o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lishini keltirib chiqaradi.

Konstitutsiyamizning o‘ziga xos xususiyatlari deganda, quyidagilarga e’tibor berish lozim. Birinchi, har qanday Konstitutsiya

¹ *I.A. Karimov*. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997, 172—173-betlar.

mavjud ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi. O‘zbekiston Konstitutsiyasi ham avvalgi tizimdan boshqa tizimga o‘tishni va shu asosda vujudga kelgan munosabatlarni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, Konstitutsiyamizda maqsadni ko‘zlovchi qoidalar mavjudligi uning o‘ziga xos xususiyatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Masalan, Konstitutsiyamizda «Insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishni ko‘zlash» maqsadining mavjudligi.

Ikkinchi, Konstitutsiyamizda milliy davlatchiligimizda mavjud bo‘lgan institutlarning, milliy axloq va qadriyatlarimizga mos tushuvchi qoidalarning o‘rnatilganligi ham Konstitutsiyamizning o‘ziga xos xususiyatini ko‘rsatadi. Konstitutsiyada mahalliy miqyosda davlat hokimiyatining ikki turdagi organlarining mavjudligi belgilanganligi, mahalliy davlat hokimiyati — vakillik va ijro hokimiyatini boshqaruvchi hokim lavozimining o‘rnatilishini Konstitutsiyamizga xos xususiyat, deb ko‘rsatsa bo‘ladi. Mahalliy miqyosda ham davlat hokimiyati tizimi mavjudligi hokimiyat tizimini tashkil etishga o‘zgacha yondashuv bo‘lsa, hokim lavozimining ta‘sis etilishi milliy davlatchilik institutlarini tiklash bo‘ldi (Konstitutsiyaning XXI bobi). O‘zbekiston Konstitutsiyasi jamiyatda oilaning rolini e‘tiborga olib, uni davlat tomonidan himoyalashni alohida mustahkamlaganligi va Konstitutsiya normalari bilan ota-onaning bolalar oldidagi, bolalarning ota-onalar oldidagi burchlari belgilanishi ham Konstitutsiyaning o‘ziga xos xususiyatidir.

Konstitutsiya ishlab chiqilishida umume‘tirof etilgan xalqaro hujjatlar, xalqaro huquq normalarini chuqur o‘rganish, ularni Konstitutsiya normalariga singdirish ham Konstitutsiyaning xususiyatidir.

O‘zbekiston Konstitutsiyasining mazmun-mohiyatini aniqlashda uning prinsiplari muhim rol o‘ynaydi. Konstitutsiya prinsiplari demokratik g‘oyalarning qoida darajasiga ko‘tarilishi natijasida vujudga keladi.

O‘zbekiston Konstitutsiyasining birinchi bo‘limi bevosita «Asosiy prinsiplar» deb nomlangan bo‘lib, ular Konstitutsiyaviy tuzum, ya‘ni Konstitutsiyaviy prinsiplardir.

O‘zbekiston Konstitutsiyasidagi:

- inson huquqlari va davlat suvereniteti g‘oyalari sodiqlik;

- hozirgi va kelajak avlodlar oldida yuksak mas'uliyatni anglash;
- o'zbek davlatchiligi an'analariga tayanish;
- demokratiya va ijtimoiy adolatga sodiqlik;
- xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalarini tan olish;
- fuqarolarning munosib hayot kechirishlarini ta'minlashga intilish;
- huquqiy davlat barpo etish;
- fuqarolar tinchligi va milliy totuvligini ta'minlashni maqsad qilib qo'yish asosiy g'oyalar bo'lib, ularni Konstitutsiyaning asosiy prinsiplari, deb hisoblash mumkin.

Konstitutsiya qabul qilishdan maqsad, faqat bugungi kun ijtimoiy munosabatlarini tartibga solish emas, kelajakda erishish zarur bo'lgan masalalarni ham belgilab olish va ularni huquqiy asosda ro'yobga chiqarishdir.

Konstitutsiyada ko'zlangan ana shu vazifa, maqsadlar Konstitutsiyaning asosiy prinsiplarini vujudga keltiradi.

Konstitutsiyaning asosiy prinsiplari qatoriga ijtimoiy adolat, inson manfaatlarining ustuvorligi, demokratizmni kiritish mumkin. Bu prinsiplar haqidagi qoidalar faqat yuqorida tilga olingan Konstitutsiya boblarida emas, barcha normalarda o'z ta'sirini ko'rsatadi. Konstitutsiya prinsiplari va ularning huquqiy normalarga, huquqiy munosabatlarga ta'siri «Konstitutsiyaviy huquq» fanining aksariyat mavzularida o'rganiladi. Shuning uchun bu bandeda yuqoridagilar bilan cheklanish kifoyadir.

2.4. Konstitutsiyaning yuridik tabiati

Konstitutsiya tabiatini uning maqsadi ko'rsatadi. O'zbekiston Konstitutsiyasi huquqiy va siyosiy hujjatdir. Konstitutsiya tabiati faqat uning yuridik hujjatligi bilan, huquqiy munosabatlarni tartibga solishi bilangina xarakterlanmaydi. Unga xos xususiyat Konstitutsiyaning siyosiy hujjatligi hamdir. U jamiyatdagi siyosiy munosabatlarni tartibga solishga ham ta'sir qiladi. Lekin Konstitutsiya mafkuradan xoli bo'lib, har qanday mafkura, g'oyaning erkin ifodalanishi uchun zarur shart hisoblanadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 12-moddasida bu «O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Hech qaysi mafkura

davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas», deb belgilab qo'yilgan. Bu huquqiy davlatga xos bo'lgan xususiyatdir.

Konstitutsiyaning yuridik tabiati «Konstitutsiyaviy huquq» fani o'rganadigan obyektlar bilan bog'liqdir. Bunda, asosan, uchta narsaga e'tibor berish zarur.

Birinchi, Konstitutsiyaviy huquq normalari O'zbekistonda shaxsning asosiy huquq va erkinliklari, burchlarini, huquq va erkinliklari kafolatlarini belgilaydi va shu asosda huquq va erkinliklar, burchlar, kafolatlar Konstitutsiyaviy maqomga ega bo'ladi. *Ikkinchi*, Konstitutsiyada qayd qilingan normalar davlat tuzilishi, boshqaruv shakli, hokimiyat tizimi, iqtisodiy asoslar Konstitutsiyaviy tuzum asoslarini tashkil etadi va jamiyat hayotida asosiy munosabatlar hisoblanadi. *Uchinchi*, Konstitutsiya mamlakatdagi barcha huquqlar, qonun va huquqiy hujjatlarning vujudga kelishiga asos bo'ladi. Ana shu uch masala Konstitutsiyaning yuridik tabiatini, Konstitutsiya eng oliy yuridik hujjat ekanligini ko'rsatadi.

Konstitutsiya eng oliy yuridik kuchga ega hujjat — qonun ekanligi barcha huquqiy hujjatlar u asosida qabul qilinishida, huquqiy hujjatlar unga mos va zid bo'lmasligida, Konstitutsiyaga zid huquqiy hujjatlar qonunsiz hisoblanishi va belgilangan tartibda bekor qilinishida, Konstitutsiya qabul qilish va o'zgartirish kiritishning alohida tartibi belgilanishida, Konstitutsiyani himoya qilishining ma'lum mexanizmlari o'rnatilganligida ko'rinadi.

Konstitutsiyaning ko'pgina normalari to'g'ridan to'g'ri amal qilib, ularni qo'llash uchun qo'shimcha qonuniy hujjatlar bo'lishi talab etilmaydi. Konstitutsiyaning 10-moddasida «O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin» deyilgan qoidani bunga misol qilsa bo'ladi. Chunki Oliy Majlis yoki Prezident xalq nomidan ish olib borishi uchun qo'shimcha hech qanday hujjat talab qilinmaydi. Ular saylanishining o'zi shu vakolatga ega bo'lishini bildiradi.

Konstitutsiyaning ba'zi normalari amalga oshishi uchun qo'shimcha hujjatlar qabul qilish zarur, chunki tegishli masalani amalga oshirish uchun Konstitutsiya normasining o'zi yetarli emas. Konstitutsiya faqat shu ishga yoki harakatga asos yaratadi. 9-moddada eng muhim masalalar umumiy ovoz (referendum)ga qo'yilishi belgilangan va referendum o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanishi

ko'rsatilgan. Eng muhim masalalar nimalar bo'lishi, referendum qanday tartibda o'tkazilishi esa maxsus qonun bilan belgilanadi. Bu yerda Konstitutsiya, bir tomondan, eng muhim masalalar referendum asosida hal qilinishini belgilab, referendumga asos solsa, ikkinchi tomondan, referendum haqida qonun bo'lishiga ham asos solmoqda.

Konstitutsiya normalari ko'pchiligining to'g'ridan to'g'ri bevosita amal qilishi, ayrim normalarning amalga oshishi uchun esa boshqa huquqiy hujjatning bo'lishi nazarda tutilishi va ular uchun ham Konstitutsiya normalari asos bo'lishi Konstitutsiyaning Oliy yuridik kuchga ega qonun ekanligini ko'rsatib, uning yuridik tabiatini aniqlash imkonini beradi. Uning yuridik tabiati esa uning Oliy yuridik kuchga ega davlatning asosiy qonuni ekanligidan kelib chiqadi.

2.5. Konstitutsiya — Bosh qonun

Har qanday mamlakatda Konstitutsiya Oliy yuridik kuchga ega hujjatdir. O'z vazifasi va mohiyatiga ko'ra, u qonun hisoblanadi. Qonunlarga xos xususiyat unda ham mavjud. Davlatchilikning asosini belgilashi, davlat va ijtimoiy hayotning poydevori bo'lganligi uchun u Bosh qonun hisoblanadi. Yuridik manbalarda u asosiy qonun, deb ham yuritiladi.

Konstitutsiya hokimiyat, shaxsning huquqiy holati, davlat boshqaruv shakli bilan bog'liq munosabatlari asoslarini oliy darajada tartibga solgani uchun ham bosh qonun hisoblanadi. Shunday ijtimoiy munosabatlar va institutlar borki, ular faqat Konstitutsiya bilan tartibga solinadi.

Konstitutsiya jamiyatning davlat-huquqiy modeli, qonuniylik, huquq-tartibot va hokimiyat institutlarining barqarorligi sharti hisoblanadi. Konstitutsiya huquqning ustuvorligini ta'minlovchi, hokimiyat beboshligini jilovlovchi vositadir.

Jamiyat rivojlanishi bilan Konstitutsiyaning roli va vazifasi ham rivojlanib bormoqda. Dastlabki vaqtlarda qabul qilingan Konstitutsiyalar faqat davlat hayotiga taalluqli munosabatlarni tartibga solgan bo'lsa, jamiyat rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning kengayishi bilan Konstitutsiyaning tartibga solish roli ham kengayib bordi va u jamiyat qonuni darajasiga ko'tarildi.

Hozirgi Konstitutsiyalar, jumladan, O‘zbekistonning amaldagi Konstitutsiyasi faqat davlat faoliyatini tashkil qilish bilan cheklanmay, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni, madaniy hayotni, fuqarolik jamiyatiga xos munosabatlarni ham tartibga soladi. (Jamiyat birlashmalari, nodavlat tashkilotlari.)

Konstitutsiya normalari, huquq sifatida davlatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy hayotiga ta’sir qiladi.

Konstitutsiya mamlakatdagi har qanday boshqa qonunlar (shu jumladan, Konstitutsiyaviy qonunlar) va huquqiy hujjatlardan ustun turadi. Bu Konstitutsiyaning o‘zida qonuniy mustahkamlangan. O‘zbekiston Konstitutsiyasining 16-moddasida «Birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas», deb yozib qo‘yilgan.

Konstitutsiyaning ustuvorligi turli vositalar orqali ta’minlanadi. Bunga Konstitutsiyaning 109-moddasidagi quyidagi qoidani misol qilib ko‘rsatish mumkin. Unga asosan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi:

O‘zbekiston Respublikasi qonunlari va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlarining, hukumat va mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari, O‘zbekiston Respublikasining davlatlararo shartnomaviy va boshqa majburiyatlarining O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligini aniqlaydi. Konstitutsiyaga zid har qanday qonun, hujjat bekor qilinadi.

2.6. Konstitutsiya va qonunchilik

Konstitutsiya — qonunchilik asosi. Bu bir necha holatlarda ko‘rinadi.

*Birinchi*dan, barcha qonunlar Konstitutsiyaga mos ravishda, uning normalarini hayotga tatbiq qilish maqsadida qabul qilinadi.

*Ikkinchi*dan, qanday masalalar, albatta, qonunlar bilan tartibga solinishi zarurligi Konstitutsiya normalarida belgilab qo‘yiladi.

Ayrim Konstitutsiya normalarida shu masala yuzasidan qonun qabul qilish kerakligi ko‘rsatilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 9-moddasida «Referendum o‘tkazish tartibi qonun bilan belgila-

nadi», 77-moddada «Deputatlikka nomzodlarga qo‘yiladigan talablar qonun bilan belgilanadi», 90-moddada «Prezidentni saylash tartibi O‘zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi», degan qoidalar mavjud. Shu qoidalarning hayotga tatbiqi sifatida «Referendum to‘g‘risida»gi, «Prezident saylovi to‘g‘risida»gi qonunlar vujudga keldi. Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham qonunlar yaratilishi uchun asos bo‘ladigan qoidalarni ko‘rish mumkin, jumladan, 98, 103, 105, 116-moddalar.

Uchinchidan, qonun qabul qilish, uni e‘lon qilish tartiblari-ning asoslari Konstitutsiyada belgilab qo‘yilgan.

Qonun yaratish jarayonlari Konstitutsiyaning 83—84-moddalari bilan tartibga solinib, ularda qonunchilik tashabbusi huquqiga ega subyektlar doirasi, qonun loyihalarini kiritish, qabul qilish, muhokama qilish, Senatga yuborish, Senatda ko‘rib chiqish, ma‘qullash yoki muhokamaga qaytarish, Prezidentga imzoga yuborish, Prezident tomonidan imzolab, e‘lon qilish, uni muhokamaga qaytarish, qaytarilgan qonunlarni takror ko‘rish masalalari tartibga solingan. Bularni umumlashtiradigan bo‘lsak, Konstitutsiya milliy qonunchilik uchun asl baza bo‘ladi. Yuqoridagi uch holatni quyidagicha ochib berish mumkin:

Har qanday qonun va boshqa huquqiy hujjatlar Konstitutsiya normalariga zid bo‘lmasligi kerak, unga mos bo‘lishi shart. Qonun va boshqa hujjatlar Konstitutsiya normalarining amalda bo‘lishini ta‘minlaydi. Masalan, Konstitutsiyaning 37-moddasidagi «Mehnat qilish huquqi»ni Mehnat kodeksi ta‘minlasa, 41-moddadagi «Bilim olish huquqi»ni «Ta‘lim to‘g‘risida»gi va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi to‘g‘risida»gi Qonunlar ta‘minlaydi. Bu qonunlar Konstitutsiyaning tegishli qoidalarini, ya‘ni fuqarolar huquqlarini ta‘minlashni nazarda tutadi. Boshqa qoidalar haqida ham shunday xulosa qilish mumkin.

2.7. Konstitutsiya qabul qilish va unga o‘zgartirish kiritish

Konstitutsiya davlatning oliy yuridik kuchga ega asosiy qonuni bo‘lgani uchun, uni qabul qilish va amaldagi Konstitutsiyaga o‘zgartirish kiritishning alohida tartiblari o‘rnatilgan. Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni sifatida paydo bo‘lgandan beri o‘tgan

200 yildan ortiqroq vaqtda uni qabul qilish tartibi, uni o'zgartirish tartibi doimo takomillashib, demokratlashib bordi.

Konstitutsiya qabul qilish va uni o'zgartirish tartibini jahondagi mamlakatlar o'ziga xos ravishda hal qilgan bo'lib, eng ko'p uchraydigan referendum (umumxalq ovozi) orqali yoki Parlament tomonidan Konstitutsiya qabul qilish yoki unga o'zgartirish kiritishdir. Ayrim hollarda ularning har ikkisi ham qo'llanilishi mumkin. Konstitutsiya loyihasi Parlamentda ma'qullanib, qabul qilinib, ana shu qaror referendumda tasdiqlanishi mumkin.

O'zbekiston Konstitutsiyasi Respublikaning ana shu davrdagi Parlamenti — Oliy Kengash tomonidan qabul qilingan. Konstitutsiyaning oltinchi bo'limi (u ikki moddadan iborat) «Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibi» deb atalib, Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish jarayonini qonuniy mustahkamlagan.

Konstitutsiyaga o'zgartirishlar Oliy Majlisda qonun qabul qilish bilan amalga oshiriladi, faqat bu qonun oddiy qonunlar kabi, deputatlarning oddiy ko'pchiligining ovozi bilan emas, jami deputatlarning uchdan ikki qismi ovozi bilan qabul qilinishi kerak.

Konstitutsiyaga o'zgartirish haqida Oliy Majlisga belgilangan tartibda tushgan taklif, taklif kiritilgandan keyin olti oy mobaynida keng va har tomonlama muhokama qilinib, muhokama natijalari hisobga olingan holda qonun qabul qilinadi. Olti oy mobaynida degan so'z muhokama shu olti oyning ichida bo'lishini nazarda tutadi.

Keng va har taraflama muhokama, degan so'zning ma'nosi ham kengdir. Muhokama qo'mita va komissiyalarda, xalq o'rtasida, maxsus anjumanlarda o'tkazilishi mumkin.

Oliy Majlis taklifni va muhokama natijalarini o'rganib, Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish haqidagi taklifni rad etsa, taklif bir yil o'tgandan keyingina qayta kiritilishi mumkin.

Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishning bunday murakkab jarayoni o'rnatilishi Konstitutsiya asosiy qonun ekanligidan, uning qoidalari eng asosiy ijtimoiy munosabatlarga, butun huquq tizimiga ta'sir qilishidan kelib chiqadi. Konstitutsiyaga kiritilgan har qanday o'zgarish ijtimoiy hayotda biron-bir masalani, ijtimoiy masalani boshqacha, yangicha hal qiladi, qonunlarning o'zgarishiga olib keladi.

Lekin Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishni hech qachon fojia yoki salbiy holat, deb qaramaslik kerak. Zarur bo'lsa, albatta, o'zgartirish kiritish kerak, aks holda, ijtimoiy munosabatlar to'g'ri tartibga solinmaydi yoki ularga to'sqinlik qilinadi.

Parlament islohoti Oliy Majlis ikki palatali tuzilishda bo'lishini, palatalardan biri professional deputatlardan iborat bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. 2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumini natijalariga ko'ra hamda uning asosida qabul qilingan 2003-yil 24-apreldagi Konstitutsion qonunga muvofiq, Konstitutsiyamizning X, VIII, XIX, XX, XVIII boblariga tuzatish va qo'shimchalar kiritildi.

Natijada Oliy Majlis ikki palatali tarkibda tashkil qilinadigan bo'ldi va Prezident vakolat muddati besh yildan yetti yilga o'zgartirildi.

2007-yil aprelda Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgarishlar asosida, Prezident faqat davlat boshlig'i maqomida qolib, ijro hokimiyati boshlig'i maqomi bekor bo'ldi. Viloyat (Toshkent shahar) hokimini lavozimga tayinlash tartibi o'zgartirildi. Konstitutsiyaga kiritilgan keyingi o'zgartirish Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga Ekologik harakatdan deputatlar saylash tartibi bilan bog'liq bo'ldi.

2011-yil aprelda Konstitutsiyaga yana muhim o'zgarishlar kiritildi. Bu o'zgarishlar Bosh vazir mas'uliyatini kuchaytirishni, unga nisbatan ishonchsizlik botumi bildirish tartibini, vaqtincha Prezident vazifasini bajarish masalasini tartibga soldi.

2011-yil dekabrda o'zgartirish esa Prezident vakolatini yana yetti yildan besh yilga o'zgartirdi.

Konstitutsiyaga navbatdagi o'zgartirish 2014-yil aprelda kiritilib, u Prezident vakolatlarini Prezident bilan Vazirlar Mahkamasi va Bosh vazir munosabatlarini yanada aniqlashtirdi. Vazirlar Mahkamasi va Bosh vazir vazifasini, vakolatlari aniq ko'rsatib qo'yildi. Vazirlar Mahkamasi vakolat va mas'uliyatini, Bosh vazir mas'uliyatini kuchaytirdi. Parlament nazorati, hokimlarni xalq deputatlari oldidagi hisobdorligi Konstitutsiyada mustahkamlandi.

Konstitutsiyada Markaziy saylov komissiyasini tashkil qilish, uning ish yuritish prinsiplari belgilab qo'yildi.

Konstitutsiyaga 2017-yil 7-aprel qonuni bilan kiritilgan o'zgartirish sud tizimini, sudyalarni tayinlash tartibini, 2017-yil 31-may qonuni bilan kiritilgan o'zgartirish Konstitutsiyaviy sudni tashkil qilish tartibi, vazifalarini o'zgartirdi. Va nihoyat 2017-yil

30-avgust qonuni bilan kiritilgan o'zgartirish Toshkent shahar tumanlarida xalq deputatlari Kengashlarini tashkil etish, hokimlarni vakillik hokimiyati oldidagi mas'uliyatini kuchaytirishni nazarda tutdi.

Bu mavzuda Konstitutsiya haqidagi eng asosiy bilimlarni o'rganish orqali, ya'ni Konstitutsiya tushunchasi, uning funksiyasi, O'zbekiston Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlari va prinsiplari, yuridik tabiati o'rganilib, Konstitutsiyaning Bosh qonun ekanligi, qonunchilik tizimidagi roli haqida tushuncha hosil bo'ladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Konstitutsiya nima?
2. Konstitutsiyaning funksiyalari nimalardan iborat?
3. O'zbekiston Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlari nimadan kelib chiqadi?
4. Konstitutsiya prinsiplari qanday?
5. Konstitutsiyaning yuridik tabiati qanday?
6. Nima uchun Konstitutsiya Bosh qonun deyiladi?
7. Konstitutsiyaning boshqa qonunlarning vujudga kelishidagi o'rni qanday?
8. Konstitutsiya qabul qilish va unga o'zgartirish kiritish tartibi haqida nimalarni bilasiz?

3-bob. O‘ZBEKISTON KONSTITUTSIYASINING YARATILISHI

3.1. Konstitutsiya qabul qilinishing sabablari

Har bir mamlakatning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy munosabatlarni to‘g‘ri tartibga solish alohida muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy munosabatlar xilma-xil bo‘lib, ularning tizimida salmoqli o‘rinni huquq bilan tartibga soluvchi huquqiy munosabatlar tashkil etadi.

O‘zbekiston sobiq Ittifoq tarkibidan chiqib, mustaqillikka erishgach, o‘z davlatchiligini tashkil qilish zarurati tug‘ildi. Bu davlat qanday bo‘lishi, unda fuqarolar nimaga ega bo‘lishi, shaxs bilan fuqaro munosabatining qanday bo‘lishi haqidagi masalalarni hal qilishni kun tartibiga chiqardi. Bularni, avvalo, huquqiy jihatdan to‘g‘ri hal qilish zarur edi. Bu esa ma’lum huquqiy hujjat bo‘lishini taqozo etdi. Dunyo davlatchilik tarixida bu masalalar Konstitutsiya qabul qilish bilan hal qilib kelingan.

1978-yilda O‘zbekistonda qabul qilingan Konstitutsiya mazmun-mohiyati, masalalarni hal qilishi nuqtayi nazaridan endi mutlaqo yaroqsiz bo‘lib qoldi.

1991-yil 31-avgustda O‘zbekistonning mustaqilligi e’lon qilinib, 1-sentabr — Mustaqillik kuni deb belgilanar ekan, «O‘zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida»gi Qonun O‘zbekistonning mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamladi. Bu mustaqil O‘zbekistonning dastlabki Konstitutsiyaviy hujjati hisoblanadi. Unda O‘zbekiston mustaqil demokratik davlat ekanligi belgilanib, demokratik davlatga xos xususiyatlar, tamoyillar o‘z ifodasini topdi.

Bu hujjat qisqa vaqtda qabul qilinganligi va faqat eng muhim masalalarnigina hal qilishga qaratilishi natijasida ko‘plab Konstitutsiyaviy darajada hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalarni shu bir hujjatda hal qilish imkoniyati bo‘lmagan. Ko‘plab mamlakatlarning tajribasini ko‘radigan bo‘lsak, ana shunday amaliyotni, ya’ni Konstitutsiya qabul qilinguncha, boshqa hujjatlar amal qilganligini

ko'ramiz. Bu hujjatlar Konstitutsiya qabul qilingunga qadar, Konstitutsiyaning ma'lum vazifasini bajargan. Lekin mustaqil davlatda, albatta, Konstitutsiya bo'lishi zarur. Shuning uchun O'zbekiston ham o'z Konstitutsiyasiga ega bo'lishi kerak edi.

O'zbekistonda Konstitutsiya qabul qilinishi ko'p yillar amal qilib kelgan Konstitutsiya haqidagi markscha-lenincha ta'limotning noto'g'ri ekanligini amalda isbotladi. Bu ta'limot sinfiy xarakterda bo'lib, yangi Konstitutsiya qabul qilinishi uchun faqat sinfiy kuchlar nisbati o'zgarishi kerak deb hisoblab, davlat tuzilishi, boshqaruv shakli, ijtimoiy tuzumlarning o'zgarishini chetga surib qo'yar edi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi sabablarini ko'radigan bo'lsak, uni ikkiga bo'lish mumkin. *Birinchi*, bu bosh sabab — O'zbekistonning mustaqil davlat bo'lishi. *Ikkinchi*, ana shu sababdan kelib chiqadigan boshqa masalalar, ya'ni yangi ijtimoiy munosabatlarning vujudga kelishi, unda shaxs manfaatining ustunligi, ana shunga mos ravishda shaxsning huquqiy holatini, davlat hokimiyati tuzulmalarining huquqiy holatini belgilash zarurligi hisoblanadi.

O'zbekistonning mustaqil davlat bo'lishi ana shu masalalarni yangicha, o'z ixtiyoriga ko'ra hal qilish imkoniyatini keltirib chiqaradi va ularni to'g'ri hal qilish uchun esa huquqiy asos zarur edi, bu vazifa Konstitutsiya qabul qilinishi bilan hal qilinadi.

O'zbekistonning mustaqilligi — uning jahon hamjamiyatida tutadigan o'rniga bevosita ta'sir qildi, natijada, O'zbekistonning dunyodagi boshqa davlatlar bilan munosabatini to'g'ri yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etdi. Tashqi munosabatlarning asoslari, asosiy prinsiplari qonuniy asosga tayanishi to'g'ri yo'l ekanligi ham Konstitutsiyaning bo'lishiga zarurat tug'dirdi.

Hozirgi mamlakatlar taraqqiyoti ko'p jihatdan mamlakatda inson huquqlarining qay darajada ta'minlanganiga bog'liq. Bunda xalqaro huquq qoidalarining mamlakat miqyosida amal qilishi muhim masala bo'lib, uni amaliyotga joriy qilish mexanizmlaridan biri xalqaro hujjat qoidalarini Konstitutsiyaviy normalarga singdirishdir. Bu masala ham O'zbekistonda Konstitutsiya qabul qilishga sabab bo'ldi.

Konstitutsiya normalari, qachonki, ular xalqning xohish-irodasini ifodalay olsa, ularda xalq ruhiyati, axloqi, ma'naviyati

aks etsa, milliy qadriyatlar o'z ifodasini topsa, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin, shu sabablar ham Konstitutsiya qabul qilish asoslaridan biridir.

Mustaqillikning dastlabki davridanoq, davlatchiligimiz qiyo-fasi, vazifasi, demokratiya, inson huquqiy holati masalalariga yangicha yondashuv nazariyalari ilgari surildi, ular Prezident asarlarida, nutqlarida o'z ifodasini topdi. Ana shu nazariy qoidalarni huquqiy jihatdan mustahkamlash, ularni huquq normalariga aylantirish zarurligi Konstitutsiya qabul qilinishiga asos bo'ldi.

Taraqqiyot yo'liga kirgan har bir mamlakat, faqat bugungi kunni emas, kelajakni ko'zlab yashashi ijobiy holdir. Kelajak ko'zlanar ekan, uni muvaffaqiyatli bo'lishi uchun mustahkam poydevor yaratish zarurligi Konstitutsiya qabul qilinishiga olib keldi.

3.2. Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqish

O'zbekistonda yangi Konstitutsiya qabul qilish jarayoni, mustaqillikdan avval boshlandi. Konstitutsiya yaratish g'oyasi 1990-yil 20-iyunda Oliy Kengash tomonidan qabul qilingan «Mustaqillik deklaratsiyasi» bilan bog'liq. Ana shu hujjatda yangi Konstitutsiya tayyorlanishi haqida xulosa mavjud. Va shu asosda Oliy Kengash sessiyasida I.A. Karimov boshchiligida 64 kishidan iborat Konstitutsiya loyihasini tayyorlovchi komissiya tuzildi. Komissiya tarkibi vakolatli bo'lib, unga deputatlar, barcha hududiy tuzilmalardan, davlat va jamoat tashkilotlaridan, korxonalar va xo'jaliklardan vakillar, huquqshunoslar, olimlar va boshqa mutaxassislar vakillari kiritildi. Keyinchalik uning tarkibiga o'zgartirish kiritilib, u yanada kuchaytirildi.

Komissiya o'zining birinchi majlisini I.A. Karimov boshchiligida 1991-yil 12-aprelda o'tkazdi. Vaziyat va olib borilayotgan ishlar tahlil qilinib, loyihani ishlab chiqish jarayonini kuchaytirish, shu jarayon bilan bog'liq barcha ishlarni muvofiqlashtirib borish uchun Konstitutsiya komissiyasi a'zolari va yetakchi olim, mutaxassislardan iborat 32 kishi tarkibida ishchi guruhi tashkil qilindi. Shuningdek, Konstitutsiya loyihasida mo'ljallangan 6 bo'limni tayyorlash uchun 6 ta maxsus kichik guruh tashkil qilindi, ularning tarkibiga 50 nafar huquqshunos, mutaxassis kiritildi.

Komissiya va barcha guruhlar ishining samarali bo'lishi uchun komissiya raisi ular oldiga quyidagi aniq vazifalarni qo'ydi:

- *birinchi*, Konstitutsiyaviy rivojlanishning jahon tajribasini sinchiklab o‘rganib chiqish;
- *ikkinchi*, boshqa mamlakatlarning inson huquqlari borasida, demokratiya va qonunchilik sohasida qo‘lga kiritgan yutuqlarini hisobga olish;
- *uchinchi*, keng xalq ommasi diliga yaqin va tushunarli siyosiy-yuridik hujjat yaratish.

Agar shu uch topshiriqqa sinchiklab nazar tashlasak, ularda inson huquqlari va manfaatining ustuvorligi asosida Konstitutsiya yaratilishi maqsad qilib qo‘yilganligini ko‘ramiz. Shu maqsadda xorijiy mamlakatlar tajribasi o‘rganildi, e‘tiborga olindi, demokratiya masalalarini hal qilish vazifasi Konstitutsiyamizning mazmun-mohiyatini belgilashda bosh omil bo‘ldi.

Konstitutsiya loyihasi ishlab chiqilar ekan, ana shu vazifalar to‘la bajarilishi bilan, Konstitutsiya normalariga, qoidalariga, xalqimiz davlatchiligining an‘analari singdirildi, shu tufayli xalq diliga yaqin va hamma tushunadigan hujjat yaratish mumkin bo‘ldi.

Jahon qonunchilik tajribasi o‘rganilishi bilan bir qatorda, milliy qonunchiligimiz, uning asosi bo‘lgan bobokalonlarimiz ta‘limoti, jumladan, «Temur tuzuklari» yanada sinchiklab o‘rganildi va loyihada foydalanildi. Bularning hammasi Konstitutsiya yaratilganda kuchli zaminga tayanilganligini ko‘rsatdi.

Konstitutsiya yaratilishida muqobil Konstitutsiya loyihalari tayyorlanganligi, qiyoslash va chuqur o‘rganish asosida, ularning eng ma‘quli tanlab olinib, takomillashtirilib, u asosida yagona loyiha tayyorlanganligi to‘g‘ri yo‘ldan borishga sabab bo‘ldi.

Konstitutsiya loyahasining dastlabki varianti 1991-yil noyabrda tayyorlanib, uning ustida 1992-yil bahorigacha juda katta ish olib borildi. Loyiha tayyorlash davrida O‘zbekiston hayotida olamshumul voqea sodir bo‘ldi — u mustaqillikka erishdi. Konstitutsiya mazmun-mohiyatiga mamlakatimizning mustaqillikka erishishi katta ta‘sir qildi. Loyiyaning birinchi varianti guruhlarda takomillashtirilib, 1992-yil boshida 149-moddadan iborat loyihaning ikkinchi varianti tayyorlandi. Navbatdagi komissiya yig‘ilishida qilingan ishlar muhokama qilindi va vazifalar belgilandi. Komissiya qilingan ishlarni o‘rganib chiqib, unga baho berib, ishni tashkil etishni yanada yaxshilash maqsadida 25 kishidan iborat tarkibda yangi ishchi guruhi tuzdi va uning zimmasiga yanada aniqroq vazifalarni qo‘ydi.

Bu vazifalar:

- xorijiy mamlakatlarda huquqiy demokratik davlat qurish tajribasini o'rganib, umumlashtirib, uning huquqiy jihatlarini Konstitutsiya loyihasini ishlashda hisobga olish;
- O'zbekistonning demografik va ijtimoiy-siyosiy turmush tarzini, taraqqiyoti tajribasini, deputatlarning, turli ijtimoiy guruhlarning, milliy-madaniy markazlarning mulohazalari va takliflarini o'rganish va natijalardan loyiha ishlashda foydalanish;
- Konstitutsiyaviy komissiya a'zolaridan tushgan takliflarni ko'rib chiqish va loyihaga ular asosida o'zgartirishlar kiritish.

3.3. Konstitutsiya loyihasining umumxalq muhokamasidan o'tishi va qabul qilinishi

Ana shu vazifalarni bajarish asosida 1992-yil sentabr oyining oxirida ancha takomillashgan loyiha vujudga keldi va 26-sentabrdagi komissiya qarori bilan loyiha umumxalq muhokamasi uchun ommaviy axborot vositalarida e'lon qilindi va bu bilan loyiha tayyorlash yangi bosqichga kirdi.

1992-yil 26-sentabrda muhokamaga qo'yilgan loyiha yuzasidan tushgan taklif va istaklar o'rganilib, inobatga olinib, loyihaga o'zgartirishlar kiritilib, yangi tahrirda 21-noyabrda yana muhokama uchun e'lon qilindi. Konstitutsiya ishlab chiqish va qabul qilishga O'zbekistonning o'ziga xos yondashuvi, aytish mumkinki, Konstitutsiya qabul qilish jahon tajribasiga O'zbekistonning qo'shgan hissasi bo'ldi. Chunki aksariyat hollarda loyiha bir marta muhokama qilinadi.

Hech ikkilanmay aytish mumkinki, muhokama haqiqiy — demokratik, erkin va oshkora o'tdi. Ommaviy axborot vositalari har qanday fikrni to'siqsiz, o'zgarishsiz e'lon qildi. Televideniye va radioda muntazam, to'g'ridan to'g'ri muhokamaga bag'ishlangan ko'rsatuv va eshittirishlar tashkil qilindi. Hech kim fikrlari uchun hech qanday quvg'inga, tazyiqqa uchramadi. Shu davrda o'zini muxolif sanovchi guruh va shaxslarga ham o'z fikrlarini erkin bildirish imkoni berildi. Konstitutsiyaning umumxalq muhokamasida 6 mingdan ortiq taklif-mulohazalar bildirildi. Loyihadagi 127 moddadan 60 tasiga tuzatish va o'zgartirishlar kiritildi. Dastlabki matndan 4 modda chiqarib tashlandi va, o'z navbatida, yangi moddalar kiritildi. Oliy Kengash sessiyasida ham loyiha keng muhokama qilinib, deputatlar tomonidan 80 ga yaqin

o'zgartirish, qo'shimcha va aniqliklar kiritildi. Amaldagi Konstitutsiyamiz xalq ijodi, huquqiy ongi va madaniyati, donoligi, tafakkuri mahsulidir. Konstitutsiyaning asosiy ijodkori, o'z egasi xalqdir.

Jahon tajribasida Konstitutsiya qabul qilishning ikki demokratik usuli mavjud. Birinchisi, tayyorlangan Konstitutsiya loyihasi referendum (umumxalq ovozi)ga qo'yilib, xalq tomonidan qabul qilinadi (Rossiya, Qozog'iston Konstitutsiyalari shunday yo'l bilan qabul qilingan). Ikkinchi usulda Konstitutsiya davlatning Oliy vakillik organi (qonunchilik organi — parlament) tomonidan qabul qilinadi. Bizda ana shu ikkinchi usul tanlanib, Konstitutsiyamiz O'zbekiston Oliy Kengashida qabul qilindi. Oliy Kengash deputatlari — xalq vakillari bo'lganligi uchun bu tartibda Konstitutsiya qabul qilish ham demokratik bo'lib, xalqning hech qanday manfaati buzilmaydi.

Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonida xalqning birligi, birdamligi, kelajakka befarq qaramasligi yana bir bor namoyon bo'ldi va pirovardida o'zining aql-idroki, ongi, turmush tarziga munosib hujjatga ega bo'ldi.

3.4. Amaldagi Konstitutsiyaning sobiq Ittifoq davridagi Konstitutsiyalardan farqi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining sobiq Ittifoq davridagi Konstitutsiyalardan mazmun-mohiyati, vazifasiga ko'ra farqi lo'nda qilib birinchi Prezident I.A. Karimovning quyidagi so'zlarida ko'rsatilgan: «Avvalambor, bu Konstitutsiya o'zining tub mohiyati, falsafasi, g'oyasiga ko'ra yangi hujjatdir. Unda kommunistik mafkura, sinfiylik, partiyaviylikdan asar ham yo'q. Jamiki dunyoviy ne'matlar orasida eng ulug'i — inson, degan fikrni ilgari surdik va shu asosda *«fuqaro — jamiyat — davlat»* o'rtasidagi o'zaro munosabatning oqilona huquqiy yechimini topishga intildik»¹.

Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni bo'lgani uchun hamma mamlakatlarning Konstitutsiyalarida umumiylik, o'xshashlik mavjud bo'lishi tabiiy holdir. Shu bilan birgalikda, har bir mamlakat Konstitutsiyasida farqlar, o'ziga xos xususiyatlar, albatta, bo'ladi.

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O'zbekiston», 1992, 37-bet.

Bundan tashqari, bir mamlakatning o'zida turli davrlarda qabul qilingan Konstitutsiyalarda ham katta farqlar mavjud.

Amaldagi Konstitutsiyamizning mazmun-mohiyati, ahamiyatini yaxshi anglashimiz uchun, albatta, O'zbekiston hududida avval amal qilgan Konstitutsiyalardan bu Konstitutsiyamizning farqini bilish zarur. Bu farqni, eng avvalo, O'zbekiston avval qanday davlat edi, hozir qanday davlat ekanligidan qidirish zarur.

Qisqa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekiston 1991-yil 1-sentabrga qadar ham davlat bo'lgan. Shu davrda ham o'z Konstitutsiyasiga ega bo'lsa-da, u markaz manfaatlarini aks etgan, shu davrdagi zo'rovon tizimga mos, yuzaki demokratik munosabatlarni mustahkamlagan hujjat edi.

Farqlarni aniqlashtiradigan bo'lsak, amaldagi Konstitutsiyamiz, avvalo, inson manfaatlarini ustunligini o'rnatdi. Davlat va uning organlarining fuqarolar oldida mas'ulligini (Konstitutsiyaning 2-moddasi), inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini belgiladi (13-moddada). Amaldagi Konstitutsiya yakka siyosiy partiyaning yagona mafkuraviy hukmronligiga barham berdi va ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanishini, hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emasligini o'rnatdi (12-moddada).

Amaldagi Konstitutsiya davlat hokimiyatini tashkil etishni demokratik talablar asosida hal qilgan bo'lib, unga asosan O'zbekistonda davlat hokimiyatining tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslangan (11-moddada). Bu bilan hokimiyat bo'linishi prinsipi amal qildi va u hokimiyatning bir kishi yoki bir organ qo'lida to'planib qolishiga yo'l qo'ymaydi.

Amaldagi Konstitutsiya inson huquqlarini belgilar ekan, avvalgi Konstitutsiyamizdan farq qilib, yashash huquqini huquq sifatida belgiladi va shaxsiy huquq va erkinliklarining ustuvorligini o'rnatdi va huquq, erkinliklarining kafolatlarini kuchaytirdi. Kafolatlar haqida Konstitutsiyada maxsus bobning mavjudligi (X bob) Konstitutsiyamizning farqini yaqqol ko'rsatdi.

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo'lining belgilanganligi o'z-o'zidan bozor munosabatlari tamoyillarini Konstitutsiyada mustahkamlash zaruratini tug'dirdi, bu esa ko'plab

farqlarni keltirib chiqaradi. Bular Konstitutsiyada mulkchilikning xilma-xil shakllari mavjudligi, xususiyl mulk daxlsiz bo'lib, davlat tomonidan muhofaza qilinishi, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, iste'molchi huquqi ustuvorligidir (XII bob).

Bozor munosabatidan kelib chiqib, shaxsning mulkdor bo'lish huquqining belgilanishi (36-modda), fuqarolarning qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lash burchining o'rnatilishi (51-modda) Konstitutsiyamizda avval uchramagan holatlar, farqlardir.

Milliy xususiyatlardan kelib chiqib, alohida bobda oilaning Konstitutsiyaviy asosining belgilanishi ham farqlarga kiradi.

Qonun chiqaruvchi hokimiyat Oliy Majlisning ikki palatali tizimda tashkil qilinishing belgilanishi, Davlat va ijroiya hokimiyat boshlig'i sifatida Prezidentning belgilanishi ham avvalgi Konstitutsiyalarda uchramaydi.

Sudning mustaqil hokimiyat sifatida belgilanishi, Konstitutsiyaviy sudning mavjudligi, sudlar jinoyat ishlari, fuqarolik ishlari, xo'jalik sudlariga bo'linishini ham farqlar qatoriga qo'shish mumkin. Bular eng asosiy farqlardir. Barcha farqlar davlatimizning mustaqilligidan, har qanday ishlarni o'zi mustaqil hal qilish huquqiga ega ekanligidan kelib chiqqan.

3.5. Konstitutsiyaning xalqaro talablarga javob berishi

Konstitutsiyani qabul qilish, Konstitutsiya mavjudligining o'zi jamiyatning demokratligini bildirmaydi. Konstitutsiya mavjud bo'la turib, xalq manfaatini emas, hukmronlarning, davlatning manfaatini himoya qilishi, undan xalqqa juda oz manfaat tegishi mumkin.

Sobiq Ittifoq davridagi Konstitutsiyalar shunday edi. Ulardagi yagona partiyaning hukmronligi, davlat manfaatining ustuvorligi haqidagi qoidalar Konstitutsiyaning xalqaro talablarga javob bera olmasligini ko'rsatar edi.

O'zbekiston mustaqillikka erishib, o'z Konstitutsiyasini ishlab chiqishga kirishar ekan, asosiy maqsad sifatida Konstitutsiya xalqaro talablarga javob berishi kerak, degan masalani qo'ydi.

Bu narsa Konstitutsiyamizning «Muqaddima»sida ham qayd qilindi. Konstitutsiya «Muqaddimasi»da O'zbekiston demokratiya va ijtimoiy sodiqlikni namoyon etishi; xalqaro huquqning umum-e'tirof etilgan qoidalari ustuvorligini tan olishi; fuqarolarning

munosib hayot kechirishlarini ta'minlashga intilish; insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishni ko'zlashi va Konstitutsiyaning barcha normalari hamda qoidalari ana shu maqsadlarning ro'yobga chiqishini ta'minlashga qaratilishi Konstitutsiyaning xalqaro talablarga javob berishini ko'rsatadi.

Demokratik davlatlar tajribasida fuqaro bilan davlat munosabati belgilanishida, fuqaro manfaati ustun turadi. Bu Konstitutsiyamizda o'z aksini topdi.

Konstitutsiyamizda davlat, davlat organlari, mansabdor shaxslarning jamiyat va fuqarolar oldida mas'ulligining o'rnatilishi; hokimiyat bo'linishi prinsipining o'rnatilishi; inson oliy qadriyat hisoblanishi; huquq va erkinliklarining daxlsizligi, unda shaxsiy huquqlarning ustuvorligi huquq, erkinliklarining sud tomonidan himoya qilinishi; mulkchilikning turli shakllari mavjudligi, xususiy mulkning daxlsizligi o'rnatilganligi Konstitutsiyamiz jahon andozalariga mos kelishini ko'rsatadi.

Konstitutsiya va qonunning ustunligi, qonuniylik prinsipining Konstitutsiyada aniq belgilanishi, uning barcha normalarida insonparvarlik g'oyasi yotishi asosiy qonunimizning xalqaro talablar darajasiga mos kelishini ko'rsatadi.

Nihoyat, Konstitutsiyaning mazmuni, uning tuzilishi, masalalarni qamrab olish darajasi ham xalqaro talablarga javob beradi. O'zbekiston Konstitutsiyasi mustaqillik mahsuli bo'lib, u o'zida xalqimiz bilimi, qarashlarini aks ettira olgan.

Konstitutsiya yaratilishida xalqimiz ishtirok etar ekan, uni bu ishga yo'llash, xalq fikridan oqilona foydalanishda mamlakat Prezidentining rahbarlik roli juda katta bo'ldi. Konstitutsiya yaratilishi va qabul qilinishida davlat boshlig'i uzoqni ko'zlovchi, huquqiy masalalarda chuqur bilimga va katta hayotiy tajribaga ega shaxs sifatida namoyon bo'ldi. U xalq tafakkuridan to'g'ri foydalandi va natijada hech bir davlatning Konstitutsiyasidan kam bo'lmagan asosiy qonunimizga ega bo'ldik.

O'zbekiston Konstitutsiya qabul qilishda faqat jahon tajribasidan foydalanish bilan cheklanmay, Konstitutsiyaviy rivojlanish tajribasiga o'z hissasini ham qo'shdi. Jumladan, loyihaning ikki bosqichda muhokama qilinishi, oilaning alohida bobda mustahkamlanishi va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Konstitutsiya qabul qilinishiga nimalar sabab bo'ldi?
2. Konstitutsiya loyihasi qanday ishlab chiqildi?
3. Komissiya oldiga qanday vazifalar qo'yildi?
4. Loyiha muhokamasi qanday tashkil qilindi?
5. Konstitutsiya qanday qabul qilindi?
6. Amaldagi Konstitutsiyaning sobiq Ittifoq davridagi Konstitutsiyalardan farqi nimalardan iborat?
7. Konstitutsiya xalqaro talablarga qay darajada mos tushadi?
8. Konstitutsiya ishlab chiqish va qabul qilishda Prezident I.A. Karimovning roli nimadan iborat?

III bo‘lim. KONSTITUTSIYAVIY TUZUM ASOSLARI

4-bob. DAVLAT SUVERENITETI

4.1. Suverenitet tushunchasi

«Suverenitet» so‘zi xalqqa, millatga va davlatga nisbatan ishlatiladi. Davlat va mamlakat so‘zlari ko‘pincha aynan bir ma’noda ishlatilgani uchun davlat suverenitetini mamlakat suvereniteti, deb ham tushunish mumkin. Bu yerda aynan mamlakat suvereniteti haqida gap ketib, u davlat suvereniteti orqali ifodalanadi.

Suverenitet — davlat hokimiyatining mamlakat ichkarisida oliyligi va davlatning tashqi munosabatlarda mustaqilligi.

Davlat faqat haqiqiy suverenitetga ega bo‘lgan taqdirdagina xalqning rasmiy vakili sifatida xalq irodasini ifoda eta oladi va fuqarolarning huquqlarini, manfaatlarini to‘la hajmda ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Aks holda O‘zbekistonning sobiq Ittifoq tarkibidagi holati vujudga keladi. Shu paytda rasmiy suveren davlat hisoblanuvchi O‘zbekiston o‘tgan asrning 80-yillari oxirida markaz vakillari zo‘ravonliklaridan o‘z fuqarolarini himoya qila olmagan.

O‘zbekiston faqat mustaqillikka erishgandan so‘nggina, tom ma’noda, haqiqiy davlat suverenitetiga ega bo‘ldi. Konstitutsiyamizning 1-moddasida «O‘zbekiston — suveren demokratik respublika» deb belgilanishi, davlat suverenitetining huquqiy asosi hisoblanadi. 2-moddada Davlat xalq irodasini ifoda etishi, 3-moddada O‘zbekiston o‘zining milliy davlat va ma’muriy-hududiy tuzilishi, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilashi, ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishi, davlat chegarasi va hududi daxlsiz bo‘lib, ular bo‘linmasligining belgilanishi davlat suvereniteti real voqelik ekanligini ko‘rsatadi. Hatto 4-moddada belgilangan mamlakatda davlat tili o‘zbek tili ekanligi ham davlat suverenitetining amaliy ifodasidir.

Davlat suverenitetining muhim belgisi — davlat hokimiyatining mamlakat Konstitutsiyasi va qonunlaridan boshqa hech narsa

bilan cheklanmasligi. Davlat suvereniteti o'rnatilgan mamlakat hududida boshqa hech qanday hokimiyat tuzilmalari bo'lmagligi kerak. Davlat suvereniteti amal qiladigan mustaqil davlatda qonuniy davlat organlarining har qanday vakolatiga boshqa hech qanday siyosiy va boshqa kuchlar tajovuz qilmasligi lozim.

Konstitutsiyaning 10-moddasida belgilangan: O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi, jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emasligi davlat suverenitetining natijasidir.

Davlat suvereniteti mustaqil davlatning ajralmas xususiyati bo'lib, davlatni xalqaro huquq subyekti sifatida belgilovchi shart hamdir.

O'zbekiston mustaqil mamlakat va davlat suverenitetiga ega bo'lganligi uning Xalqaro munosabatlarda teng asosda ishtirokini ta'minlaydi. O'zbekistonning BMT va boshqa Xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi, Xalqaro shartnomalarda ishtirok etishi, shuningdek, Xalqaro jarayonlarning rivojlanishiga ma'lum ta'sir qilishi davlat suverenitetiga egaligi sharofatidir.

4.2. O'zbekiston davlat suverenitetiga ega bo'lishining ahamiyati

Mamlakat har jihatdan to'la mustaqil bo'lsagina, uni suverenitetga ega davlat hisoblash mumkin. Mustaqillik natijasida davlatning suverenitetga xos jihatlari namoyon bo'ladi.

1991-yil 31-avgustda respublikamiz o'z mustaqilligini e'lon qilgach, davlat suverenitetiga ega bo'ldi. Ya'ni mamlakat ichkarisida ham, tashqarisida ham (tashqi faoliyatda) hech kimning rozilgisiz, ishtirokisiz, ko'rsatmasiz har qanday masalalarni hal qilish imkoniyati tug'ildi. Bunga, eng avvalo, o'zimiz xohlagancha, o'zimizga mos va xos, milliy an'analarimiz aks etgan Konstitutsiyamizni qabul qilganimiz misol bo'ladi.

Konstitutsiya, eng avvalo, suverenitetning huquqiy asosi bo'lib, davlat suverenitetini qonuniy mustahkamladi. Konstitutsiyaning birinchi bobi «Davlat suvereniteti» deb atalishi ham suverenitetning O'zbekiston uchun ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Konstitutsiyaning 1-moddasidagi «O'zbekiston — suveren demokratik respublika» deyilgan prinsipial normani, O'zbekiston-

ning kelajak hayotini belgilovchi asos deyish mumkin. Bu qoida O‘zbekistonning mustaqilligini o‘rnatdi, mustaqillikning oliy maqsadi esa, eng avvalo, o‘zbek xalqining izzatini joyiga qo‘yishdir. Qolgan barcha faoliyat va tadbirlar shu maqsadga yo‘naltirildi. Mustaqillik, suverenitet natijasida, davlat faoliyatini yangicha qurish, xalq manfaati yo‘lida xizmat qildirish imkoniyati vujudga keldi. Konstitutsiyaning 2-moddasida bu shunday ifodalandi: «Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas‘uldirlar». Davlatning xalq manfaatlariga xizmat qilishiga erishish demokratik jamiyat qurishda eng muhim shartdir.

Suverenitet natijasida O‘zbekiston o‘zining milliy davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgiladi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshirish imkoniyati vujudga keldi (Konstitutsiyaning 3-moddasi). Ana shu imkoniyat tufayli O‘zbekiston davlat boshqaruv shaklining demokratik ko‘rinishi — Respublika shaklini o‘rnatdi. Davlat vakillik hokimiyati organlari tizimi: Oliy Majlis va xalq deputatlari mahalliy Kengashlari tizimini, sud hokimiyati tizimini, ijro hokimiyati tizimini o‘rnatdi. Natijada, birinchi marta sud — hokimiyatning mustaqil tarmog‘i sifatida e‘tirof etildi.

Prezident boshqaruv shakli qonuniy mustahkamlandi, mahalliy miqyosda «hokim» lavozimi joriy qilindi.

Keyingi vaqtlarda davlat qurilishi va boshqaruv sohasida erkinlashtirish siyosatining olib borilayotganligi, Parlament institutining rivojlantirilganligi — ikki palatali parlamentga o‘tilganligi, hukumatning vakolatlari kengayayotganligi O‘zbekistonning suverenitetga egaligi, shu tufayli ichki va tashqi masalalarni mustaqil hal qilish huquqiga egaligi natijasi.

Mustaqillik va suverenitetning mazmun-mohiyati o‘xshash bo‘lsa-da, ular to‘g‘risida turli ta‘riflar mavjud. Lekin eng lo‘nda, ishonarli va tushunarli ta‘rif Prezident tomonidan berilgan ta‘rifdir. O‘zbekiston Prezidenti mustaqillikni har tomonlama his qilgan holda «Mustaqillik — bu huquqdir», deb ta‘rif bergan. Haqiqatan ham mustaqillik O‘zbekistonga, uning xalqiga keng imkoniyatlar va vakolatlar berdi. Endigi masala ana shu vakolat va imkoniyatlardan to‘g‘ri, vaqtida foydalana bilish hisoblanadi.

4.3. O‘zbekiston chegarasi va hududining daxlsizligi, bo‘linmasligi

Konstitutsiya qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n birinchi sessiyasida birinchi Prezidentimiz g‘urur va iftixor bilan: «Bugun Vatanimiz muayyan chegara va qiyofa kasb etdi»¹, deb qayd qilgan edi. Shu sessiyada qabul qilingan Konstitutsiyada esa «O‘zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo‘linmasdir», deb mustahkamlab qo‘yildi (3-modda).

Haqiqatan ham ma‘lum hududning bo‘lishi davlatning ajralmas xususiyati, shartidir. Davlat (mamlakat) aniq bir hududda faoliyat ko‘rsatadi. Hudud esa ma‘lum chegaraga ega. Ana shu chegarani davlatning roziligisiz hech kim, hech qanday ichki va tashqi kuch o‘zgartira olmaydi.

O‘zbekiston chegarasini o‘zgartirish, chegara o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi, respublika tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish, ularni O‘zbekiston tarkibidan chiqarish masalasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birgalikdagi vakolatiga kiradi (78-modda, 6, 10-bandlar). Boshqa hech kim, hech qanday organ yoki tuzilma chegara o‘zgartirish vakolatiga ega emas.

O‘zbekiston chegarasi aniq belgilangan bo‘lishi bilan birga, u daxlsizdir. Bu degani uni hech qanday yo‘l bilan, hatto zo‘rluk ishlatib ham o‘zgartirish mumkin emas. O‘z navbatida, O‘zbekiston ham o‘z chegarasini boshqa davlatlar hududi, chegarasi hisobiga kengaytirishga urinmaydi. Chunki Konstitutsiyaning 17-moddasida boshqa davlatlarning chegarasi daxlsizligini hurmat qilishi belgilangan.

O‘zbekiston suveren davlat sifatida o‘z hududining bo‘linib ketishiga yo‘l qo‘ymaydi. Hududi bo‘linishi uchun qilinadigan har qanday harakatlarga qarshi tegishli choralarni ko‘radi.

O‘zbekistonning suverenligi hududini, chegaralarining daxlsizligini barqaror saqlash imkonini berdi. Rasmiy ravishda mustaqil Respublika hisoblanib, Ittifoq tarkibida turgan vaqtda, markazning ko‘rsatmasi, irodasi bilan ayrim hududlarining boshqa respublikalarga o‘tib ketishi yoki aksincha, ularning hududlarining

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O‘zbekiston», 1992, 4-bet.

O‘zbekistonga o‘tib ketishi hollari uchrab turar edi. Bu boshqa respublikalar misolida ham tez-tez uchrab turgan. Respublikalar chegara va hududlarini Markaz tashabbusi bilan, ayrim hollarda faqat bir kishining istagi bilan osongina o‘zgartirish mumkinligining o‘zi, har qanday Respublika rasmiy mustaqil davlat hisoblansa-da, aslida suveren huquqi yo‘qligini ko‘rsatuvchi dalilidir.

O‘zbekiston haqiqatan ham suveren davlat bo‘lgach, bunday o‘zboshimchalik barham topdi.

4.4. Respublika hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlar tillari, urf-odatlari va an‘analarning hurmat qilinishi

O‘zbekiston demokratik jamiyat qurar ekan, taraqqiyotga xavf soluvchi millatchilik va buyuk davlatchilik shovinizmining har qanday ko‘rinishlarini rad etdi va bular mamlakatimizda hech qachon bo‘lmashligi choralari ko‘rdi. O‘zbekiston ko‘p millatli davlat hisoblanadi. Mamlakatda yashovchi barcha millat va elatlarning tengligini ta‘minlamay turib, barqarorlikka, taraqqiyotga erishib bo‘lmaydi. Millat va elatlarning tengligini faqat qonunlarda belgilab qo‘yish bilangina emas, amalda ta‘minlansa, ijobiy natija beradi. Millat va elatlarning jamiyat hayotida tengligini ta‘minlashda ko‘plab vositalar mavjud bo‘lib, ular orasida barcha millat va elatlarning, *birinchidan*, tillarini hurmat qilish va uning rivojlanishiga sharoit yaratish, *ikkinchidan*, millat va elatlarning an‘analari hurmat qilish, ularning rivojlanishiga sharoit yaratish ta‘sirli, kuchli va samarali vositadir.

Mamlakatimizda turli (rus, qozoq, tojik, qirg‘iz, turkman) tillarda o‘qish tashkil qilingan maktablarning mavjudligi, turli tillarda ommaviy axborot vositalari (jurnal, gazeta, teleko‘rsatuv va radioeshittirishlar) faoliyat ko‘rsatishi buning amaliy ifodasidir. Faoliyat ko‘rsatayotgan turli millatlarning milliy-madaniy markazlari kam sonli millatlarning milliy an‘analari yo‘q bo‘lib ketmasligiga, ularning millat sifatida yashab, rivojlanishiga yordam beradi.

Ayrim sobiq ittifoqdosh respublikalar (Boltiqbo‘yi respublikalari) kabi O‘zbekistonda boshqa millat va elatlarning tili, urf-odatlarini cheklashga qaratilgan hech qanday urinish ham yo‘q va bunday cheklashlarni qonun hujjatlarida ham uchratmaymiz. O‘zbekiston o‘z taraqqiyotini mamlakatda yashovchi barcha

millatlarning tengligi, milliy madaniyatlarning rivojlanishi natijasida ko‘radi.

O‘zbekistonning davlat suvereniteti barcha millatlarning rivojlanishiga teng imkoniyat yaratib bergan va bu Konstitutsiyada o‘z ifodasini topgan. «O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analari hurmat qilinishini ta‘minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi», deyiladi Konstitutsiyaning 4-moddasida.

Respublikada yashovchi boshqa millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analarini hurmat qilish ular haqida hech qanday cheklovchi qoidalarning yo‘qligi hamda ularni himoya qilish va rivojlanishiga olib keluvchi turli jarayonlarni yaratish tadbirlarini belgilash bilan amalga oshiriladi.

4.5. O‘zbekistonning davlat tili

Til insonni boshqa jonzotlardan ajratib ko‘rsatuvchi asosiy vositadir. Bundan tashqari, u millatni aniqlashda asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Tilning rivojlanishi, uning davomiyligi, boqiyliigi undan foydalanuvchi millatning ma‘naviyatiga bog‘liq. Lekin til yana qo‘shimcha himoya qilinmasa, zaiflashib, oqibatda yo‘qolib ketishi mumkin. Buning misoli sifatida Ittifoq davrini eslash mumkin. O‘zbek tili, sho‘rolar davrida faqat turmushda ishlatiladigan tilga aylanib qoldi. Natijada, ko‘plab o‘zbek millati vakillari boshqa tilni yaxshi o‘rganishga e‘tibor berib, o‘z ona tilini esdan chiqara boshladi. O‘zbek tili davlat miqyosda emas, hatto oilalar muloqotidan ham siqib chiqarildi.

Shuning uchun Ittifoqning oxirgi yillarida ilg‘or fikrlovchi ziyolilar, demokratik kuchlar o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish va shu orqali o‘zbek tilining mavqeyini saqlab qolish uchun kurash olib bordi.

Natijada, 1989-yil 21-oktabrda «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilinib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Bu Ittifoq davrida mustaqillik uchun, suverenitet uchun qilingan eng katta harakat edi. Shu paytdan boshlab, o‘zbek tilining rivojlanishida yangi bosqich boshlandi.

Amaldagi Konstitutsiyamizning 4-moddasida «O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir», deb belgilandi. Bu qoida «Davlat suvereniteti» bobida bejiz belgilanmadi. Ma‘lum davlat tiliga ega bo‘lish — suveren davlatga xos xususiyat. O‘zbekistonning

suveren davlat bo'lishi, bir tomondan, o'zbek tilining ta'minlanishi, rivojlanishiga imkon yaratsa, o'z navbatida, aniq til (o'zbek tili)ning davlat tili maqomiga ega bo'lishi suverenitetni ta'minlovchi vosita hisoblanadi. Suverenitet va davlat tili bir-biri bilan bog'liq xususiyatdir (kategoriyadir).

O'zbek tilining davlat tili maqomiga ega bo'lishi, *birinchidan*, barcha qonunlar, qonunosti hujjatlari davlat tilida tayyorlanishi va amal qilishini ta'minlaydi. Bu narsa fuqarolarga qonunlarni yaxshi tushunish imkoniyatini yaratadi. *Ikkinchidan*, barcha davlat idoralarida ish yuritish, hujjatlarni tayyorlash o'zbek tilida olib borilishini ta'minlaydi. Bu ham aholining ko'pchilik qismini davlat idoralarida o'zi tushunadigan, biladigan tili orqali zarur ishlarda, tadbirlarda ishtirok etishiga imkoniyat yaratadi. *Uchinchidan*, o'zbek tilining davlat tili hisoblanishi, boshqa millat vakillari ham bu tilni o'rganishi zaruratini vujudga keltiradi, o'zbek tilini biluvchilar doirasi kengayadi va, nihoyat, o'zbek tili mamlakat doirasidan chiqib, boshqa davlatlar hududida ham o'z o'rniga ega bo'ladi. O'zbekiston bilan aloqa qiluvchilar o'zbek tilini o'rganishga e'tibor beradi.

Xalqaro munosabatlarda, anjumanlarda o'zbek tilini yangratish O'zbekiston suverenitetining to'laqonli ifodasi bo'ladi.

4.6. O'zbekistonning davlat ramzlari. Poytaxti

Har qanday davlatning davlat ramzlari mavjud bo'lib, ular davlat mustaqilligini ifodalovchi belgilardir. O'zbekiston Konstitutsiyasining 5-moddasida davlat ramzlari sifatida bayroq, gerb va madhiya belgilangan. Davlat ramzlarida mamlakat xususiyatlari aks ettirilib, har birining tuzilish shakli, maqsadi, ishlatilishi alohida qonunlar bilan tasdiqlanadi.

Davlat ramzlaridan biri — bayroq to'g'risidagi qonun 1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan¹. Bayroq mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxlit an'analarni davom ettirgan holda respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalaridagi o'zligini aks ettirgan. Bayroqning ko'rinishi, rangi, undagi belgilarning chuqur ma'nosi bor. Bayroqdagi moviy rang osmon va musaffo suv ramzidir. Oq rang tinchlik va poklik timsoli,

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1992, № 1, 27-modd.

yashil rang O‘zbekistonning go‘zal tabiatini bildiradi. Bayroqdagi qizil chiziqalar hayot manbayining ifodasidir. Yarimoy va yulduzlar osmonimiz musaffoligi va tinchligini bildiradi. Bayroqlar qachon va qayerda o‘rnatilishi, bayram va boshqa munosabatlar sababli o‘rnatilishi qonunda belgilab qo‘yilgan.

Davlat ramzlaridan yana biri gerb bo‘lib, u davlatning rasmiy emblemasi hamdir. U muhrlarda, turli rasmiy hujjat nusxalarida, pul birligida aks ettiriladi. Uning ko‘rinishi va ishlatilishi ham maxsus qonun bilan belgilanib, bunday qonun 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan¹.

O‘zbekiston gerbining markazidan afsonaviy humo qushi tasviri o‘rin olgan bo‘lib, u baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Gerbdagi sakkiz qirrali yulduz respublikamizning sobitqadamlilik va barqarorligi timsolidir. Undagi quyosh — yo‘limizning hamisha yorug‘ va nurafshon bo‘lishini bildirsa, oltin boshqoq rizqimizning bus-butun bo‘lishi orzumiz ekanligini bildiradi. Gerbdagi paxta — O‘zbekistonning milliy boyligiga ishora. Boshqoq va paxtadagi tasma esa xalqlarimiz do‘stligi, hayot rishtalari orqali bog‘liq ekanligimizni ko‘rsatadi.

Davlat ramzlaridan yana biri madhiyadir. Davlat madhiyasi fuqarolarga vatanparvarlik g‘oyasini singdiruvchi chaqiriqdir. Madhiya she‘r va musiqa vositasida ifodalanadi. Davlat madhiyasi, tantanali marosimlarda, davlat tomonidan o‘tkaziladigan marosimlarda ijro etiladi. Madhiya matni, musiqasi va qo‘llanishi tartibi qonun bilan belgilangan bo‘lib, bu haqdagi qonun 1992-yil 10-dekabrda qabul qilingan². Davlat ramzlarining ahamiyati muhimligi hisobga olinib, Jinoyat kodeksining 215-moddasida Davlat ramzlariga hurmatsizlik qilganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Davlatga xos belgilardan biri — bu davlat poytaxtining mavjudligidir. Poytaxt mamlakatning bosh shahri hisoblanadi va uning alohida maqomi belgilanadi. Konstitutsiyamizning 6-moddasi poytaxt masalasiga bag‘ishlanib, unga ko‘ra «O‘zbekiston Respublikasining poytaxti — Toshkent shahri»dir. Shu qoidaning o‘zi Toshkent shahri maqomiga ta’sir qiladi.

Poytaxt bosh shahar hisoblanishi bilan birga, u ma’muriy markaz hisoblanadi. Qoidaga asosan, poytaxtda davlat boshlig‘i idorasi

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1992, № 9, 328-moddada.

² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1992, № 1, 52-moddada.

(Prezident devoni), hukumat, parlament va markaziy sud idoralari joylashadi. Moliya muassasalarining markaziy idoralari markazda joylashadi. Poytaxt ma'lum bir viloyat hududida joylashsa-da, u markazga bo'ysunadi. Ya'ni u viloyatga teng keladigan daraja — ma'muriy-hududiy tuzilish maqomiga egadir.

O'zbekiston poytaxti Toshkent shahri bo'lib, u poytaxtga tegishli barcha belgi va xususiyatlarga ega. Toshkent — O'zbekistonning eng katta (aholisi soni, hududi jihatidan ham) shahri. U eng yirik siyosiy va iqtisodiy markazdir. Unda barcha markaziy davlat va jamoat idoralaridan boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalarning ham asosiy qismi joylashgan. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning 20 foizga yaqini poytaxt — Toshkentda ishlab chiqariladi.

Toshkentda xorijiy mamlakatlarning vakolatxonalari, BMT va uning tizimidagi UNESKO, UNISEF kabi xalqaro tashkilotlar, YXHT vakolatxonalari joylashgan.

Keyingi vaqtlarda Toshkentda olib borilayotgan keng ko'lamdagi bunyodkorlik ishlari, Toshkentning poytaxt sifatidagi qiyofasini tubdan o'zgartirib, vazifasining yanada rivojlanishiga ta'sir qilmoqda.

O'zbekiston xalqi hayotida davlatning suverenitetga erishishi natijasida haqiqiy mustaqillik namoyon bo'lishi eng muhim voqeadir. Mamlakatimizdagi hamma o'zgarishlarning asosi davlat suverenitetiga ega bo'lishdir. Bu masala Konstitutsiyada yetarli darajada mustahkamlandi.

Hozirgi paytda ham suverenitetni mustahkamlash, u bilan bog'liq bo'lgan xavfsizlikni ta'minlash, mamlakat chegaralarini saqlash ishlari ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatida to'la huquqli ishtirokchiga aylanishi ham suverenitet natijasidir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Suverenitet nima?
2. O'zbekistonning davlat suverenitetiga ega bo'lishining qanday ahamiyati bor?
3. O'zbekiston chegarasi va hududi bo'linmasligining ahamiyati nimada?
4. Nima uchun barcha elat va millatlar huquqi, manfaati himoya qilinadi?
5. Davlat tilining ahamiyati nimada?
6. Davlat ramzlari nima va ular qanday ahamiyatga ega?
7. O'zbekiston poytaxti, uning huquqiy maqomi qanday?

5-bob. XALQ HOKIMIYATCHILIGI

5.1. Hokimiyat tushunchasi va davlat hokimiyati

Hokimiyat boshqalarga nisbatan huquqqa ega bo'lish, kuchga ega bo'lish va boshqalarga ta'sir qilishdir. Boshqalar deganda, alohida shaxs yoki shaxslar, jamoa, oila, jamiyatni tushunish mumkin. Shuning uchun hokimiyatning turlari, ko'rinishi turli-tuman.

Insonlar o'rtasidagi munosabatlarda hokimiyat ongga asoslanadi va u ongli hokimiyatdir. Ongga asoslanmagan, instinktga asoslangan hokimiyat ham bo'lishi mumkin, bu hayvonlar hayotida uchraydi. Hayvonlar to' dasida kuchli hayvon o'z ta'sirini boshqalarga o'tkazishi ham hokimiyatdir.

Shunga e'tibor bersak, hokimiyat faqat davlat bilan bog'liq emasligini va u davlat yo'q paytlarda ham mavjud bo'lganligini anglaymiz. Bu urug'chilik, qabilachilik davridagi urug' boshlig'i, qabila boshlig'i hokimiyati, oilada oila boshlig'i hokimiyatidir.

Hozirgi kunda — davlat mavjud bo'lgan davrda esa davlat hokimiyati bilan birga, boshqa hokimiyatlar ham mavjud. Oilada oila boshlig'i hokimiyati, jamoat birlashmalaridagi hokimiyat, diniy tashkilotlardagi hokimiyat va hokozolar.

Ta'sir doirasiga qarab siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hokimiyat bo'lishi mumkin.

Bu yerda asosiy e'tiborni siyosiy hokimiyatga qaratamiz, chunki siyosiy hokimiyat davlat tomonidan amalga oshiriladi. Davlat hokimiyatining ta'sir doirasi eng keng va kuchli hokimiyatdir. Uning asosiy belgilaridan biri — hokimiyatni amalga oshirishda oshkora kuch ishlatish mavjudligi, majburlov uchun maxsus organlardan foydalanishi (militsiya, armiya, maxsus xizmatlar), hokimiyat ta'siri mamlakatlarning barcha hududida o'z kuchiga ega bo'lishi, uning ko'rsatmasini bajarish barcha uchun majburiyligi (davlat organlari, jamoat birlashmalari, fuqarolar) hisoblanadi. Davlat hokimiyati o'z irodasini, erkini majburiy ravishda qonun, farmon, qaror asosida hayotga tatbiq qiladi. Turli majburlov

vositalaridan foydalanadi. Davlat hokimiyati faqat qonun asosida tashkil etilgan organlar tomonidan, qonunga asosan amalga oshiriladi. Davlat hokimiyati: qonunchilik hokimiyati, ijro hokimiyati, sud hokimiyati orqali ijtimoiy hayotga tatbiq qilinadi. Davlat hokimiyati yakkaboshchilik: monarxiya, diktatura shaklida yoki kollegial (jamoat) asosda, yakkaboshchilik asosida ish olib boruvchi xalq tomonidan saylab qo'yilgan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat hokimiyati qo'llanish usuliga qarab, hukmronlik, zo'ravonlik yoki demokratik ko'rinishga bo'linishi mumkin.

O'zbekiston demokratik davlat bo'lganligi uchun, davlat hokimiyati qonuniy asosda saylab qo'yilgan organlar: Prezident, hukumat, Parlament, sudlar, mahalliy davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ular tomonidan amalga oshiriladigan barcha faoliyat xalq manfaatiga mos tushishi zarur. Amalga oshiriladigan kuch ishlatish va boshqa tazyiqlar ham xalq manfaati yo'lida bo'lishiga harakat qilinadi.

O'zbekistondagi davlat hokimiyati, davlat mustaqilligini saqlash, inson huquqlarini himoya qilish, fuqarolar osoyishtaligini ta'minlash, xalqning farovon turmush tarzini yuksaltirish vazifasidan kelib chiqib, o'z faoliyati yo'nalishlarini belgilaydi va ishni tashkil etadi.

5.2. Davlat hokimiyatining bo'linishi prinsipi

O'zbekiston o'z taraqqiyotiga jahon davlatchilik taraqqiyotidagi eng ijobiy xususiyatlarni, prinsiplarni amalda qo'llash orqali erishishni maqsad qilib qo'ygan.

Davlatni tashkil etish, davlat hokimiyatini amalga oshirish masalasida ham, barcha rivojlangan mamlakatlar tajribasida qo'llanilib kelayotgan va amalda o'zini oqlagan «Davlat hokimiyati bo'linishi» prinsipi hayotimizga kiritildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mustaqillikning birinchi huquqiy asosi 1991-yil 31-avgustda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunda birinchi marta hokimiyat tizimi, hokimiyat bo'linishi prinsipida tashkil qilinishi ko'rsatilgan.

Keyinchalik, Konstitutsiyaning 11-moddasida «O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi — hokimiyatning qonun

chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanadi», deb belgilandi. Shu asosda O‘zbekistonda hokimiyatni amalga oshiruvchi organlar tizimi barpo etildi.

Mamlakatimizda qonunchilik hokimiyati — Oliy Majlis, ijro hokimiyati — Vazirlar Mahkamasi, sud hokimiyati — Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo‘jalik sudi va hududiy tuzilishlardagi sudlar orqali amalga oshiriladi.

Hokimiyat bo‘linishi prinsipidan kelib chiqib, har bir alohida hokimiyat tuzilmalarining vakolatlari aniq belgilab qo‘yiladi.

Hokimiyat bo‘linishi prinsipi faqat vakolatlarni aniq belgilab qo‘yishnigina nazarda tutmaydi. Hokimiyat bo‘linishi prinsipi:

- vakolatlarning biron-bir organ yoki shaxs qo‘lida haddan ortiq, asossiz to‘planishiga barham beradi;
- hokimiyat tuzilmalarining bir-birining vakolatini egallash, ishiga asossiz aralashuviga chek qo‘yadi;
- turli hokimiyat organlarining bir-birini nazorat qilib borishini ta‘minlaydi.

Hokimiyat bo‘linishi prinsipini joriy qilish faqat hokimiyat tuzilmalarining normal, yaxshiroq, malakaliroq ishlashini ta‘minlash uchungina emas, avvalo, bu prinsip, hokimiyatni to‘g‘ri tashkil qilish natijasida, fuqarolarning huquq va erkinliklarini to‘la ta‘minlash, manfaatlarini kengroq, to‘laroq ifodalashni maqsad qilib qo‘yadi. Chunki har bir hokimiyat tuzilmasi o‘z vazifasini to‘la va malakali bajarsa, huquq buzilishlariga barham beriladi.

Hokimiyatning bo‘linishi prinsipi, hokimiyat tuzilmalarining bir-biridan xoli, mustaqil bo‘lishiga imkon yaratadi. Demokratik davlatda bu, ayniqsa, muhimdir.

Hokimiyat bo‘linishi prinsipi aslo davlat hokimiyatining yagonaligiga putur yetkazmaydi. Yagona davlat hokimiyati kuchli funktsiya va vazifalarni amalga oshirishi zarurligidan kelib chiqib, uning qonunchilik, ijro etish, sud faoliyatini kuchli, shu sohaga ixtisoslashgan organlar olib boradi.

Ularning mustaqilligi esa o‘zlariga yuklangan vazifalarni to‘la bajarish imkoniyatini yaratadi.

Hokimiyat bo‘linishi prinsipining qonuniy asoslari mavjud. Lekin bu prinsipni yanada kengroq amalga joriy etish uchun ko‘plab qo‘shimcha tadbirlar o‘tkazilmoqda.

Mamlakatimizda ikki palatali Parlamentga o‘tish, quyi — Qonunchilik palatasini professional asosda doimiy ishlovchi organga

aylantirish ham, eng avvalo, hokimiyat bo‘linishi prinsipini chuqurroq joriy etishni ko‘zlagan.

Olib borilayotgan sud-huquq tizimidagi islohotlar ham hokimiyat bo‘linishi prinsipi asosida sudlarning haqiqiy mustaqilligiga erishishni nazarda tutadi.

Davlat hokimiyati bo‘linishi prinsipini mahalliy davlat hokimiyati organlariga nisbatan ham joriy etish mahalliy davlat organlari ishini takomillashtirishga olib kelishi haqidagi fikrlar hozirgi kunda o‘z isbotini topmoqda.

5.3. Davlat hokimiyatining manbayi. Davlat hokimiyatini amalga oshirish

O‘zbekiston — demokratik davlat. Bu xalq hokimiyati amal qilishini bildiradi. Davlat siyosiy hokimiyatini amalga oshirar ekan, xalqdan vakolat oladi. Konstitutsiyaning «Xalq hokimiyatchiligi» bobida «Xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbayidir», deb belgilangan (7-modda).

Demokratik jamiyat hisoblanuvchi O‘zbekistonda hokimiyat xalqqa tegishli. Ana shu hokimiyat samarali ishlashi, undan barcha manfaatdor bo‘lishi uchun u to‘g‘ri tashkil qilinishi kerak. Xalq hokimiyatini to‘g‘ri va samarali tashkil qilish vositalaridan eng samaralisi va sinovdan o‘tgani — hokimiyatni davlat hokimiyati orqali amalga oshirishdir. Chunki davlat uzoq yillar davomida hokimiyatni amalga oshirish bilan shug‘ullanadi va katta tajriba to‘plagan. Bu faoliyatni yaxshiroq amalga oshirish maqsadida davlat faoliyati, tuzilishi takomillashtirilib boriladi.

Xalq davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi organ va mansabdor shaxslarni saylashda, tayinlashda bevosita yoki vakillari orqali ishtirok etadi. Ular xalq oldida mas‘uliyatli hisoblanadi. Vakolatni xalqdan olgach, o‘zlarining faoliyatini xalq manfaatlariga xizmat qilishga qaratadi.

Xalqning xohish-istagi davlat siyosatini belgilashda hal qiluvchi o‘rin egallaydi.

O‘zbekiston Respublikasida barcha demokratik davlatlar singari davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko‘zlab va Respublika Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidan amalga oshiriladi (7-modda).

Demak *birinchidan*, davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlashi kerak, *ikkinchidan*, davlat hokimiyati Konstitutsiya va maxsus qonunlar vakolat bergan organlar tomonidagina amalga oshiriladi. Konstitutsiya davlat hokimiyatining uch turdagi hokimiyat tarmoqlari: *qonunchilik, ijro, sud organlari* tomonidan amalga oshirilishini belgilagan. Asosiy qonunda davlat boshlig'i — Prezident, Qonunchilik hokimiyatini amalga oshiruvchi Oliy Majlis va uning palatalari vakolatlari belgilab qo'yilgan. Konstitutsiyadan tashqari yana bir necha qonunlar mavjud bo'lib, ularda davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi organlar vakolatlari belgilangan, jumladan, «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi sudlari to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonunlarda.

Bu Konstitutsiya asosida qabul qilingan qonunlarda tegishli hokimiyat organlarining vakolatlari, ularni amalga oshirish usul va vositalari, hokimiyatni amalga oshirish jarayonida bir-biri bilan munosabati, xalq oldidagi mas'uliyati belgilab qo'yilgan.

Yuqoridagilarga e'tibor bersak, eng oddiy xulosa shundan iborat bo'ladiki, davlat hokimiyati xalq manfaatiga zid harakat qilmasligi va hokimiyatni qonun vakolat bermagan hech qanday organ amalga oshirmasligi kerak.

Konstitutsiya qabul qilish vaqtida birinchi Prezident tomonidan aytilgan «O'zbekistonda davlat hokimiyatining birdan bir manbai xalq bo'lib, davlat xalqning irodasini ifodalaydi, uning manfaatlariga xizmat qiladi»¹, degan so'zlar Konstitutsiyada ham o'z o'rnini topdi va amalda ham o'z ifodasini topmoqda.

5.4. Davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirishning taqiqlanishi

Davlat hokimiyati faqat qonun vakolat bergan organlar tomonidan amalga oshirilishi demokratik huquqiy davlat shartlaridan biridir. Davlat hokimiyati jamiyat hayotiga kuchli ta'sir qiluvchi vosita ekan, u ham turli ta'sirlardan o'zini himoya qilishi

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O'zbekiston», 1992, 38-bet.

kerak. Bu, eng avvalo, boshqa qonunda belgilanmagan organlar va tartibda davlat hokimiyatini amalga oshirishga yo‘l qo‘ymasligi bilan ta‘minlanadi.

Konstitutsiyamizning 7-moddasida «Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o‘zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to‘xtatib qo‘yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo‘ladi», deb belgilanib, bu masala huquqiy tomondan hal qilingan. Bu yerda bir necha harakat qonunsiz hisoblanib, taqiqlangan. Bular: *birinchidan*, davlat hokimiyati vakolatlarini o‘zlashtirish. Bunda bir hokimiyat organining boshqa hokimiyat organi vakolatini egallab olishi yoki boshqa tuzilmalar, jamoat birlashmalari tomonidan hokimiyat organlarining vakolatlari egallab olinishi nazarda tutilgan. *Ikkinchidan*, asossiz ravishda hokimiyat idoralari faoliyatini to‘xtatib qo‘yish yoki butunlay tugatish. *Uchinchidan*, Konstitutsiya va qonunlarda ko‘rsatilgandan tashqari yangi organlar tuzish yoki mavjud organlarga o‘xshash organlar tuzish. Bunday harakatlar qonunga xilof hisoblanadi. Sababi: har qanday qonuniy tuzilmalar (organlar)ning faoliyatini to‘xtatish yoki tugatish, vakolatlarini o‘zlashtirish, yangi organlar tuzish Konstitutsiyaviy tuzumga xavf soladi, boshqaruvni izdan chiqaradi, bu esa oqibat-natijada, fuqarolar xavfsizligiga zarar yetkazadi, barqarorlikka putur yetkazadi.

Bunday, noqonuniy tuzilmalarni tuzish, qonuniy davlat hokimiyati organlarining faoliyatini to‘xtatishga urinish hollari O‘zbekistonda bo‘lgan. Namanganda bir guruh kimsalar o‘tgan asrning 90-yillari boshida, o‘zlaricha tartib o‘rnatish maqsadida qonunsiz tuzilmalar tuzib, hokimiyat organlari vakolatlarini egallab, o‘zlaricha jazolovchi organlarning o‘rnini bosishga harakat qilishgan. Oxir-oqibatda, Namanganda beboshlik vujudga kelgan, faqat qonuniy hokimiyat organlarining aralashuvi natijasida mavjud qonuniy hokimiyat organlarining o‘rnini bosishga qaratilgan harakat o‘z vaqtida to‘xtatilgan va ko‘plab qon to‘kilishining oldi olingan.

Hokimiyat vakolatlarini o‘zlashtirish, faoliyatini to‘xtatish yoki tugatish, qonunsiz tuzilmalar tuzish og‘ir oqibatlarga olib kelishi sababli, ana shunday holatlarda qonunga binoan, javobgarlikka tortishga asos bo‘ladi. Bunday harakatlar uchun Jinoyat kodeksining «Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organ-

larining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar» deb nomlangan beshinchi bo‘limida jinoyi jazolar belgilangan¹.

5.5. O‘zbekiston xalqi. Xalqning jamiyat, davlat hayotidagi ishtiroki

Konstitutsiyaning 8-moddasida «O‘zbekiston xalqini millatidan qat’i nazar, O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi», degan qoida belgilanib, unda «xalq» tushunchasiga aniq, qisqa huquqiy ta’rif berilgan.

Xalq tushunchasini aniqlash huquqiy munosabatlarda muhim o‘rin egallaydi. Chunki O‘zbekistonda kimlar yashashidan qat’i nazar, davlat boshqaruvida faqat xalq ishtirok etadi, xalq esa O‘zbekiston fuqarolaridir. O‘zbekiston fuqarosi bo‘lmagan shaxslar — bular xorijiy mamlakat fuqarolari yoki umuman fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar davlat boshqaruvida, idora ishlarida ishtirok etmaydi.

O‘zbekiston xalqi, ya’ni fuqarolari davlat hayotida ishtirok etadi. O‘zbekiston xalqining davlatni boshqarish ishlarida ishtiroki, ularning siyosiy huquqlari hisoblangani uchun siyosiy huquqlarga taalluqli Konstitutsiya normalarida belgilab qo‘yilgan. Konstitutsiyaning 32-moddasiga asosan, fuqarolar davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o‘z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga ega. Bunday ishtirok etish o‘zini o‘zi boshqarish, referendumlar o‘tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish, shuningdek, davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bu yerda xalqning davlat hayotida ishtirok etish yo‘llari aniq belgilab qo‘yilgan. Bundan tashqari, Konstitutsiyaning 9-moddasida «Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo‘yiladi», deb belgilangan. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan davrda haqiqatan ham eng muhim masalalar xalq muhokamasiga qo‘yilganligini, shuningdek, xalq ovozigga qo‘yilib hal qilinganligini ko‘ramiz.

Bularni misollar bilan ko‘rsatish mumkin. Agar Konstitutsiyaning ijtimoiy hayotdagi o‘rnini ko‘radigan bo‘lsak, undan

¹ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Rasmiy nashr. 2004-yil, 108–124-betlar.

muhim hech narsa yo‘q. Konstitutsiya loyihasi ishlab chiqilgach, uzoq vaqt xalq muhokamasiga qo‘yildi. Muhokama natijasida tushgan fikr-mulohazalar asosida loyihaga ko‘pgina tuzatishlar, qo‘shimchalar kiritildi. Muhokama asosida xalq Konstitutsiyani yaratishda bevosita ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Yoki keyingi vaqtda qabul qilinayotgan qonun loyihalari, albatta, xalq muhokamasiga qo‘yilmoqda va ularning istak-mulohazalari qonun qabul qilinishida inobatga olinmoqda.

O‘zbekiston mustaqil davlat bo‘lgach, davlat rivojlanish tarixida referendum degan hodisa (voqelik) uchraydigan bo‘ldi. 1992-yil dekabrda bo‘lib o‘tgan referendum natijasida, mustaqilligimiz xalq tomonidan ma‘qullandi, 2001-yil yanvarda o‘tkazilgan referendum Prezident vakolat muddati 5 yildan 7 yilga o‘zgartirildi va, nihoyat, ikki palatali Parlament tashkil qilindi.

Demak, eng muhim masalalarga xalq o‘z munosabatini bildirdi, xalqning ovozi shu masalalarni hal qilishda asosiy rol o‘ynadi. Xalq davlat hayotida muhokamalarda, referendumda ishtirok etish bilan qatnashar ekan, bular haqida aniqroq tushunchaga ega bo‘lish zarur.

Umumxalq muhokamasi nima? Umumxalq ovozi (referendum) nima? Umumxalq muhokamasiga qo‘yiladigan ma‘lum bir masala yoki loyiha ommaviy axborot vositalari orqali e‘lon qilinadi. Xalq uni o‘rganib, o‘z istak, mulohaza, takliflarini ommaviy axborot vositalari orqali bildiradi yoki pochta orqali, yoki shaxsan tegishli organlarga yetkazadi. Muhokamada loyihaning u yoki bu qoida, normalariga o‘zgartirish, biror qo‘shimcha kiritish, mavjud norma, qoidalarni olib tashlash haqida fikr bildiriladi. Qanday fikr-mulohazalarni inobatga olish yoki rad etish tegishli organ, komissiya vakolatiga kiradi. Muhokama bir necha kun, hafta yoki oylab davom etishi mumkin. Muhokamada qancha odam ishtirok etishi belgilab qo‘yilmaydi.

Umumxalq ovozi (referendum) masalani uzil-kesil hal qilish uchun, qonun loyihasini qabul qilish uchun o‘tkaziladi. Masala bunda ijobiy hal qilinadi yoki rad etiladi. Referendumda qancha xalq ishtirok etishi, qanchasining ovoz berishi masalaning hal qilinishini belgilaydi. U saylovdagi kabi ovoz berish orqali hal qilinadi. Uning saylovdan farqi, saylovda aniq nomzodlarga ovoz berilsa, referendumda aniq masalaga ovoz beriladi.

Xalq davlat hayotida boshqa usullar orqali ham ishtirok etadi. Masalan, saylov orqali, davlat organlarining faoliyatini nazorat qilish orqali. Bu masalalar keyingi mavzularda o‘rganiladi.

5.6. Xalq nomidan ish olib borish

Xalq o'z xohish-irodasini amalga oshirishni davlatga topshirgan. Bu qonuniy asosga ega. Lekin davlat juda murakkab tuzilma, uni harakatga keltiruvchi, yurgizuvchi mansablar, organlar mavjud. Xalq hokimiyatning yagona manbayi bo'lsa-da, hamma vaqt, hamma joyda to'g'ridan to'g'ri harakat qila olmaydi. Buning imkoniyati ham yo'q. Shuning uchun xalq nomidan harakat qiluvchilar doirasi aniq chegaralab qo'yilgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 10-moddasida «O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib boradi», deb mustahkamlab qo'yilgan. Bu sharaflı va mas'uliyatli vazifani Oliy Majlis bilan Prezident mamlakat ichkarisida ham, tashqi munosabatlarda ham amalga oshiradi.

Nima uchun faqat Oliy Majlis va Prezident?

Oliy Majlis ham, Prezident ham xalq vakilligining oliy ko'rinishi. O'zbekiston Oliy Majlisi ikki palatadan iborat bo'lib, quyi palata — Qonunchilik palatasi xalq tomonidan bevosita saylangan deputatlardan iborat bo'lsa, yuqori palata — Senatning a'zolari, senatorlar xalq saylagan mahalliy Kengash deputatlaridan va Prezident tayinlagan senatorlardan iborat. Quyi palata deputatlarini saylashda xalq bevosita ishtirok etsa, Senatni shakllantirishda vakillari orqali ishtirok etadi. Oliy Majlis oliy vakillik va yagona qonunchilik organidir. Shuning uchun ularning xalq nomidan ish olib borishi asoslidir.

Prezident — davlat boshlig'i. O'zbekistonda Prezident bevosita xalq tomonidan saylanadi, u xalqdan to'g'ridan to'g'ri vakolat oladi. Prezidentning bunday vakolatga egaligi Konstitutsiyaning yana boshqa moddasida ham ko'rsatilgan, «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti:

... 3) mamlakat ichkarisida va xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish ko'radi» (Konstitutsiyaning 93-moddasidan). Prezidentning ham xalq nomidan, ham davlat nomidan ish olib borishining ma'nosi bor. Chunki davlat xalq hokimiyatini tasarruf etuvchi tuzilma bo'lsa, Prezident xalq saylagan, ma'qullagan davlat boshlig'i.

Konstitutsiya xalq nomidan ish olib boruvchilarni aniq belgilab qo'yar ekan, shu bilan boshqa hech qanday tuzilmalar bunday vakolatga ega emasligini ham ko'rsatib qo'ygan. Chunki jamiyatda bulardan tashqari boshqa tashkilot va tuzilmalar ham mavjud.

Shuning uchun Konstitutsiyaning 10-moddasi, ikkinchi bandida «Jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O‘zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emas», deb qayd qilingan. Bu qoida jamiyatda o‘zboshimchalikni, jamiyatning buzilib ketishining, hokimiyat uchun qonunsiz kurashlarning oldini oladi va hech qanday siyosiy kuchlarga imtiyoz berilishiga yo‘l qo‘ymaydi.

5.7. Mafkura va fikrlar xilma-xilligi

Bizning xalqimiz rasmiy jihatdan Sotsialistik Respublika deb hisoblangan davlatda yashagan. U davlatda qonun hukmronligi emas, mafkura hukmronligi o‘rnatilgan edi. Mafkura ham yagona kommunistik mafkura bo‘lib, u mutlaqo xalq ma‘naviyatiga, turmush tarziga, qonuniyatlariga zid edi. Shu saboqlardan to‘g‘ri xulosa chiqarib, mustaqil davlatchiligimizni shakllantirishda, uning huquqiy asosi bo‘lmish Konstitutsiya qabul qilinganda mafkura hukmronligiga, ya‘ni mafkuraning jamiyatda amal qilishiga barham berildi.

Natijada, Konstitutsiyada «O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o‘rnatilishi mumkin emas», degan qoida o‘rnatildi (12-modda). Bu ijtimoiy hayotdagi munosabatlarda, Konstitutsiyaviy tuzumda mutlaqo yangi va rivojlanishni, taraqqiyotni ta‘minlovchi yangilik edi.

Siyosiy institutlar xilma-xilligining amaliy ifodasi sifatida jamiyatda ko‘p partiyaviylik vujudga keldi. Nodavlat tashkilotlar tizimi shakllandi va ijtimoiy hayotdagi o‘z o‘rniga ega bo‘la boshladi.

Davlat siyosiy institutlar uchun normal siyosiy makon yaratib berishi, ular esa ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini ifodalashi va himoya qilishga qodir bo‘lishi zarur. Prezidentimizning «Siyosiy partiyalar mavjud bo‘lishining asosiy va birdan bir prinsipi davlatning Konstitutsiyaviy me‘yorlarini hurmat qilish va ularga rioya etishdan iborat bo‘lmog‘i lozim»¹, degan so‘zlari siyosiy partiyalarning Konstitutsiyaviy tuzumdagi o‘rniga berilgan to‘g‘ri bahodir.

O‘zbekiston Konstitutsiyasida mafkuraga munosabat ham huquqiy davlat nazariyasidan kelib chiqib hal qilingan.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997, 175-bet.

Mafkura jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qoidalar, fikrlar va g'oyalar majmuyidir¹, deb e'tirof etsak, albatta, u turli-tuman bo'lishi kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Barchaga yagona mafkurani singdirish ularning qarashlariga zid holat bo'ladi. Shuning uchun O'zbekistonda mafkura va fikrlar xilma-xilligi Konstitutsiyaviy darajada o'rnatildi. Bu yagona mafkuraning hukmron bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Biron-bir mafkuraning davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi esa totalitarizmga olib keladi.

Ijtimoiy hayot mafkuralar xilma-xilligi asosida rivojlanishining belgilanishi esa mafkuraning ajralmas qismi bo'lmish fikrlarning xilma-xilligini ta'minlaydi.

Jamiyat rivojini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri fikrlar xilma-xilligi, bahs-munozaralardir.

Siyosiy institutlarning xilma-xilligi fikrlar xilma-xilligini ta'minlovchi vositalardandir.

Siyosiy va iqtisodiy masalalarni to'g'ri hal qilishda turli fikrlarning mavjud bo'lishi, albatta, zarur. Fikrlar xilma-xilligi hamma sohada foydalidir. Ayniqsa, turli fikrlik parlament faoliyatida muhim rol o'ynaydi, uning natijasida mukammal qarorlar qabul qilinadi, xato, kamchiliklarga yo'l qo'yilmaydi.

Fikrlar xilma-xilligi amal qilmagan jamiyat, davlat inqirozga mahkum bo'ladi. Bu sobiq Ittifoq misolida o'z isbotini topgan. Qaysi mamlakatda erkin fikrlash bo'lsa, xilma-xil qarashlar bo'lsa, shu mamlakatlarning rivojlanayotganligi ko'rinmoqda. Shuning uchun O'zbekistonda barcha jabhalarda, hokimiyat miqyosida, siyosiy faoliyatda fikrlar xilma-xilligi bo'lishiga ahamiyat berilmoqda. Buning natijasida fuqarolar ham jamiyatda o'z o'rniga ega ekanligini his qiladi. Ularning fikri, so'zi inobatga olinishiga ishonch hosil qiladi, erkin shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda siyosiy institutlar va fikrlar xilma-xilligi hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas, degan Konstitutsiyaviy qoida asosida kafolatlanadi. Biron-bir mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilsa, unda fikrlar xilma-xilligi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Chunki bunga hukmron mafkura aslo yo'l qo'ymaydi.

¹ *Qarang*: Milliy istiqlol g'oyasi. Darslik. T., «Akademiya», 2005, 35-bet.

5.8. Demokratiya tushunchasi. Demokratiya shakllari

Ijtimoiy hayotda eng ko‘p ishlatiladigan, eshitadigan so‘z «demokratiya» bo‘lib, uning lug‘aviy ma‘nosi yunoncha *demokratia* — xalq hokimiyati, *demos* — xalq, *kratos* — hokimiyat so‘zidan kelib chiqadi.

Hozirgi davrda uning asl ma‘nosiga ta‘sir qilmaydigan tarzda turli tushunchalarga tatbiq qilinadi. Ba‘zi manbalarda demokratiya — xalq hokimiyatiga siyosiy liberalizmga, fuqarolar tinchligi va erkinligiga asoslangan, inson huquqlaridan mahrum qilmaydigan davlat tuzilmasining *shakli sifatida* qaralsa¹, ba‘zi manbalarda demokratiya — xalqni hokimiyat manbayi sifatida e‘tirof etgan *siyosiy tuzum*², deb qaraladi. Har ikki tushuncha ham demokratiyaning mazmunini ochib beradi.

O‘zbekistonning birinchi Prezidenti demokratiyaga hozirgi zamon talablaridan, milliy xususiyatlardan kelib chiqib, quyidagi ta‘rifni bergan: «haqiqatan ham demokratiya — faqat nazariya yoki siyosiy jarayongina bo‘lib qolmay, shu bilan birga, xalqning turmush tarzi va uning butun ruhiyati, an‘analari, madaniyati, psixologiyasining xususiyatlari hamdir»³.

O‘zbekiston Konstitutsiyasining 13-moddasida «O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha‘ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi», deb belgilangan.

Demokratiya to‘g‘risida turli fikrlar bo‘lgani singari, uning belgilari, prinsiplari to‘g‘risida ham shuncha fikrlar mavjud. Ayrim manbalarda demokratiyaning belgisi, prinsiplari qatoriga ko‘pchilik hokimiyati va unda ozchilikning huquqini hurmatlash; asosiy davlat organlarining saylab qo‘yilishi; fuqarolarning erkinligi va siyosiy huquqlarining mavjudligi; qonun ustuvorligi, hokimiyat bo‘linishi prinsipining mavjudligi ko‘rsatilsa, boshqa manbalarda bularga

¹ Энциклопедический юридический словарь. М., «Инфра-М», 1997, 72-bet.

² Юридический словарь. М., «Олма Пресс», 2005, 141-bet.

³ I.A. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997, 185-bet.

qo‘shimcha qilib, hukumatning xalq irodasi bilan tuzilishi; fuqarolar huquq va erkinliklari kafolatlarining mavjudligi; erkin va halol saylovlarning mavjudligi; odil sudlovning mavjudligi; hukumatni Konstitutsiyaviy cheklash mavjudligi; ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy liberalizm mavjudligi ko‘rsatiladi. Bular demokratiyaning qay darajada ekanini belgilovchi belgilar hisoblanadi.

O‘zbekistonning birinchi Prezidenti demokratiyaning u yoki bu mamlakatda qay darajada ekanligini belgilovchi belgilarni umumlashtirib, shunday xulosaga keladi: «Jamiyatda demokratiya qay darajada ekanligini belgilovchi kamida uchta mezon bor. Bular — xalq qarorlar qabul qilish jarayonlaridan qanchalik xabardorligi. Hukumat qarorlari xalq tomonidan qanchalik nazorat qilinishi, oddiy fuqarolar davlatni boshqarishda qanchalik ishtirok etishidir»¹. Bu mezonlarda xalq hokimiyatchiligini amalga oshirishni ta‘minlovchi asosiy holatlar ko‘rsatilgan.

Demokratiyaning prinsiplari to‘g‘risidagi tushunchaga qaytsak, O‘zbekistonda demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanishi Konstitutsiyamizda aniq ko‘rsatib qo‘yilgan. Bular — inson, uning hayoti, erkinligi, sha‘ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlarining oliy qadriyat hisoblanishi. Shu prinsiplar asosida mamlakatimizda demokratiya amal qiladi.

Demokratiya haqida to‘laroq tushunchaga ega bo‘lish uchun uning shakllari haqida tasavvurga ega bo‘lish lozim.

Demokratiyaning umume’tirof etilgan ikki shakli mavjud, *birinchisi*, bevosita demokratiya, *ikkinchisi*, vakillik demokratiyasi. Bular xalqning irodasini bildirib, davlat ishlarida ishtirokining ko‘rinishi, usullaridir.

Bevosita demokratiya bir necha ko‘rinishlarda amalga oshiriladi. Bular — saylovda ovoz berish, saylanish, saylov kampaniyasida turli tadbirlarda ishtirok etish; umumxalq muhokamasida, referendumda ishtirok etish; turli organlar, mansabdor shaxslar faoliyatini nazorat etish; davlat organlariga murojaat qilish va boshqalar. Bevosita demokratiyada har bir fuqaro davlat ishlarida bevosita, to‘g‘ridan to‘g‘ri ishtirok etadi.

Vakillik demokratiyasi saylov orqali Prezidentni saylash, deputatlarni saylash va ularga o‘z nomidan ish ko‘rish vakolatini berishda namoyon bo‘ladi.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997, 181-bet.

Shunga e'tibor berish kerakki, saylovda demokratiyaning har ikki shakli namoyon bo'ladi. Bevosita demokratiyada saylov natijasida ovoz berishda, saylov tadbirlarida ishtirok etilsa, vakillik demokratiyasida saylov natijasida fuqarolar nomidan ish ko'ruvchi vakillar vujudga keladi.

Vakillik demokratiyasining rivojlanishida siyosiy partiyalar va nodavlat tashkilotlar muhim rol o'ynaydi. «Zero, siyosiy partiyalarsiz va jamoatchilik harakatlarisiz respublikada vakillik demokratiyasini tasavvur qilib bo'lmaydi»¹.

Demokratiya ijtimoiy hayotda o'z o'rnini to'la topishi, undan barcha bahramand bo'lishi uchun uning har ikki shaklidan to'g'ri foydalanish, ular o'rtasida barqaror mutanosiblikka erishish zarur.

5.9. Davlat o'z faoliyatida tayanadigan prinsiplar

O'zbekiston o'z taqdirini belgilovchi asosiy hujjat — Konstitutsiya qabul qilishdan ko'zlagan maqsadlaridan biri sifatida demokratiya va ijtimoiy adolatga sadoqatni namoyon qilish ekanligini e'tirof etgan.

Davlat o'z faoliyatini belgilar ekan, shu faoliyat jamiyat farovonligini ko'zlashga qaratilganligi hamda bu yo'lda adolat va qonuniylik prinsipiga asoslanishi Konstitutsiyaviy darajada belgilangan (14-modda).

Davlatning faoliyati, eng avvalo, jamiyat farovonligini ko'zlashi xalq xohish-irodasiga to'la mos tushadi. Bu yo'lda davlatning tashkilotchilik qobiliyati, undan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat farovonligiga erishish yo'lida iqtisodiy asoslarni yaratish, bozor munosabatlarini shakllantirish borasida davlatning o'tkazayotgan tadbirlari Konstitutsiyaviy normalarni hayotga tatbiq qilishdir.

O'zbekiston faqat demokratik huquqiy davlat emas, demokratik odil davlat qurishni maqsad qilib qo'ygan².

Jamiyatda adolat o'rnatilmasa, boshqa amalga oshirilayotgan tadbirlar o'z samarasini bermaydi. Adolat hamma jabhalarda,

¹ *I.A. Karimov*. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston», 1997, 174-bet.

² *I.A. Karimov*. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., «O'zbekiston», 1995, 13-bet.

siyosiy hayotda, iqtisodda, turmushning barcha munosabatlarida o‘rnatilishi zarur.

Adolatning buzilishi og‘ir oqibatlariga, fojiga sabab bo‘ladi. Ijtimoiy adolatni buzish aholining shunday ham tang ahvolini yanada og‘irlashtirib, jiddiy ijtimoiy ziddiyatlarga olib kelishi mumkin¹.

O‘zbekiston bir tuzumdan boshqa tuzumga o‘tdi. Bu davrda odamlarning moddiy ahvoli yomonlashuviga olib keladigan, nomatlub, keskin qarorlar qabul qilishga ham to‘g‘ri keldi. Ana shunday paytda aholining kam ta‘minlangan, ijtimoiy himoyaga muhtoj qismini turli choralar bilan qo‘llab-quvvatlash ijtimoiy adolat prinsipiga amal qilish natijasi bo‘ldi.

Umuman, O‘zbekistonning rivojlanishini belgilovchi tamoyillar orasida kuchli ijtimoiy himoyani tashkil qilish doimo o‘zini sezdirib turadi.

Adolat prinsipining namoyon bo‘lishi mamlakatimiz xalqining munosib, farovon va erkin hayotini ta‘minlashga, har bir kishi huquq va imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishi uchun zarur sharoitlar yaratishga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Adolat prinsipining amal qilishi natijasida respublikamizda osoyishtalik va barqarorlik saqlanib turibdi.

Adolat prinsipiga amal qilish, uni ijtimoiy hayotning barcha sohalarida qo‘llashga erishish davlatga juda qimmatga tushadi. Buning uchun juda katta mablag‘lar zarur bo‘ladi, lekin «Adolat va haqiqat g‘oyasi ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarini qamrab olmog‘i darkor. Adolat va haqiqat g‘oyasi qonunchilik faoliyatimizning zamini, bosh yo‘nalishi bo‘lmog‘i shart. Davlatchilik va fuqarolik munosabatlari, mehnat va uy-joy, nafaqa va soliq, tabiatni muhofaza qilish va jinoyatchilikka qarshi kurashish masalalari, qo‘yingki, hayotimizning hamma jabhalari ana shu zaminga tayanishi zarur»².

Adolat prinsipi davlatchilik tariximizda azaldan qo‘llanib, u mansabdor shaxslarga qo‘yiladigan talab va bahoning asosi bo‘lgan.

Hokimiyat masalasi davlatchilikda muhim masala bo‘lib, har qanday davlatning ajralmas shartini tashkil etadi. Davlat hokimiyatining qanday tashkil etilishi u tayanadigan prinsiplarga juda bog‘liq.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., «O‘zbekiston», 1995, 213-bet.

² O‘sha asar, 13-bet.

O‘zbekiston huquqiy davlat qurishni maqsad qilib qo‘ygan ekan, o‘z faoliyatida qonuniylik va adolat prinsiplariga tayanadi. Ularning real bo‘lishi esa fuqarolar taqdiriga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir qiladi.

Amaldagi O‘zbekiston Konstitutsiyasi davlat hokimiyatining xalq manfaatiga mos tarzda tashkil etilishi, uni tom ma’noda xalq hokimiyatchiligi, deb atash uchun barcha huquqiy choralarni ko‘rgan.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Hokimiyat nima, «davlat hokimiyati» tushunchasi nimani anglatadi?
2. Davlat hokimiyati bo‘linishi prinsipi nima uchun zarur?
3. Davlat hokimiyatining manbayi kim?
4. Davlat hokimiyati qanday amalga oshiriladi?
5. O‘zbekiston xalqi kim? Kim xalq nomidan ish ko‘rish vakolatiga ega?
6. Xalq davlat ishlarida qanday yo‘llar bilan ishtirok etadi?
7. Mafkura va fikrlar xilma-xilligi nima uchun kerak?
8. Demokratiya nima?
9. Demokratiya shakllari qanaqa?
10. Davlat o‘z faoliyatida qanday prinsiplarga tayanadi?

6-bob. KONSTITUTSIYA VA QONUN USTUNLIGI

6.1. Konstitutsiya, qonunlarning so‘zsiz tan olinishi va bajarilishi

Konstitutsiya va qonunlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Ularda bajarilishi shart bo‘lgan qoidalar mavjud. Bu qoidalar davlatga, davlat organlariga, fuqarolarga, jamoat birlashmalariga, barcha nodavlat tashkilotlariga taalluqlidir.

Konstitutsiya va qonunning asosiy xususiyati ham ularning qoidalari bajarilishi shartligidir. Buning uchun jamiyatning barcha a‘zolari, tuzilmalari Konstitutsiya va qonunlarni so‘zsiz tan olishi kerak. Konstitutsiya va qonunlarni tan olish uchun ularni bilish zarur. Konstitutsiya va qonunlar jamiyat a‘zolariga turli shakldagi bilimlar berish, tashviqot-targ‘ibot olib borish natijasida yetkaziladi. Bunda ta‘lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining roli katta.

Qonunlarni tan olish bu ularni so‘zsiz bajarish demakdir. Qonunlarni bajarish majburiy, lekin u ongli, ixtiyoriy bajarilganda samarasi ko‘proq bo‘ladi.

Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi va so‘zsiz tan olinishi Konstitutsiyaning o‘zida Konstitutsiyaviy qoida sifatida belgilab qo‘yilgan bo‘lib, bu mazkur qoidaning ahamiyatini yanada oshiradi (15-modda).

Konstitutsiya va qonunning ustunligi deganda, ularning norma va qoidalari boshqa har qanday huquqiy hujjatlardan yuqori turishi tushuniladi. Boshqa barcha huquqiy hujjatlar farmon, qaror, farmoyish, buyruq, yo‘riqnoma, nizomlar ularga mos bo‘lishi shart.

Konstitutsiya va qonunning ustunligi — boshqa qonunosti hujjatlari bilan Konstitutsiya hamda qonun normalari orasida ziddiyatlar, kelishmovchiliklar kelib chiqqanda ularni hal etish Konstitutsiya va qonunlarning amal qilishi bilan ta‘minlanadi.

Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta‘minlashda, *birinchidan*, qonunlarni bilish muhim ahamiyat kasb etsa, *ikkinchi* muhim shart

qonunlarni hurmat qilishdir. Bunga ham juda katta va keng qamrovli tushuntirish, tashviqot-targ‘ibot olib borish bilan birga, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish orqali erishiladi. Shaxsiy o‘rnak ko‘rsatish har qanday tashviqot va targ‘ibotdan ham samarali bo‘lishi mumkin.

Har bir shaxs, u mansabdor shaxsmi, davlat xizmatchisi yoki oddiy xizmatchimi, yoki oddiy fuqaromi, qonunlarni hurmat qilib, har qanday holda ham ularni bajarsa, bu boshqalarga ibrat bo‘lishi mumkin.

Ayniqsa, mansabdor shaxslarning qonunlarning ustunligini e‘tirof etishi va bajarishi boshqa xodimlarning ham qonunlarga shunday munosabatda bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Qonunlarni bajarmaslik, ularga rioya qilmaslikni oqlovchi hech qanday bahona, sabablar bo‘lmasligi qonun ustuvorligini ta‘minlaydi. Hech narsa, ya‘ni davlat manfaatimi, jamoat manfaatimi, jamiyat birlashmalari manfaatimi qonun buzilishiga ta‘sir qilmasligi kerak.

Konstitutsiya va qonun ustuvorligini so‘zsiz tan olish huquqiy davlat sharti hisoblanadi. Bu fuqarolar huquq-erkinliklarini ta‘minlash, ijtimoiy munosabatlarni to‘g‘ri tashkil qilish, Konstitutsiyaviy tuzumning barqarorligini ta‘minlash, bozor munosabatlarini shakllantirish garovidir. «Huquqiy davlatning asosiy belgisi — barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi ta‘minlanishidir»¹.

Konstitutsiya va qonunning ustunligini so‘zsiz tan olish Konstitutsiyaviy qoida sifatida o‘rnatilgan bo‘lsa-da, hayotda shu qoidaga amal qilmaslik hollari bo‘lib turadi. Bu qonunlarni bilmaslik yoki bilib turib unga bepisandlik bilan qarash, shaxsiy hamda idora manfaatlarini ustun qo‘yish natijasida vujudga keladi.

Idoraviy manfaatlarni ustun qo‘yish natijasida, ba‘zi qonunosti hujjatlarini Konstitutsiya va qonunlarga zid tarzda qabul qilish hollari uchrab, bu umumiy manfaatga zarar yetkazishi mumkin.

Shuning uchun Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi prinsipini buzish huquqbuzarlik hisoblanib, javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta‘minlashda turli tuzilmalar ishtirok etib, bunda Konstitutsiyaviy sud alohida o‘rin tutadi.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O‘zbekiston», 1992, 38-bet.

6.2. Qonuniylik prinsipi

Qonuniylik prinsipi davlat faoliyati prinsipi bo'lib, u ijtimoiy hayotning taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qiluvchi shartdir.

Qonuniylik prinsipi orqali davlat o'z faoliyatini yuritib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Qonuniylik prinsipi — bu barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar, xizmatchilar, jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlari va fuqarolarning qonun va boshqa qonuniy hujjatlarga og'ishmay amal qilishi. Bundan qonunlarga amal qilish barchaning vazifasi ekanligi tushuniladi.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti «Qonuniylik va huquq-tartibot tantana qilmasa, shaxsning huquqlari va erkinliklari, qattiq intizom, ichki uyushqoqlik va mas'uliyat ustuvor bo'lmasa, qonunlar va an'analar hurmat qilinmasa, huquqiy davlatni tasavvur etib bo'lmaydi»¹, deb qonuniylikning ahamiyatini aniq ko'rsatib bergan.

Konstitutsiyaning 16-moddasidagi «Mazkur Konstitutsiyaning birorta qoidasi O'zbekiston Respublikasi huquq va manfaatlariga zarar yetkazadigan tarzda talqin etilishi mumkin emas», degan qoida ham qonuniylik prinsipini ta'minlovchi vositadir.

Davlat qonun yaratar ekan, avvalo, shu qonunlarga davlatning o'zi rioya qilishi zarur.

Davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi qonunchilik (vakillik hokimiyati), ijro, sud hokimiyati o'z faoliyatini tashkil etishi, vakolati, bir-biri bilan munosabatida faqat qonunlarga rioya qiladi. Qonunlarni bevosita o'zlari bajaradi yoki ularning bajarilishi choralari ko'radi.

Qonuniylik prinsipi — osoyishta hayot, rivojlanish va taraqqiyot, yuksak turmush tarzi oziqasidir. Qonuniylik prinsipi amal qilganda, xavfsizlik, fuqarolarning huquq va erkinliklari ta'minlanadi. Har bir fuqaro hayotda o'z o'rniga ega bo'ladi.

Jamiyat va fuqarolar farovonligining muhim shartlaridan biri bozor munosabatlari bo'lsa, ana shu munosabatlarda ham qonuniylik prinsipi amal qiladi.

Davlatning iqtisodiy sohaga aralashuvini cheklovchi, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi, mulk shakllarining tengligini

¹ I.A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992, 17-bet.

ta'minlovchi, iste'molchilar huquqlarini himoya qiluvchi qonunlarga amal qilish qonuniylik prinsipining ajralmas qismidir.

Oila munosabatlarining Konstitutsiya va qonunlar bilan tartibga solinishi, shu qonunlarga rioya qilish zarurligi qonuniylik prinsipi doirasining juda ham kengligini ko'rsatadi.

Qonuniylik prinsipiga amal qilish qonunlar obro'sini kuchaytiradi. Shuning uchun jamiyat a'zolarini faqat qonunlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash o'ta muhimdir. Bunda ham eng ta'sirli, samarali chora shaxsiy o'rnakdir.

Barcha mansabdorlar, xizmatchilarning mansab darajasidan, jamiyat va davlat oldidagi xizmatlaridan qat'i nazar, qonunlarga rioya qilishi oddiy fuqarolar uchun katta o'rnak va saboq bo'ladi. O'zi qonunlarga rioya qilmaydigan, uni har damda buzadigan, chetlab o'tadigan rahbarlarning boshqalarning qonunga rioya etishi haqidagi da'vati, ko'rsatmasi hech qanday natija bermaydi.

Qonuniylikka erishishning ko'plab vositalari qatorida har qanday qonun buzilishiga (u kattami, kichikmi) tegishli chora ko'rish muhim o'rin tutadi.

Jamiyatda qonun buzilishining har qanday ko'rinishiga murosasizlik kayfiyatini shakllantirish, qonun buzilishlariga qarshi ko'rilayotgan choralarni ommaviylashtirish qonuniylikni ta'minlashda muhim rol o'ynashi mumkin.

6.3. Barchaning qonunlarga muvofiq ish ko'rishi zarurligi. Konstitutsiya va qonunlarga zid normativ-huquqiy hujjatlarning amal qilmasligi

Qonunlar turli qoidalarni o'rnatadi. Qonun qoidalari xalq xohish-irodasining hujjatda aks etishidir. Ana shuning uchun ham ularga amal qilish, qonunlarga muvofiq ish olib borish zarurdir.

Rivojlangan mamlakatlarning tajribasiga nazar solsak, albatta, ushbu mamlakatlarda davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar va xizmatchilar, jamoat birlashmalari, barcha nodavlat tashkilotlar qonunlarga muvofiq ish ko'rganining guvohi bo'lamiz.

Qonunga amal qilish rivojlanish va farovonlik garovi ekanligi tajribada isbotlangan. Shuning uchun O'zbekiston Konstitutsiyasining 15-moddasida «Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga

muvoftiq ish ko'radilar», degan qoida mustahkamlab qo'yilgan. Bu qoidani qonuniylik prinsipining asosiy sharti deyish ham mumkin.

Jahon davlatchilik tajribasiga o'zining ma'lum hissasini qo'shgan milliy davlatchiligimiz rivojlanish tarixida ham qonun va belgilangan tartib-qoidalarga amal qilish muhim masala hisoblanganligi ma'lum.

Sohibqiron Amir Temur davlatining rivojlanishi tartib-qoidalarga amal qilish natijasida bo'lganligi, keyinchalik u barpo etgan saltanatning tarqab ketishi va, nihoyat, mustamlaka asoratlari tushib qolishimizda qonun-qoidalarga rioya qilish susayganligi ma'lum sabablardan bo'lgan.

Qonunlarga muvoftiq ish ko'rmaslik oqibat-natijada har qanday davlat organlari faoliyatining buzilishiga olib kelib, bu esa davlat organlariga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Qonunlarga rioya qilmaslik ma'lum vaqt yoki muddat kimgadir manfaat keltirishi mumkin. Lekin keyinchalik esa bu katta zararlari keltirishi, fuqaro, xalq manfaatiga katta ziyon yetkazishi mumkin.

Qonunga rioya etish barcha organlar uchun zarur, ayniqsa, bu huquq-tartibot organlari, qonuniylikni ta'minlovchi organlar faoliyatida o'ta zarurdir. Bu organlarda qonunlarga rioya qilmaslik natijasida ko'pchilik zarar ko'radi.

Qonunlarda inson hayoti, sog'lig'i, boyligi, xavfsizligi haqidagi qoidalar belgilangani uchun ularga rioya qilmaslik inson hayoti, sog'lig'i, xavfsizligi va boyligiga katta zarar yetkazadi. Qonun hujjatlariga rioya qilmaslik faqat bir rasmiy hujjatni bajarmaslikning o'zi emas, u inson, uning huquq va erkinliklari, sha'ni, qadr-qimmati, xavfsizligi, boyligiga taalluqli bo'lganligi uchun, ularga amal qilmaslik yuqoridagilarning barchasiga tajovuzdir.

Shuning uchun qonunlarni qabul qilishning o'zi asosiy maqsad emas, unga amal qilish asosiy maqsad bo'lib qolishi zarur. Shuning uchun ham Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish zarur. Bu Konstitutsiyaviy burch ham hisoblanadi. Rioya etish ixtiyoriy amalga oshirilmaganida, majburlov choralari orqali ta'minlanadi.

Qonuniylikdagi yana bir muhim masala shundan iboratki, boshqa normativ-huquqiy hujjatlar Konstitutsiyaga zid kelishi mumkin emas, bu qoida Konstitutsiyaning 16-moddasida o'z o'rnini topgan.

Boshqa normativ-huquqiy hujjatlar, nafaqat, Konstitutsiyaga, qonunlarga ham zid kelmasligi kerak. Boshqa normativ-huquqiy

hujjatlar deganda, Prezident Farmoni, Qarori, Farmoyishi, hukumat qarori va farmoyishi, mahalliy hokimiyat organlari hujjatlari, markaziy idoralar tomonidan qabul qilinadigan hujjatlar tushuniladi. Konstitutsiya va qonunga normativ-huquqiy hujjatlarga emas, har qanday hujjatlar ham zid bo'lmashligi kerak. Sud, prokuratura organlarining qabul qilgan hujjatlari, jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlarning hujjatlari ham Konstitutsiya va qonunlarga mos bo'lishi, ularga zid kelmasligi kerak.

Konstitutsiya va qonunlarga har qanday hujjatlarning mos bo'lishi turli usul-vositalar orqali ta'minlanadi. Bunda prokuratura faoliyati, Konstitutsiyaviy sud faoliyati alohida muhimdir.

Sud hujjatlari: hukm, ajrim, qarorlarning bekor bo'lishining asosiy sababi — ularning Konstitutsiya va qonunlarga mos kelmasligi, zidligi.

Davlat o'z faoliyatida tayanadigan prinsiplardan biri adolat bo'lsa, ikkinchisi — qonuniylik. Qonuniylik prinsipida Konstitutsiya va qonun ustuvorligi alohida muhim rol o'ynaydi. Bu masalaning jamiyat, fuqaro, davlat hayotida naqadar muhimligini uning Konstitutsiyada maxsus bobda mustahkamlanganida ham ko'rish mumkin.

Mamlakat taraqqiyoti qonunlarni ko'plab qabul qilishga emas, mavjud qonunlarga amal qilishga bog'liqdir. Bunda fuqarolar huquqiy ongining yuksak bo'lishi muhimdir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Konstitutsiya ustuvorligi nima?
2. Qonun ustunligi nima?
3. Qonuniylik prinsipi nima?
4. Qonuniylik prinsipi qanday ta'minlanadi?
5. Konstitutsiya va qonunlarga amal qilmaslik qanday oqibatlarni keltirib chiqaradi?
6. Konstitutsiya va qonunga zid hujjatlar qabul qilinsa nima bo'ladi?

7-bob. O‘ZBEKISTONNING TASHQI SIYOSATI

7.1. Tashqi siyosat prinsiplarining Konstitutsiyada mustahkamlanishi

Har qanday davlatning ichki va tashqi funksiyasi mavjud. Tashqi funksiya tashqi siyosat orqali amalga oshiriladi. Davlatning tashqi siyosati uning mustaqilligiga, geografik joylashuviga, iqtisodiy salohiyatiga ham bog‘liq bo‘ladi. Uning qanday siyosat yuritishi ichki rivojlanishiga ham ta’sir qiladi.

O‘zbekistonning mustaqilligi tashqi siyosatini mustaqil, o‘z milliy manfaatlaridan kelib chiqib belgilash imkoniyatini vujudga keltirdi. Bu Konstitutsiyaviy tuzumning muhim qismi — davlat suverenitetiga taalluqli bo‘lganligi tufayli Konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi. Konstitutsiyaning IV bobi «Tashqi siyosat» deb nomlanib, undagi 17-moddada tashqi siyosat prinsiplari belgilangan.

Shu moddada belgilangan prinsiplarni quyidagicha ajratish mumkin:

1. Davlatlarning suverenitetligi.
2. Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik.
3. Mamlakatlarning chegaralarini e’tirof etish va chegaralar daxlsizligi.
4. Nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish.
5. Boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik.
6. Xalqaro huquqning umume’tirof etilgan qoidalarini tan olish.

Bular birgalikda O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosati prinsiplari tizimini tashkil etadi va mamlakatimizning jahon hamjamiyatida tinch-totuv yashashini, bunyodkorlik bilan shug‘ullanishini ta’minlaydi.

Bu prinsiplarning asosiy maqsadi, O‘zbekistonning boshqa davlatlar mustaqilligini e’tirof etishi, dunyo hamjamiyatida tinch-totuv yashashi hisoblanadi. Konstitutsiyada belgilangan mazkur prinsiplar xalqaro hujjatlar va xalqaro huquq normalariga to‘la mos keladi.

Mazkur prinsiplarga amal qilish O‘zbekistonning jahon miqyosida alohida mavqega ega bo‘lishini ta’minlab, tinch-osoyshta jarayonda ichki rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. Chunki xalqaro miqyosda tinchlikka erishish ichki imkoniyatlardan tinchlik va yaratuvchanlik yo‘lida foydalanishga imkon beradi.

O‘zbekiston mustaqil davlat bo‘lgandan boshlab, biron-bir mamlakatga hududiy e’tirozlar qilmaganligi, o‘z navbatida, o‘zining mavjud hududi daxlsizligini saqlash uchun alohida, xalqaro huquq doirasida harakat qilayotganligi mamlakatimizning Konstitutsiyaga amal qilib ish ko‘rayotganligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Konstitutsiyasida faqat mamlakat ichkarisidagi tartibni belgilash bilan cheklanilmaganligi, davlatning faqat ichki vazifasini belgilash bilan kifoyalanilmay, davlatning tashqi faoliyati ham Konstitutsiyaviy darajada belgilanganligi Konstitutsiyaviy tuzumning barqarorligini ta’minlash ichki va tashqi omillarga bog‘liqligidan kelib chiqadi.

7.2. Ittifoqlar tuzish, hamdo‘stlik va boshqa tuzilmalarda ishtirok etish

Konstitutsiyaning 17-moddasi, ikkinchi xatboshisida O‘zbekistonning xalqaro huquqning to‘laqonli subyekti sifatida xalqaro munosabatlarda ishtirok etishining huquqiy asosi belgilangan. Unga ko‘ra, «Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlarini, farovonligi va xavfsizligini ta’minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo‘stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin». Bu mamlakatning suveren davlat ekanligidan va tashqi siyosatini mustaqil olib borishidan kelib chiqadi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab, dunyodagi eng nufuzli xalqaro tashkilotlarga a’zo bo‘lish va ularning faoliyatida faol ishtirok etishni maqsad qilib qo‘ydi.

O‘zbekistonning 1992-yil 2-martda dunyo miqyosidagi eng nufuzli tashkilot — Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a’zo bo‘lib kirishi xalqaro jarayonda, O‘zbekiston tarixida juda katta voqea bo‘ldi. BMTga qabul qilish bilan O‘zbekistonni dunyo hamjamiyati mustaqil davlat sifatida e’tirof etdi. Shu paytdan boshlab, O‘zbekiston BMTning fondlari, dasturlari va maxsus tashkilotlari faoliyatida faol ishtirok etib kelmoqda. BMTning ta’lim, fan va

madaniyat masalalari bilan shugʻullanuvchi tashkilot — UNESCO faoliyatida ishtiroki judayam samarali boʻlmoqda.

Oʻzbekiston oʻz tashqi siyosatining natijasi sifatida mustaqil, teng huquqli aʼzo maqomida yana bir muhim va nufuzli xalqaro tashkilot — Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) faoliyatida ham faol ishtirok etmoqda.

Oʻzbekiston dunyodagi yirik valuta-moliyaviy, iqtisodiy va savdo tashkilotlari bilan yaqindan hamkorlik oʻrnatgan, bularga mamlakatimizning Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki bilan aloqalarini misol qilib koʻrsatish mumkin.

Oʻzbekistonning Konstitutsiyada koʻrsatilgan ittifoqlar tuzish, hamdoʻstliklarga aʼzo boʻlish va boshqa davlatlararo tuzilmalarni tuzish maqsadlari ham amalda roʻyobga chiqmoqda.

Oʻzbekiston sobiq ittifoqdosh respublikalar negizida tuzilgan Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligining teng huquqli aʼzosi hisoblanadi. MDH tuzilishi va unda Oʻzbekiston qatʼiy pozitsiyada turib ishtirok etishi Ittifoq tarqab ketgach, ayrim mamlakatlar tajribasida uchragan (Yugoslaviya misoli) qon toʻkilishlarning oldini oldi. MDH unga aʼzo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, mustaqilligini saqlab qolishga ijobiy taʼsir qilmoqda.

Oʻzbekiston sobiq ittifoqdosh respublikalar oʻrnida tuzilgan davlatlarning ayrimlari bilan birga, Yevroosiyo iqtisodiy hamjamiyatida ishtirok etmoqda. Bu ittifoq ham tegishli mamlakatlarning iqtisodiy salohiyatidan unumli foydalanish, chegaralardan oʻtishdagi qiyinchiliklarga barham berish maqsadlarini amalga oshirmoqda.

Oʻzbekiston Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga toʻla huquqli aʼzo boʻlib kirib, uning faoliyatida faol ishtirok etmoqda va tashkilot imkoniyatlaridan oʻz manfaatlarini yoʻlida foydalanmoqda.

Bulardan tashqari, Oʻzbekiston tashqi siyosatida alohida davlatlar bilan ittifoqqa kirishish, hamkorlik qilish muhim yoʻnaltirish hisoblanadi. Oʻzbekiston Rossiya, Xitoy, Koreya bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Bu borada Oʻzbekiston Respublikasi bilan Rossiya Federatsiyasi oʻrtasida ittifoqchilik munosabatlari toʻgʻrisida tuzilgan shartnomaning ahamiyati (2005-yil 14-noyabr) har ikki davlat uchun beqiyosdir. Chunki Rossiya bilan Oʻzbekistonni bogʻlovchi vositalar nihoyatda keng.

Oʻzbekistonning xalqaro tashkilotlarga aʼzo boʻlishi, davlatlararo ittifoqlarga kirishi ikki tomonlama munosabatlar,

mamlakatimizda iqtisodiy, fan, ta'lim va madaniyatning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qilishi bilan birga, hozirgi kunda xavfsizlikka tahdid solayotgan xalqaro jinoyatchilik — terrorizmga qarshi samarali kurash imkoniyatini kengaytiradi.

Biron-bir davlatning dunyodan ajralgan holda faoliyat ko'rsatib taraqqiyotga erishganini hozirgacha tarix bilmaydi.

Taraqqiyot hamkorlik asosida ekanligi isbotlangan, shuning uchun O'zbekiston tashqi siyosatida hamkorlik alohida o'rin tutadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Tashqi siyosat nima?
2. O'zbekistonning tashqi siyosati qanday prinsiplarga asoslanadi?
3. Nima uchun xalqaro tashkilotlarga, ittifoqlarga a'zo bo'linadi?
4. O'zbekiston qanday xalqaro tashkilotlarga a'zo?
5. O'zbekiston qanday davlatlararo ittifoqlarga a'zo?
6. O'zbekiston qaysi davlatlar bilan yaqindan aloqa o'rnatgan?

IV bo'lim. INSON VA FUQAROLARNING ASOSIY HUQUQLARI, ERKINLIKLARI VA BURCHLARI

8-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIGI

8.1. Barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, huquq va erkinliklarini cheklash mumkin emasligi

Jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishda, tashkil qilishda qonun muhim rol o'ynaydi. Qonun bir xilda qo'llanilganda, hammaga bir xil ta'sir qilganda, uning oldida barcha teng hisoblangandagina, u jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun qonun oldida tenglik masalasi ijtimoiy munosabatlarda muhim hisoblanadi.

O'zbekiston xalqini O'zbekiston fuqarolari tashkil etadi. Shuning uchun fuqarolarning qonun oldida tengligini ta'minlashga alohida e'tibor beriladi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasida «O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar», degan qoida belgilangan. Bu fuqarolarning barchasi huquq va erkinliklarga bir xilda ega bo'lishini hamda barcha fuqarolar qonun oldida tengligini qonuniy mustahkamlagan. Bu degani — fuqarolar qonunlarda belgilangan barcha huquq va erkinliklardan bir xilda foydalanishadi hamda belgilangan burchlarni birdek bajarishlari shart.

Fuqarolar tengligini ta'minlash maqsadida Konstitutsiyaning shu moddasida imtiyozlar qonun bilan belgilab qo'yilishi va imtiyozlar ijtimoiy adolat prinsipiga mos bo'lishi ko'rsatib qo'yilgan. Bu degani — imtiyozlar faqat qonunda ko'rsatilgan hollarda beriladi. U ijtimoiy adolatning qaror topishiga olib keladi. Fuqarolarning sinfiy, partiyaviy, milliy, diniy mansubligiga qarab imtiyoz berish hollari mumkin emas.

Shu qoidaning amal qilishi natijasida bozor munosabatlari shakllanayotgan davrda aholining kam ta'minlangan, iqtisodiy nochor qismi moddiy tomondan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu

fuqarolarning iqtisodiy ahvolidagi bir-biridan katta farq bo'lishiga yo'l qo'ymaydi.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi va bir xil huquq hamda erkinliklarga egaligi ularga ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishga, o'z imkoniyatlaridan to'la foydalanishga imkon tug'dirib, davlat va jamiyat ishlarida, iqtisodiy hayotda teng ishtirok etishini ta'minlaydi.

Fuqarolarning bir xildagi huquqlarga ega bo'lishi va qonun oldida tengligiga bo'lgan har qanday tajovuz taqiqlanadi va bunday hol sodir bo'lgudek bo'lsa, unga qarshi choralar ko'riladi.

Shuning uchun Konstitutsiyaning 19-moddasida «Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas», degan qoida mavjud. Bu qoida fuqarolar huquq va erkinliklarining kuchli kafolatidir. Shu qoida o'z o'rnini chuqurroq topishi uchun hozirgi kunda prokuraturaning ayrim, ya'ni inson huquqlarini cheklashga qaratilgan: hibsga olish, ushlab turish vakolatlarini sudga o'tkazish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu inson huquqlariga tajovuzlarning oldini olishga qaratilgan va Konstitutsiyaning tegishli qoidasini yanada kuchaytiruvchi tadbirdir.

Demak, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan huquqlari daxlsizdir. Unga hech kim: na davlat, uning organlari va mansabdor shaxslar, na jamoat birlashmalari, ayrim yoki bir guruh fuqarolar tajovuz qilishi, mahrum qilishi yoki cheklashi mumkin emas. Konstitutsiyaning o'zida fuqarolarni huquqlaridan mahrum qilish yoki cheklashning faqat bir yo'li — sud qarori bilan shunday qilish mumkinligi ko'rsatilgan. Bu chora ham alohida hollarda aniq qonun, huquq buzilishi, xavfsizlik, fuqaro va jamiyat manfaati hisobga olinib, qonunda belgilangan tartibdagina amalga oshiriladi.

Fuqarolarning huquqlarini cheklash, ulardan mahrum qilish mumkin emasligi haqidagi qoida belgilanar ekan, ushbu qoida Konstitutsiyaning 20-moddasida yanada kuchaytirilgan. Unga asosan, «Fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart».

Huquq va erkinliklar fuqarolarning ijtimoiy munosabatlarda, o'zaro munosabatlarda ishtirokini ta'minlaydi. Shu munosabatlarda huquq va erkinliklardan foydalanish boshqalarning xuddi shunday

huquq erkinliklariga, shu jumladan, jamiyat va davlat manfaatiga ziyon yetkazmasligi shart. Aks holda huquq va erkinliklarni cheklash uchun asos vujudga keladi.

Bular fuqarolarning huquqiy holatiga taalluqli umumiy qoidalar bo'lib, bu qoidalar fuqarolik va ularning huquq, erkinliklariga tegishli Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasi fuqarolikka taalluqli umumiy qoidalarda fuqarolarning bir xilda huquqlarga ega bo'lishi va qonun oldida tengligini belgilash bilan shaxsning huquqiy holatini aniqlashda fuqarolik muhim rol o'ynashidan, faqat fuqarolargina mamlakatda o'rnatilgan barcha huquq va erkinliklardan teng foydalanish imkoniyatiga egaligi va burchlarni to'la bajarishidan kelib chiqqan.

Chunki Konstitutsiyaning 19-moddasiga binoan, «O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat biri-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bog'liqdirlar». Shaxs fuqaro hisoblansagina, davlat bilan uning o'rtasida alohida munosabatlar vujudga keladi. Bu munosabatning asosini fuqaro va davlatning bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari tashkil etadi.

8.2. Fuqarolik tushunchasi. Yagona fuqarolik

Shaxsning huquqiy holatini aniqlashda, fuqarolik muhim ekanligi yuqorida aytib o'tilgan edi.

Har qanday mamlakatda bo'lgani singari O'zbekistonda yashovchi barcha kishilar ham, O'zbekiston fuqarolari bo'lmisligi mumkin. Chunki O'zbekistonda turli sabablarga ko'ra yashayotgan, ishlayotgan, o'qiyotgan, safarga kelgan xorijiy mamlakatlar fuqarolari bilan birga, hech qanday davlatga mansub bo'lmagan shaxslar yashaydi.

Shaxs ma'lum davlatga mansub bo'lsagina, u fuqaro hisoblanadi. Bu tegishli hujjatlar orqali rasmiylashtiriladi.

Fuqarolik — Konstitutsiyaviy institut. Uning asoslari Konstitutsiyada belgilangan.

Konstitutsiyaning VI bobi «Fuqarolik» deb nomlangan. «O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatiladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi, unga qanday asoslarda ega bo'lganlikdan qat'i nazar, hamma uchun tengdir.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining fuqarosi ayni vaqtda O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi» (Konstitutsiyaning 21-moddasi).

Shu moddada fuqarolikka ega bo‘lish va uni yo‘qotish asoslari hamda tartibi qonun bilan belgilanadi, deb ko‘rsatilgan. Shunga asosan, O‘zbekistonda fuqarolik masalalari «O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 2-iyuldagi «Fuqarolik to‘g‘risida»gi¹ Qonuni bilan tartibga solinadi. «Fuqarolik to‘g‘risida»gi Qonunning 1-moddasida fuqarolikning huquqiy tushunchasi berilgan bo‘lib, unga asosan, O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi shaxs bilan davlatning doimiy siyosiy-huquqiy aloqasini belgilaydi, bu aloqalar ularning o‘zaro huquqlari va burchlarida ifodalanadi. Demak, fuqarolik shaxsning davlatga huquqiy mansubligi va buning natijasida fuqaro — shaxs bilan davlat o‘rtasida ma‘lum munosabat, o‘zaro huquq va burchlar vujudga keladi.

O‘zbekistonda yakka fuqarolik o‘rnatilgan, yakka fuqarolikning esa siyosiy ahamiyati ham katta. Fuqarolik shaxs bilan davlat o‘rtasida siyosiy munosabatlarni vujudga keltiradi. Fuqarolik natijasida shaxs ma‘lum huquq va erkinliklarga ega bo‘libgina qolmay, ma‘lum burchlarga ham ega bo‘ladi. Natijada, shaxsning davlat oldidagi mas‘uliyati oshadi.

Ma‘lum mamlakatlarda yashovchi hamma kishilarni, albatta, fuqaro, deb qaralmasligi kerak, mamlakatda yashovchilar aholi bo‘lishi mumkin. Aholi tarkibiga fuqarosiz shaxslar hamda chet el fuqarolari ham kiradi. Ularning esa huquqiy holatida sezilarli tafovutlar mavjud. Shaxsning ma‘lum davlatda yashashining o‘zigina uni fuqaro, deb hisoblashga asos bo‘lmaydi, shaxs fuqaro bo‘lishi uchun shaxs bilan davlat o‘rtasida alohida munosabatlar mavjud bo‘lishi kerak. Fuqarolik davlat bilan shaxs munosabatlarining alohida tartibda amalga oshishini ta‘minlaydi. Umumiy asosda davlat qonun yo‘li bilan kim shu davlatning fuqarosi hisoblanishini, fuqarolikka ega bo‘lishi, uni yo‘qotish asoslari tartibini belgilab qo‘yadi. Har bir shaxsning fuqaroligi esa alohida hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. O‘zbekistonda bunday hujjat shaxslarning pasportidir. Fuqarolik shaxs bilan davlatning barqaror munosabatlarini vujudga keltiradi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1992, № 9, 338-moddada.

Fuqarolikning asosiy tamoyillari huquqiy asosga ega bo'lib, ular qatoriga quyidagilar kiradi:

1. O'zbekiston fuqaroligining yagonaligi. Konstitutsiya va qonun yakka fuqarolikni e'tirof etadi. O'zbekiston fuqarolari O'zbekiston fuqaroligidan chiqmasdan turib, boshqa mamlakatlarning fuqaroligini qabul qilishi mumkin emas va aksincha.

2. O'zbekistonda fuqarolik tenglikka asoslangan, ya'ni fuqarolikka ega bo'lish qanday asoslarda bo'lmasin (tug'ilish bilan bo'ladimi, keyinchalik fuqarolikka o'tganmi), ular hamma sohada tengdir. Erkaklar va ayollar, turli millatlar fuqarolik masalasida tengdir.

3. O'zbekistonda fuqarolikka ega bo'lish ochiq va erkinlikka asoslanadi. Ya'ni O'zbekiston fuqaroligiga ega bo'lish uchun ortiqcha cheklovlar o'rnatilmagan. «Fuqarolik to'g'risida»gi Qonun mamlakatda yashovchi fuqarosiz shaxslarning borgan sari kamayishini nazarda tutadi, ya'ni O'zbekiston hududida yashovchi fuqarosiz shaxslardan tug'ilgan farzand O'zbekiston fuqarosi hisoblanadi. Fuqarolikning ochiqligi, erkinligi, har qanday O'zbekiston fuqarosi o'z xohishi bilan O'zbekiston fuqaroligidan voz kechishi mumkinligi qonunlarda o'rnatilgan.

4. Hech kim o'z qarashlariga ko'ra fuqarolikdan majburiy ravishda chiqarilishi mumkin emasligining o'rnatilishi fuqarolikning muhim prinsiplaridan biridir. Fuqarolikdan qarashlari, fikrlashlariga qarab majburiy chiqarish sovet tuzumida tez-tez qo'llaniladigan hodisa edi. Bu esa xalqaro hujjatlarga mutlaqo ziddir.

5. O'zbekiston fuqarolari mamlakat tashqarisida yashayotgan vaqtlarda ularning manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinadi. Chet mamlakatlarda ham ular davlat homiyligida bo'ladi.

6. O'zbekiston fuqarolari kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy ahvoli, irqi va millati, siyosiy va boshqa e'tiqodlari, mashg'ulotlarining turi va sohasi hamda boshqa holatlardan qat'i nazar, qonun oldida tengdir.

8.3. Fuqarolikka ega bo'lish asoslari

Fuqarolik huquqiy institutlardan bo'lganligi uchun kimlar fuqaro hisoblanishi, unga ega bo'lish asoslari qonunlarda belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolik to'g'risida»gi Qonuni 4-moddasiga asosan, quyidagilar O'zbekiston Respublikasining fuqarolari bo'ladilar:

1. Kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy holatidan, irqi va millatidan, jinsi, ma'lumoti, tili, siyosiy qarashlari, diniy e'tiqodi, mashg'ulotining turi va saviyasidan qat'i nazar, ushbu qonun kuchga kirgan vaqtdan O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan, boshqa davlatlarning fuqarolari bo'lmagan hamda O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lish istagini bildirgan shaxslar.

2. Davlat yo'llanmasi bilan O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ishlayotgan, harbiy xizmatni o'tayotgan va o'qiyotgan shaxslar, agar ular O'zbekiston Respublikasining hududida tug'ilgan bo'lsalar, boshqa davlatning fuqarolari bo'lmagan bo'lsalar va ushbu qonun kuchga kirganidan keyin kechi bilan bir yil ichida O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lish istagini bildirgan bo'lsalar.

3. Ushbu qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining fuqaroligini olgan shaxslar.

Demak, shaxsni O'zbekiston fuqarosi hisoblash uchun asosiy shartlar: «Fuqarolik to'g'risida»gi Qonun kuchga kirganda, shaxslar O'zbekiston hududida doimiy yashayotgan bo'lishi; boshqa davlatlarning fuqarosi bo'lmagan bo'lishi; O'zbekiston fuqarosi bo'lish istagini bildirgan bo'lishi; ma'lum sabablar bilan shu davrda boshqa davlatlar hududida yashayotgan bo'lsa-yu, lekin O'zbekistonda tug'ilgan bo'lsa yoki doimiy yashaganligini isbot qilsa, boshqa davlatlarning fuqarosi bo'lmagan bo'lsa; qonun kuchga kirgandan so'ng bir yil ichida O'zbekiston fuqarosi bo'lish istagini bildirsa.

4. Ushbu qonunga asosan, O'zbekiston fuqaroligini olsa, shaxs O'zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

Ushbu qonunga asosan, fuqarolikni olish deganda, quyidagilar tushuniladi:

- tug'ilishi bilan fuqarolikka ega bo'lish;
- fuqarolikka qabul qilish bilan fuqarolikka ega bo'lish;
- xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha fuqarolikka ega bo'lish;
- ushbu qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslar bo'yicha fuqarolikka ega bo'lish.

Ota-onalarining fuqaroligi o'zgarganligi natijasida, ularning har ikkisi O'zbekiston fuqaroligiga o'tganida, o'n to'rt yoshga to'lmagan bolalar ham O'zbekiston fuqaroligiga o'tadi.

O‘zbekistonda doimiy istiqomat joyiga ega bo‘lgan fuqaroligi yo‘q shaxslarning O‘zbekistonda tug‘ilgan bolalari, agar ular O‘zbekistonda tug‘ilsa, O‘zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

Ota-onasi noma‘lum bo‘lgan, O‘zbekiston Respublikasida yashayotgan bola O‘zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

O‘zbekiston fuqaroligiga ega bo‘lishning muhim vositalaridan biri — fuqarosiz shaxslar yoki chet el fuqarolarining o‘z ixtiyorlariga ko‘ra, O‘zbekiston fuqaroligiga o‘tishi. Bunda shaxs O‘zbekiston fuqaroligiga o‘tishni ixtiyor qiladi, uning iltimosini tegishli tartibda ko‘rib chiqib, Respublika Prezidenti tomonidan fuqarolikka qabul qilinadi. Qonunga asosan, O‘zbekiston fuqaroligiga qabul qilish uchun shunday istak bildirgan shaxslar oldiga ba‘zi talablar qo‘yiladi.

Bunday shaxslar:

1. Chet el fuqarolari bo‘lsa, chet el fuqaroligidan voz kechishlari kerak.

2. So‘nggi besh yil davomida O‘zbekistonda doimiy yashayotgan bo‘lishi kerak.

3. Qonuniy tirikchilik manbalariga ega bo‘lishi kerak.

4. O‘zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarini tan olishi va bajarishi kerak.

Ba‘zi hollarda bu talablar ayrim kishilarga tatbiq qilinmasligi ham mumkin. Masalan, O‘zbekiston fuqarosi bo‘lish istagini bildirgan shaxs O‘zbekistonda tug‘ilgan bo‘lsa yoki ota-onasidan biri, buvasi yoki buvisi O‘zbekistonda tug‘ilganligini va boshqa davlatlarning fuqarosi emasligini isbotlasa, unga nisbatan O‘zbekistonda besh yil yashagan bo‘lishi kerak, degan qoida tatbiq qilinmaydi. Tug‘ilishi bilan fuqarolikka ega bo‘lish bir necha ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin va ular qonunda belgilab qo‘yilgan.

Tug‘ilgan paytda ota-onasi O‘zbekiston fuqarosi bo‘lgan bola u qayerda — O‘zbekistondami, chet mamlakatdami tug‘ilishidan qat‘i nazar, O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi bo‘ladi.

Ota-onalari turli davlat fuqarosi bo‘lganlarning farzandlari fuqaroligi esa turli yo‘l bilan hal qilinadi. Ota-onaning fuqaroligi har xil bo‘lganda, agar bola O‘zbekistonda tug‘ilsa, O‘zbekiston fuqarosi bo‘ladi, bola respublikadan tashqarida tug‘ilsa-yu, ota-onasidan biri shu vaqtda O‘zbekistonda doimiy istiqomat joyiga ega bo‘lsa, bola O‘zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

Ota-onasining fuqaroligi har xil bo‘lib, ulardan biri bola tug‘ilgan paytda O‘zbekiston fuqarosi bo‘lgan bo‘lsa, agar bu

vaqtda ota-ona O‘zbekistondan tashqarida doimiy istiqomat joyiga ega bo‘lgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida tug‘ilgan bolaning fuqaroligi ota-onaning yozma tarzda ifodalangan kelishuvi asosida belgilanadi.

Ota-onasidan biri bola tug‘ilgan paytda O‘zbekiston fuqarosi bo‘lgan, boshqasi esa fuqaroligi yo‘q shaxs bo‘lgan yoki noma‘lum bo‘lgan taqdirda, bola qayerda tug‘ilgan bo‘lishidan qat’i nazar, O‘zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

Onasining fuqaroligi bo‘lmagan bolaning otasi belgilanib, u O‘zbekiston fuqarosi bo‘lsa, 14 yoshga yetmagan bola qayerda tug‘ilgan bo‘lishidan qat’i nazar, O‘zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan ham alohida hollarda O‘zbekiston Respublikasi oldidagi buyuk xizmatlari yoki fan-texnika va madaniyat sohasidagi katta yutuqlari bo‘lgan, shuningdek, O‘zbekiston uchun zarur kasb yoki malakaga ega bo‘lgan ayrim shaxslarga ham, fuqarolikka o‘tuvchilar oldiga qo‘yiladigan talablar qo‘yilmasligi mumkin.

O‘zbekiston fuqaroligiga o‘tishni istovchi shaxsning iltimosi, agar u Konstitutsiyaviy tuzumni zo‘rlilik ishlatib o‘zgartirishni oqlayotgan bo‘lsa, faoliyati Konstitutsiyaga zid partiyalar va boshqa tashkilotlarga a‘zo bo‘lsa, jazoga tortilgan bo‘lsa va jazoni o‘tayotgan bo‘lsa, rad etiladi.

Avval O‘zbekiston fuqarosi bo‘lib, so‘ng undan qonunga asosan chiqqan shaxslar ham fuqarolikka qayta tiklanishi mumkin.

8.4. Fuqarolikni yo‘qotish asoslari

«Fuqarolik to‘g‘risida»gi Qonunda O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligining to‘xtatilishi asoslari belgilab qo‘yilgan. Unga asosan, quyidagi hollarda fuqarolik to‘xtatiladi: fuqarolikdan chiqish oqibatida; fuqarolikni yo‘qotish oqibatida; O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslarda; qonunda ko‘zda tutilgan boshqa asoslarda.

O‘zbekiston fuqarosi bo‘lgan shaxslar, o‘z iltimosiga ko‘ra, O‘zbekiston fuqaroligidan chiqishi mumkin. Fuqarolikdan chiqmoqchi bo‘lgan shaxs oldiga ba‘zi talablar qo‘yiladi. Bu talablar davlat va jamiyat, fuqarolar manfaatidan, mamlakat xavfsizligi manfaatlaridan kelib chiqadi. O‘zbekiston fuqaroligidan chiquvchi shaxsning davlat, fuqarolar yoki tashkilotlar oldida majburiyatlari

bo'lmisligi kerak. Bu ko'proq mulkiy majburiyatlar bo'lishi mumkin. Masalan, shaxs davlatdan kredit olsa, uni to'liq to'lamaguncha, davlat oldida majburiyatga ega. Yoki shaxs fuqarolar oldida ham mulkiy majburiyatga ega bo'lishi, turli qarzlari bo'lishi mumkin. Shunday hol bo'lganda, fuqarolikdan chiqish haqidagi iltimos rad etiladi.

Fuqarolikdan chiqish istagini bildirgan shaxs ayblanuvchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortilgan bo'lsa yoki unga nisbatan kuchga kirgan va ijro etilishi zarur bo'lgan sud hukmi bo'lsa, yoki shaxsning fuqarolikdan chiqishi davlat xavfsizligiga, manfaatlariga zid bo'lsa, fuqarolikdan chiqishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston fuqarosi o'z ixtiyoridan tashqari ham fuqarolikni yo'qotishi mumkin. Qonunga asosan, O'zbekiston fuqarosi:

- chet davlatga harbiy xizmatga, xavfsizlik idoralariga, politsiya, adliya idoralari yoki davlat hokimiyati idoralariga ishga kirsas;
- chet elda doimiy yashovchi O'zbekiston fuqarosi 5 yil davomida uzrli sabablarsiz konsullik hisobida turmagan bo'lsa;
- O'zbekiston fuqaroligi soxta ma'lumot va hujjatlarga asosan olingan bo'lsa, fuqarolikni yo'qotadi.

Ota-onaning har ikkisi O'zbekiston fuqaroligidan chiqqan vaqtda ularning 14 yoshgacha bo'lgan bolalari ham fuqarolikdan chiqqan hisoblanadi.

Ota-onalardan biri O'zbekiston fuqaroligidan chiqsa, boshqasi esa O'zbekiston fuqarosi bo'lib qolaversa, bola O'zbekiston fuqaroligini saqlab qoladi.

Ota-onalarning fuqaroligi o'zgargan taqdirda, shuningdek, bolalar farzandlikka olinganda, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar fuqaroligi ularning roziligi bilan o'zgartirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolikka oid masalalar tegishli davlat organlarida ko'rib chiqiladi. Davlat organlarining vakolatlari «Fuqarolik to'g'risida»gi Qonunda belgilangan. Qonunga ko'ra, fuqarolikka oid ishlarni ko'ruvchi idoralar quyidagilar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.
2. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi.
3. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi.
4. Respublika diplomatik va konsullik muassasalari.

Fuqarolikka qabul qilish, fuqarolikni tiklash, fuqarolikdan chiqarish, fuqarolikni yo'qotganligi haqida qaror O'zbekiston Prezidenti tomonidan qabul qilinadi.

Ichki ishlar vazirligi va uning vakolatli idoralari O'zbekistonda doimiy yashovchi shaxslardan O'zbekiston fuqaroligiga o'tish haqida arizalar qabul qiladi. Fuqarolikka o'tish uchun keltirilgan dalil va hujjatlarni tekshiradi. Arizani zarur hujjatlar bilan Prezident huzuridagi fuqarolik masalalari bo'yicha komissiyaga yo'llaydi. O'zbekiston hududida yashovchi shaxslarning O'zbekiston fuqaroligiga mansubligini aniqlaydi. Respublikada yashovchi shaxslar O'zbekiston fuqaroligini yo'qotgan hollarni qayd etadi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, diplomatik va konsullik muassasalari quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- chet ellarda doimiy yashovchi shaxslardan O'zbekiston fuqaroligiga o'tish haqida arizalar qabul qiladi;
- shu masala bo'yicha keltirilgan dalil va hujjatlarni tekshiradi;
- arizalarni zarur hujjatlar bilan birga Prezident huzuridagi fuqarolik masalalari bo'yicha komissiyaga yo'llaydi;
- chet elda doimiy yashovchi shaxslarning O'zbekiston fuqaroligiga mansubligini aniqlaydi;
- chet elda doimiy yashab turgan shaxslarning O'zbekiston fuqaroligini yo'qotganligini aniqlaydi;
- O'zbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashab turgan fuqarolarini hisobga oladi.

Fuqarolikka oid arizalar faqat O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga yozilib, ariza doimiy istiqomat qiladigan ichki ishlar idoralariga, chet elda esa tegishli diplomatik yoki konsullik muassasalariga topshiriladi .

Chet el fuqarolari o'z fuqaroligini o'zgartirish masalalariga mazkur davlatning munosabatini bildiruvchi hujjatni arizaga qo'shib taqdim etishi kerak.

Fuqarolik masalalariga taalluqli arizalar har qanday holda yozma shaklda bo'lib, ariza berilgan idoralarda rasmiylashtiriladi. Arizani rasmiylashtirgan idoralar ariza yuzasidan xulosalar chiqaradi va uni Prezident huzuridagi komissiyaga yuboradi.

Fuqarolikka oid arizalarni ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Prezidenti huzurida fuqarolik komissiyasi tuziladi. Komissiya ariza

va unga qo‘shimcha berilgan dalil hamda hujjatlarni atroflicha o‘rganadi. Komissiya har bir ariza yuzasidan Prezidentga takliflar kiritadi .

Fuqarolikka oid arizalar va taqdimnomalarni ko‘rib chiqish muddati bir yildan oshmasligi kerak.

8.5. Fuqarolar huquqlarini himoyalash

Shaxs fuqaro bo‘lgach, fuqaro va davlat o‘rtasida ma‘lum munosabatlar orqali uzviy bog‘lanish vujudga keladi. Bu bog‘liqlik o‘zaro majburiyatlar orqali mustahkamlanadi.

Fuqaroning davlat oldidagi majburiyatlari ularning Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan burchlari orqali amalga oshirilsa, o‘z navbatida, davlatning fuqaro oldidagi majburiyatlari Konstitutsiyada belgilangan majburiyati orqali amalga oshiriladi.

Davlatning fuqaro oldidagi mas‘ulligi Konstitutsiyaviy tuzum prinsiplari darajasiga ko‘tarilganligi (2-modda) mamlakat ichkarisida ham, tashqarida ham davlat faoliyatini fuqarolar huquqlarini, manfaatini himoyalashga yo‘naltirishga asos bo‘ladi.

Konstitutsiyaning 22-moddasida bu masalaning qonuniy ifodasi o‘z o‘rnini topgan. Unga asosan, «O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida ham, uning tashqarisida ham o‘z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko‘rsatishni kafolatlaydi».

Fuqarolarni mamlakat hududida himoya qilish turli vositalar orqali amalga oshiriladi. Bular:

- fuqarolar huquq va erkinliklarining Konstitutsiya va qonunlarda belgilab qo‘yilishi;
- fuqarolar huquqlari va erkinliklarini ta‘minlovchi, buzilgan huquqlarni tiklovchi davlat organlari tizimining o‘rnatilishi;
- fuqarolarning huquqlarini himoya qiluvchi nodavlat tuzilmalari faoliyatiga ko‘maklashish.

Avvalgi bandlarda aytilganidek, fuqarolar huquqlarini ta‘minlashda sud organlarining faoliyati alohidadir. «Sudlar to‘g‘risida»gi Qonunda sudlarning asosiy vazifasi fuqarolar huquqlarini himoya qilish, deb ko‘rsatilgan.

Boshqa davlat organlarining faoliyatiga tegishli qonunlarni ko‘radigan bo‘lsak, ularda ham fuqarolarning huquqlari, xavfsizligini ta‘minlash vazifasi mavjudligini ko‘ramiz.

Konstitutsiyaning 100-moddasida mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga kiritilgan vazifalar qatorida fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash ham ko'rsatilgan, bu «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonunda yanada kengroq ifodalangan.

Mamlakatdagi huquqni muhofaza qiluvchi barcha organlar fuqarolar huquqlarini himoya qilish vazifasiga ega. Bundan tashqari, yana maxsus organlar tuzilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi fuqarolar huquqlarini himoya qilish hisoblanadi. Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) va Inson huquqlari milliy markazi shunday organlardan hisoblanadi.

O'zbekiston fuqarolari mamlakat tashqarisida, boshqa mamlakatlar hududida ham O'zbekiston davlati tomonidan himoya qilinadi. Bu vazifani bevosita O'zbekistonning tashqi mamlakatlardagi diplomatik va konsullik idoralari bajaradi. O'zbekiston fuqarolari chet ellarda surishtiruv, tergov, sud organlari tomonidan javobgarlikka tortilsa, davlat ularni huquqiy himoya qilishi, advokatlar bilan ta'minlashi mumkin.

8.6. O'zbekistonda chet el fuqarolari va fuqarosiz shaxslarning huquqlarini ta'minlash

O'zbekistonda faqat O'zbekiston fuqarolarigina emas, umuman, har qanday shaxsning huquq va erkinliklari ta'minlanadi. Shuning uchun Konstitutsiyada faqat fuqaro emas, shaxs, uning hayoti, qadr-qimmati, sha'ni va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi, deb ko'rsatilgan.

Konstitutsiyaning ikkinchi bo'limi esa «Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari» deb atalgan bo'lib, ana shuning o'zi huquq va erkinliklar fuqaro bo'lmaganlarga ham taalluqli ekanligini ko'rsatadi.

Konstitutsiyaning muqaddimasida O'zbekiston xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari ustunligini tan olishi belgilangan. Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalarida esa har qanday shaxs, qayerda yashashidan, qaysi mamlakatning fuqarosi bo'lishidan qat'i nazar, huquq va erkinliklarining ta'minlanishi belgilangan.

Xalqaro huquq qoidalaridan kelib chiqib, Konstitutsiyamizga «O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va

fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta‘minlanadi. Ular O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan burchlarni ado etadilar», degan qoida kiritilgan (23-modda).

O‘zbekiston ishtirok etgan xalqaro shartnomalarda, ikki tomonlama shartnomalarda inson huquqlarini hurmat qilishga sodiqlik mavjud va u mamlakatimizda turli sabablar bilan yashab turgan, chet el fuqarolarini, fuqarosiz shaxslarning huquqlarini ta‘minlashga asos bo‘ladi.

Xalqaro huquq qoidalarini e‘tirof etish mamlakatimizdagi chet el fuqarolari va fuqarosiz shaxslar uchun barcha shaxsiy, iqtisodiy huquqlardan foydalanish imkoniyati yaratilganida ko‘rinadi.

Chet el fuqarolari va fuqarosizlar yashash huquqiga, daxlsizlik huquqiga, vijdon erkinligiga, mehnat qilish, bilim olish va hokazo huquqlarga ega va ular davlat tomonidan ta‘minlanadi.

Sud organlari va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlarga chet el fuqarolari hamda fuqarosiz shaxslarning huquqlarini ta‘minlash, himoya qilish vazifasi yuklatilgan.

O‘zbekistonda istiqomat qiluvchi va boshqa sabablarga ko‘ra, hozir bo‘lib turgan chet el fuqarolarining huquqlari, shu mamlakatlarning O‘zbekistondagi vakolatli organlari tomonidan ham qo‘shimcha himoya qilinadi, ta‘minlanadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining tegishli organlari xorijiy mamlakatlarning vakolatli organlari bilan hamkorlik qiladi.

Chet el fuqarolari va fuqarosiz shaxslar Konstitutsiyaga asosan, Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan burchlarni bajarishga ham majbur.

Ko‘rinib turibdiki, fuqarolik shaxsning huquqiy holatini aniqlashda muhim shart hisoblanadi. Shaxs fuqaro bo‘lsagina, u barcha huquqlardan to‘la foydalana oladi va jamiyatning rivojlanishi, mamlakatning xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan burchlarni bajaradi.

Shaxsning fuqaroligi, uning dunyoning qayerida yashashidan qat‘i nazar, huquq va manfaatlarini himoya qilishga asos bo‘ladi. Ya‘ni fuqarolarning fuqarosizlarga nisbatan himoyalaniish imkoniyatlari kengroqdir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Fuqarolik nima?
2. Shaxs fuqaro bo'lgach, qanday imkoniyatlarga ega bo'ladi?
3. Fuqarolarning qonun oldida tengligi nimani bildiradi?
4. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini cheklash mumkinmi?
5. Yagona fuqarolik nima, uning ahamiyati nimada?
6. Fuqarolikka qanday ega bo'linadi?
7. Fuqarolik qanday hollarda yo'qotiladi?
8. Fuqarolarning huquqlari mamlakat ichkarisida qanday himoya qilinadi?
9. Fuqarolarning huquqlari mamlakat tashqarisida qanday himoya qilinadi?
10. Chet el fuqarolari va fuqarosizlar huquqlari qanday himoya qilinadi?
11. Fuqarolar huquqini himoya qiluvchi qanday davlat va nodavlat tashkilotlarini bilasiz?

9-bob. FUQAROLARNING SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIK LARI

9.1. Shaxsiy huquq va erkinliklar tushunchasi

Shaxsiy huquq va erkinlik tushunchasini aniqlashdan avval umuman, huquq nima, erkinlik nima, degan tushunchalarni aniqlash lozim. Huquq davlat tomonidan ta'minlanadigan, himoya qilindigan nimadir qilish, amalga oshirish, munosib yashash sharoitiga ega bo'lish, zo'rliklardan himoya qilinishning tabiiy imkoniyatidir. Erkinlik esa biron-bir narsada (xulq-atvorda, faoliyatda) qonun bilan taqiqlanmagan biron-bir cheklashning yo'qligidir. Ya'ni huquqda asosiy masala — imkoniyat yaratish, erkinlikda esa cheklashning yo'qligidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklari uch guruhga bo'lib mustahkamlangan. Bular: «Shaxsiy huquq va erkinliklar», «Siyosiy huquqlar», «Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar».

Fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari ustuvor huquq hisoblanadi va bu O'zbekiston Konstitutsiyasida birinchi o'rinda berilganligida ham ko'rinadi.

Shaxsiy huquq va erkinliklar fuqarolarning hayoti, sog'lig'i, e'tiqodi bilan bog'liqdir. Shaxsiy huquq va erkinliklar insonni shaxs sifatida namoyon etuvchi imkoniyatdir.

Shaxsiy huquq va erkinliklarni, odatda, tabiiy huquqlar ham deb yuritiladi. Ular inson tug'ilishi bilan vujudga keladi. Ularni davlat bermaydi. Faqat shu huquqlarni davlat ta'minlaydi va shunga majbur. Shaxsiy, ya'ni tabiiy huquqlar barcha mamlakatlarda mavjud va davlat tomonidan ta'minlanadi. Shaxsiy huquq va erkinliklar xalqaro hujjatlar bilan ham himoya qilinadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasini ishlab chiqishda va qabul qilishda, fuqarolarning shaxsiy huquqlari belgilangan xalqaro hujjatlar, jumladan, «Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi» qoidalariga amal qilindi.

Natijada, birinchi marta Konstitutsiyada yashash huquqi qayd qilinib, bu huquqni ta'minlashni davlat o'z zimmasiga oldi.

Shaxsiy huquq va erkinliklar boshqa huquqlardan farq qilib, ularni cheklash mumkin emas. Alohida hollarda cheklash zarurati bo'lsa, bu Konstitutsiya asosida, unda ko'rsatilgan tartibda amalga oshiriladi. Ya'ni ba'zi hollarda cheklash qonunga asosan amalga oshirilishi belgilangan.

Shaxsiy huquqlardan barcha shaxslar, fuqaroligidan qat'i nazar, foydalanadi va davlat ham barchaga fuqaroligidan qat'i nazar, shaxsiy huquq va erkinliklardan foydalanishga imkon yaratadi.

Konstitutsiyaga asosan, shaxsiy huquq va erkinliklar bilan bog'liq, insonning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanishi ham bu huquqlarning huquq va erkinliklar tizimida ustuvor hisoblanishiga olib keladi.

9.2. Yashash huquqi. Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi

«Insonning hayoti, shaxsi va erkinligi daxlsizdir»¹, deb qayd qilingan Konstitutsiya qabul qilinayotgan Oliy Kengash sessiyasida va shu g'oya Konstitutsiyada to'la ifodasini topgan.

Inson hayoti Konstitutsiyada yashash huquqining belgilanishi va har tomonlama ta'minlanishi bilan kafolatlanadi. Konstitutsiyaning 24-moddasida «Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir», deb belgilangan.

Insonning yashash huquqi qonunlar bilan himoya qilinadi. Yashash huquqi hayot kechirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun inson hayotiga har qanday tajovuz qonunga asosan jazolanadi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida inson hayotiga qilingan tajovuzlar uchun jazo belgilangan. Kodeksning 97-moddasida qasddan odam o'ldirish uchun, 98-moddada kuchli ruhiy hayajonlanish natijasida qasddan odam o'ldirish uchun, 99-moddada onaning o'z chaqalog'i (bolasi)ni o'ldirganligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Xuddi shuningdek, Jinoyat kodeksida

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O'zbekiston», 1992, 39-bet.

ehtiyotsizlik bilan odam o'ldirish, zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib odam o'ldirish uchun ham jinoiy jazo belgilangan.

Og'ir jinoyat sodir etgan shaxslarni o'lim jazosi orqali hayotdan mahrum qilish masalasi ham yashash huquqi bilan bog'liq hodisa. Bu — ayrim davlatlarda oxirgi chora tariqasida qo'llaniladigan jazo. Mamlakatimizda demokratlashtirish jarayoni chuqurlashib borishi bilan bu masalaga ham yondashuv o'zgarib bormoqda. O'zbekiston XXI asrga ijtimoiy hayotning barcha sohalarini erkinlashtirish vazifasi bilan kirib keldi. Bu borada 2001-yil avgustida bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 6-sessiyasida qabul qilingan «Jinoiy jazolarni liberalashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonun muhim rol o'ynaydi.

Umuman, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'lim jazosini qo'llashni kamaytirishga harakat qilmoqda. Mustaqillikka erishgan vaqtda Jinoyat kodeksining 30 dan ortiq moddasida o'lim jazosi belgilangan bo'lsa, 1994-yilda 13 moddada, 1998-yilda 8 moddada, 2001-yilda 4 moddada, keyinchalik javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatda qasddan odam o'ldirish va terrorizm uchun jazo belgilangan kodeks moddalaridagina o'lim jazosi qoldirildi. Hozirgi kunda esa birorta jinoyat uchun o'lim jazosi belgilanmagan.

2005-yil 28-yanvarda O'zbekistonning birinchi Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida «Sud-huquq tizimini liberallashtirish borasida biz hal etishimiz lozim bo'lgan yana bir masala — bu jazolash tizimidan o'lim jazosini chiqarib tashlashdir»¹, deb qayd qildi. Shuni hayotga tatbiq etish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 1-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida»gi Farmoniga asosan, 2008-yil 1-yanvardan jinoiy jazo turi sifatida o'lim jazosi bekor qilindi. Bu bevosita insonning Konstitutsiyada belgilangan yashash huquqini ta'minlashni kuchaytirishga qaratilgandir.

¹ I.A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005, 48-bet.

Insonning yashash huquqi to‘la-to‘kis bo‘lishi uchun yashashi davomida hayotdan to‘la bahramand bo‘lishi va o‘z imkoniyatlaridan to‘la foydalanishi uchun unga, albatta, erkinlik va daxlsizlik zarur. Shuning uchun Konstitutsiyaning 25-moddasida «Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega. Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas», deb belgilangan.

Erkinlik shaxsning o‘z ixtiyori bo‘yicha yashash, hayot kechirish imkoniyati bo‘lib, faqat shaxs qonunlarga itoat etishi zarur. Mamlakatimizda har bir kishining erkinligi uning shaxsiy daxlsizligi bilan ta‘minlanadi. Daxlsizlik degani, shaxsning erkinligini cheklovchi hech qanday harakatlarga yo‘l qo‘yilmasligidir. Qonunda belgilangan asoslardan tashqari hech kimning erkinligi cheklanishi, erkinlikka zarar yetkazilishi mumkin emas. Qonun tegishli hollarda kishilarning erkinligini cheklashga yo‘l qo‘yadi. Ya‘ni ular jinoiy harakat sodir etsa yoki shunday harakat sodir etishda gumon qilinsa, shaxsni jamiyatdan ajratishga zarurat bo‘lsa. Lekin har qanday erkinlikni cheklash qonunga asosan va qonun vakolat bergan organlar tomonidan amalga oshiriladi. Ichki ishlar organlari ma‘lum muddatga shaxslarni ushlab turishi, prokuratura organlari qamoqqa olish haqida sanksiya (rozilik) berishi, sud organlari esa ozodlikdan mahrum qilish yoki boshqa erkinlikni cheklovchi jazolar berishi mumkin.

Mamlakatimizda har bir kishining erkinligini yanada kengroq ta‘minlash maqsadida va jahon tajribasiga tayangan holda shaxsni ushlab turish (ya‘ni erkinligini cheklash) masalasini adolatli hal qilish uchun «Boshqa demokratik davlatlar kabi O‘zbekistonda ham shaxsni ushlab turish, hibsga olish, shuningdek, boshqa protsessual majburiy choralarni qo‘llash uchun sanksiya berish huquqlarini ham sudlarga o‘tkazish kerak, deb o‘ylayman»¹, deb Prezident bu masalaga oydinlik kiritdi hamda shu masalani hayotga tatbiq qilish uchun 2005-yil 8-avgustda «Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o‘tkazish to‘g‘risida»² Farmon qabul qildi. Bu bilan shaxs erkinligi va daxlsizligini ta‘minlash kuchaytirildi.

¹ I.A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O‘zbekiston», 2005, 47-bet.

² «Xalq so‘zi» gazetasi, 2005-yil 9-avgust.

9.3. Shaxsni aybdor deb topish. Sudda himoya bilan ta'minlanish huquqi

Konstitutsiyaning 26-moddasida «Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi.

Hech kim qiynoqqa solinishi, zo'rvonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas.

Hech kimda uning roziligisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishi mumkin emas», deb belgilab qo'yilgan.

Har qanday kishini aybli deb topishni faqat sud organlari vakolatiga berilishi demokratik huquqiy davlatga xos xususiyat bo'lib, bu shaxsni himoyalashning muhim vositasidir.

Jahon huquqshunoslik tajribasida «aybsizlik prezumpsiyasi», degan so'z ishlatiladi. Bu degani — shaxsning aybi aniq dalillar bilan isbotlanib, aybli ekanligini sud e'tirof etguncha, unga hech qanday ayb qo'ymaslik va aybdor, deb e'lon qilmaslikdir. Shaxsning aybi qonunlarda belgilangan tartibda, sudda ko'rib chiqilib isbotlansagina, u aybdor deb topilishi mumkin. Bunda yana bir muhim shart sudda ish oshkora ko'rilishi hisoblanadi. Sudda ishni oshkora ko'rish — manfaatdor tomonlarni oldindan sudda ish ko'rish vaqti va joyi to'g'risida ogohlantirish, sud majlislarida ishtirok etishga to'sqinlik qilmaslik, sud majlislarida jamoatchilik vakillari, ommaviy axborot vakillarining ishtirokiga imkoniyat yaratish demakdir.

Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish, aybsizligini isbotlash uchun barcha tegishli imkoniyatlar yaratiladi. Ular dalillar taqdim qilishi, suddan guvohlarni chaqirishni va boshqa harakatlar sodir etishni so'rashi mumkin.

Sudda ayblanayotgan shaxsning himoyaga bo'lgan huquqini ta'minlashni Konstitutsiyaning 116-moddasi ham ko'zda tutgan, unga asosan, «Ayblanuvchi himoyalani huquqi bilan ta'minlanadi. Tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi».

«Aybsizlik prezumpsiyasi» yana ayblanayotgan shaxsga o'z aybsizligini isbotlash majburiyatini yuklamaydi (bu tegishli organ-

larning majburiyati), shuningdek, gumonlar isbotlanmasa, bunda gumonlar ayblanuvchi foydasiga hal etilishini koʻzda tutadi.

Amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotining eng muhim jihatlardan biri advokatlar rolini oshirish, ularning holatini davlat ayblovchilari bilan tenglashtirishga qaratilgan boʻlib, bu shaxs manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirishga toʻgʻridan toʻgʻri taʼsir qiladi.

Shaxsning aybini isbotlash uchun uni qiynoqqa solish, unga nisbatan zoʻravonlik qilish, insonning qadr-qimmatini kamsituvchi har qanday harakat sodir etish, tazyiq oʻtkazish qatʼiyan taqiqlanadi. Jinoyat kodeksining 206, 235-moddalarida shunday harakatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Shunday harakatlar sodir etilgudek boʻlsa, aybdor shaxslar jazolanadi. Shunday harakatlarni sodir etmaslik jinoyat qonunlarimizning muhim prinsiplaridan qilib belgilangan.

Oʻzbekiston Xalqaro huquqning umumeʼtirof etilgan qoidalariga sodiqligini namoyon etib, 1995-yil 31-avgustda «Qiynoq hamda muomala va jazolashning qattiq, shafqatsiz, insoniylikka zid yoki qadr-qimmatni kamsituvchi turlariga qarshi Konvensiya»ga qoʻshilgan.

Jahon tajribasida shaxsning roziligisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar oʻtkazish uning qadr-qimmatiga qaratilgan qonunsiz harakat, deb eʼtirof etilgan. Oʻzbekistonda ham bunday tajribalar taqiqlanadi. Shaxsning roziligisiz unda turli tajribalar oʻtkazilishi natijasida, insonlar naqadar xoʻrlanganligini, hayotdan, sogʻliqdan mahrum boʻlganligini Ikkinchi jahon urushida konslagerlarda fashistlar qilgan yovuzliklardan bilamiz. Shunday holatlar takrorlanmasligi uchun bizning mamlakatimizda kuchli huquqiy asoslar mavjud.

9.4. Har kim shaʼni-obroʻsiga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashuvdan himoyalaniish va turar joyi daxlsizligi huquqi, yozishma va soʻzlashuvlarning sir saqlanishi

Konstitutsiyaning 27-moddasida «Har kim oʻz shaʼni va obroʻsiga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniish va turar joyi daxlsizligi huquqiga ega.

Hech kim qonun nazarda tutgan hollardan va tartibdan tashqari, bironing turar joyiga kirishi, tintuv oʻtkazishi yoki uni koʻzdan

kechirishi, yozishmalar va telefonda soʻzlashuvlar sirini oshkor qilishi mumkin emas», deb mustahkamlangan.

Inson boshqa mavjudotlardan shaʼni, qadr-qimmatiga, obroʻga egaligi bilan farq qiladi. Qadr-qimmat qadrlangandagina, u oʻzining hayotini munosib qura oladi. Shuning uchun insonning shaʼni, obroʻsi himoya qilinadi. Har bir kishi oʻz hayotini oʻzi xohlaganicha tashkil qiladi. Bunda u boshqalarga zarar yetkazmasligi, qonun, qoidalar asosida yashashi, mehnat qilishi zarur. Insonlarning shaʼni, obroʻsiga zarar keltiruvchi har qanday harakat taqiqlanadi. Biron-bir harakat natijasida insonning shaʼni, obroʻsiga zarar yetsa, unga tegishli choralar koʻriladi.

Demokratik mamlakatimizda har bir kishi oʻzining shaʼni, qadr-qimmatini, obroʻsining poymol etilishiga olib keluvchi xatti-harakatlardan himoyalaniş huquqiga ega.

Kishilarning shaʼni, obroʻsini himoya qiluvchi tegishli vositalar mavjud boʻlib, ular orasida sud alohida muhim rol oʻynaydi. Har bir kishi oʻzining shaʼni va obroʻsini himoya qilishni soʻrab sudga murojaat qilish huquqiga ega.

Insonning shaʼni, obroʻsiga turmush sharoitida, xizmat vazifasini bajarish chogʻida zarar yetkazilishi mumkin. Shunday hollarda ular sudga murojaat qilishlari mumkin. Sud ishni koʻrib, inson shaʼni, obroʻsining poymol etilishi hollarini aniqlasa, tegishli choralar koʻradi. Bunday choralar natijasida aybdorlarga turli jazolar berilishi, zarar maʼnaviy va moddiy tomondan qoplanishi mumkin. Koʻpincha inson shaʼni, obroʻsiga tuhmat natijasida zarar keltiriladi. Koʻra olmaslik, hasad kabilar ham inson shaʼni, obroʻsiga tajovuzni tugʻdiradi.

Jamiyat bir jamoa hisoblanib, uning aʼzolarining umumiy manfaati, unda yashash qoidalariga amal qilish zarurligi bilan birga, har bir kishi oʻz hayotini qonun doirasida oʻzicha tashkil qilishi mumkin. Shuning uchun har bir shaxsning shaxsiy hayotiga aralashish taqiqlanadi.

Har bir kishining normal hayot kechirishida turar joyi muhim rol oʻynaydi. Turar joy — insonlarning asosiy hayot makoni.

Kishilarning turar joyi daxlsizdir. Bu degani — hech kimning turar joyiga uning roziligisiz kirish, tintuv oʻtkazish, biror narsani olib ketish mumkin emas. Qonun xavfsizlikni taʼminlash, jinoyatlarning oldini olish yoki unga qarshi kurashish uchun turar joylarga kirish, tintuv oʻtkazishga ruxsat beradi va qanday hollarda, kimning ruxsati bilan shunday harakatlarni sodir etish tartibini belgilab

qo'yadi. Qonunga asosan, zarurat bo'lganda, prokurorning sanksiyasi (roziligi) bilangina, kishilarning turar joyiga kirish, tintuv o'tkazish mumkin.

Xuddi shuningdek, hech kimning yozishmalari, telefonda so'zlashuvlari oshkor qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Hech kim yozishma, shoshilinchnomalarni o'qishga, telefonda so'zlashuvlarni eshitishga haqli emas. Chunki bu narsalar har bir alohida shaxsning shaxsiy hayotiga taalluqlidir.

Ayrim hollarda, ya'ni qonunda belgilangan tartibda va tegishli organlarning roziligi bilan yozishmalar o'rganilishi, so'zlashuvlar eshutilishi mumkin. Bu ham xavfsizlikni ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurash maqsadida amalga oshiriladi.

9.5. Yashash joyini erkin tanlash huquqi

Demokratik mamlakatda shaxsning erkinligi e'lon qilinib qolinmasdan, u turli vositalar orqali ta'minlanadi. Har bir kishiga yashash joyini erkin tanlash huquqining berilishi ham buning isbotidir. Konstitutsiyaning 28-moddasida «O'zbekiston Respublikasi fuqarosi respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega. Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnodir», deb mustahkamlangan norma erkin yashash huquqining Konstitutsiyaviy asosidir.

Har kim yashash joyini ixtiyoriy tanlaydi. Respublikaning xohlagan yerida yashash joyini tanlashi mumkin. Bu huquq fuqarolarga o'zi uchun yashash sharoiti, mehnat qilish imkoniyati kengroq joylarda istiqomat qilish uchun imkoniyat yaratadi. Yashash joyini tanlashda kishilarning sog'lig'iga mos tabiiy muhit bo'lishi ham ta'sir qiladi. Ayrim kishilarning sog'lig'i shahar sharoitida yashashga to'g'ri kelmasligi, ayrim kishilarga issiq joylarda, ayrim kishilarga namlik ko'p joylarda yashash sog'lig'iga to'g'ri kelmasligi mumkin. Shunday paytlarda yashash joylari o'zgartiriladi. Ayrim kishilarning mutaxassisligi, kasbi, hunari tegishli joylarda yashash joyini tanlashga ta'sir qilishi mumkin.

Xuddi shuningdek, chet ellarda yashayotgan O'zbekiston fuqarolari mamlakatimizga har qanday vaqtda qaytib kelib, doimiy yashash joyini erkin tanlashi mumkin.

O'zbekiston fuqarolarining o'z xohishi bo'yicha chet ellarda yashash uchun ketishi ham taqiqlanmaydi. Tegishli huquqiy huj-

jatlarda O‘zbekiston fuqarolarining chet ellarga shaxsiy, jamoat ishlari bilan doimiy yashashga, sayohatga, o‘qishga, ishga, davolanishga chiqishi erkin huquq ekanligi belgilangan.

Faqat Konstitutsiyaning yuqoridagi moddasida ko‘rsatib qo‘yilganidek, yashash joyini tanlashda, chet ellarda yashash, o‘qish, ishlash uchun ketishda, O‘zbekiston hududiga kirishda qonun bilan ba’zi cheklashlar o‘rnatiladi. Bu cheklashlar xavfsizlik, ishchi kuchlarining ortiqcha bir yerda to‘planib qolishining oldini olish, boshqa fuqarolarga yashash uchun normal sharoit yaratish nuqtayi nazaridan hal qilinadi.

9.6. Fikrlash, so‘z, e‘tiqod erkinligi. Axborot olish, tarqatish, hujjatlar bilan tanishish huquqi

Fikrlash qobiliyati — insonni boshqa mavjudotlardan farqlovchi xususiyat. Insonning fikrlashi natijasida taraqqiyot davom etadi. Dunyoning rivojlanish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inson faqat erkin fikrlaganda, erkin fikrlash uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgandagina taraqqiyot bo‘lishi mumkin. Fikrlashning cheklanishi taraqqiyotni cheklashdir.

Erkin fikrlash bo‘lsa-yu, u ro‘yobga chiqarilmasa, fikrlar bildirilmasa, undan hech qanday naf bo‘lmaydi. Erkin fikrlashni amalga oshirish, uning samarasidan foydalanish uchun, albatta, so‘z erkinligi ham bo‘lishi kerak. Bu degani — har bir shaxs o‘z fikrini har qanday joyda va vaqtda so‘z orqali bayon qila bilishiga imkoniyat yaratilishi kerak.

Bunday imkoniyatning huquqiy asosi Konstitutsiyaning 29-moddasi hisoblanadi. Unda «Har kim fikrlash, so‘z va e‘tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o‘zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir.

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo‘lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin», deb belgilangan.

Inson erkin fikrlash va uni so‘z orqali erkin bayon qilish uchun axborotga ega bo‘lishi kerak. Shu sababli fuqarolarning o‘zi uchun zarur axborotlarni izlash, olish va tarqatish huquqi kafolatlanadi.

O‘quvchilarga internetdan foydalanish imkoniyatining berilishi axborot olish, izlash, tarqatish huquqini amalda ta‘minlovchi kuchli vositadir.

Bu huquq yana Konstitutsiyaning 30-moddasi bilan ham kafolatlangan. Ya'ni Konstitutsiyaning mazkur moddasi axborot olish imkoniyatini kengaytiradi. Unga asosan, «O'zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim». Bu bilan Konstitutsiya barcha organ va mansabdor shaxslarga fuqarolarning huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun aniq majburiyat yuklaydi.

Konstitutsiya normalarida, nafaqat, fikrlash, so'z erkinligi, shuningdek, e'tiqod erkinligi ham belgilangan. Bu orqali fuqarolar o'z dunyoqarashlariga ega bo'ladi, bo'layotgan voqealarga o'z munosabatini bildiradi. E'tiqod erkinligi dinga, siyosatga munosabatda namoyon bo'ladi.

Konstitutsiya normalari fuqarolarga fikrlash, so'z, e'tiqod erkinligi hamda axborot olish, izlash, tarqatish huquqini mustahkamlar ekan, bu erkinlik aslo Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilmasligi, uning buzilishiga olib kelmasligini nazarda tutadi. Chunki Konstitutsiyaviy tuzum xalq manfaatiga mos keluvchi tartiblarning Konstitutsiya bilan mustahkamlanishi natijasidir. Konstitutsiyaviy tuzumning buzilishi og'ir oqibatlariga, qon to'kilishlariga olib keladi. Shuning uchun ham faqat xalq manfaati, Konstitutsiyaviy tuzum manfaati yo'lida ba'zi cheklashlar, man qilishlar o'rnatiladi.

Yana xavfsizlik nuqtayi nazaridan kelib chiqib, erkin fikr yuritish va ifodalash erkinligi davlat va boshqa sirlarga taalluqli bo'lmasligi belgilangan.

Fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligidagi ba'zi cheklovlar boshqa davlatlar tajribasida ham uchraydi. Chunki shunday bo'lmasa, davlat kuchsizlanib qoladi, kuchsiz davlat esa fuqarolarning huquq va erkinliklarini, manfaatini himoya qila olmaydi. Sirlari oshkor bo'lib zaif bo'lgan davlatlarga boshqa davlatlar, qo'shni davlatlar har xil tazyiqlar o'tkazishga, o'z shartlarini qo'yishga harakat qiladilar. Shuning uchun Konstitutsiyadagi erkinliklarni ayrim hollarda qonun asosida cheklashlarni aslo huquq va erkinliklarni chegaralash deb emas, aksincha, huquq va erkinliklarning keng amal qilishi uchun yaratilgan imkoniyat, deb qarash kerak.

9.7. Vijdon erkinligi

Fuqarolarning vijdon erkinligi orqali dinga munosabat aniqlanadi. Mamlakatimizdagi barcha shaxslar uchun (millati, irqidan qat'i nazar) vijdon erkinligi kafolatlanadi. Bu Konstitutsiyaning 31-moddasida quyidagicha ifodalangan: «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi».

Demak, vijdon erkinligi quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- har bir fuqaroning xohlagan diniga e'tiqod qilishi;
- yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmasligi;
- hech qanday diniy qarashlarni majburiy singdirishga yo'l qo'yilmasligi.

Har qanday dinda insonni ma'naviy-axloqiy kamol topishga, birodarlik, bag'rikenglikka undovchi ijobiy ma'lumotlar mavjud. Shuning uchun ham dinga e'tiqod qilish, uning qoidalariga amal qilish taqiqlanmaydi. Shuningdek, biron-bir dinga e'tiqod qilish uchun da'vatlar qilish, targ'ibot qilishga, ma'lum bir dinning ustunligini ko'rsatishga ham yo'l qo'yilmaydi.

Vijdon erkinligi xalqaro miqyosda e'tirof etilgan erkinlik bo'lib, u «Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi»da ham mustahkamlangan.

Vijdon erkinligi Konstitutsiyamizdan tashqari, boshqa qonunlarda ham belgilangan bo'lib, bu qonunlar fuqarolarning Konstitutsiyaviy vijdon erkinligini ta'minlashni, kafolatlashni nazarda tutadi.

O'zbekistonda «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonun qabul qilingan bo'lib, bu qonun diniy masalalarni to'la tartibga soladi. Ushbu qonun-qoidalar fuqarolarni xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki qilmaslik huquqini ta'minlashni nazarda tutish bilan birga, diniy rasm-rusumlar, marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka o'z ixtiyori bilan yondashishni ko'zda tutadi.

Vijdon erkinligi fuqarolarga diniy ta'lim olish, din namoyandasi bo'lish imkoniyatlarini ham beradi. Faqat hech kim o'z ixtiyoriga zid tarzda diniy ta'limot olishga majbur qilinmaydi.

Dinni niqob qilib olib, insoniyatning hayotiga xavf soluvchi, ongini zaharlovchi turli g'oyalarni kishilar ongiga singdirishga qaratilgan harakatlar taqiqlangan bo'lib, bunday taqiqlar aslo

vijdon erkinligiga zid bo'lmay, aksincha, uning to'la namoyon bo'lishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Mamlakatimizda muqaddas diniy bayramlarimizni nishonlashning belgilanishi, kishilarning ibodat qilishi uchun machit va cherkovlarning faoliyat ko'rsatayotgani, diniy bilimlar olish uchun turli bosqichda diniy o'quv muassasalarining mavjudligi vijdon erkinligining amal qilishidir.

Fuqaro va shaxslarning shaxsiy huquq va erkinliklari huquq va erkinliklar tizimida yetakchi o'rinda turadi. Chunki bu huquqlar tabiiy huquqlar bo'lib, insonning tug'ilishi bilan vujudga keladi. Davlat esa ana shu huquqlarni ta'minlashga majbur. Shuning uchun bu vazifani bajarish maqsadida, O'zbekiston davlati barcha choralarni ko'rgan. Shaxsiy huquq va erkinliklar Konstitutsiyamizda keng va mukammal belgilangan va ularning amalga oshirishini ta'minlovchi kuchli tizim barpo etilgan hamda bu tizim muntazam ravishda takomillashtirilmoqda.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Fuqaroning shaxsiy huquqi nima?
2. Fuqaroning shaxsiy erkinligi deganda nima nazarda tutiladi?
3. Nima uchun shaxsiy huquq va erkinliklar ustuvor hisoblanadi?
4. Yashash huquqi nima?
5. Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik deganda nima tushuniladi?
6. Shaxs qachon aybdor deb topiladi?
7. Shaxsning huquqi sudda qanday himoyalaniadi?
8. Turar joy daxlsizligi nima?
9. So'zlashuv, yozishmalar qanday sir saqlanadi?
10. Shaxs o'z huquq va erkinligini qanday himoya qiladi?
11. Yashash joyini erkin tanlash huquqi nima?
12. Fikrlash, so'z, e'tiqod erkinligi nima?
13. Axborot olish huquqi qanday ta'minlanadi?
14. Vijdon erkinligi nima?

10-bob. **SIYOSIY HUQUQLAR**

10.1. Siyosiy huquqlar tushunchasi

Siyosiy huquqlar fuqarolik bilan bog'liq bo'lib, u tegishli davlatning fuqarolariga davlat va jamiyat ishlarini boshqarish imkoniyatini beradi. Siyosiy huquqlarga faqat mamlakat fuqarosi ega bo'lishi mumkin.

Siyosiy huquqlar orqali fuqarolar tegishli davlat organlarini tuzish, ularning ishida ishtirok etish, davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatini nazorat qilish, qonunlar yaratilishida ishtirok etish, siyosat va davlat faoliyati haqida o'z fikrlarini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Agar shaxsiy huquqlar insonning ajralmas huquqi bo'lib, undan inson fuqaroligidan qat'i nazar, foydalansa va davlat har qanday hollarda ularni ta'minlashga majbur bo'lsa, siyosiy huquqlar davlatning xarakteridan kelib chiqib, o'z fuqarolari uchungina o'rnatiladi. Davlat qanchalik demokratik bo'lsa, siyosiy huquqlar ko'proq bo'ladi va ulardan foydalanish kengroq bo'ladi. Aksincha, davlat nodemokratik bo'lsa, siyosiy huquqlar doirasi torroq bo'ladi va mavjud huquqlarni ham turli vositalar bilan cheklash hollari mavjud bo'ladi.

Siyosiy huquqlar, eng avvalo, davlatni boshqarishda ishtirok etish, davlat faoliyatiga ta'sir etish imkoniyatini yaratuvchi huquqlar bo'lgani uchun, ularning miqdori, amalga oshirish chora-tadbirlar doirasi qanday bo'lishini davlat belgilaydi.

Shaxsiy huquqlardan farq qilib, siyosiy huquqlarga asosan ma'lum yoshga yetgan fuqarolar ega bo'ladi. Shuningdek, siyosiy huquqlardan foydalanishda ayrim hollarda chegaralar o'rnatilishi mumkin. Masalan, saylash huquqi 18 yosh qilib belgilangan bo'lsa, yana saylovlarda sud tomonidan muomalaga layoqatsiz, deb topilgan fuqarolar, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan shaxslar saylanishi mumkin emas va saylovda qatnashmaydilar, degan qoida Konstitutsiyada (117-modda)

ko'rsatilgan. Bundan tashqari, saylov qonunlarida harbiy xizmat-chilar, diniy arboblardan uchun ham qonun doirasida cheklashlar o'rnatilgan.

Siyosiy huquqlarni amalga oshirishda o'rnatiladigan ayrim cheklashlar boshqa xorijiy mamlakatlar qonunchiligida ham mavjud.

10.2. Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etish huquqi, shakllari

Siyosiy huquqlarning maqsadi davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etishni ta'minlashdir. Konstitutsiyaning 32-moddasida «O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish, shuningdek, davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini rivojlantirish va takomillashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi», deb belgilangan.

Demak, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtiroki, eng avvalo, davlat va jamiyatni boshqarishda namoyon bo'ladi. Ya'ni bu davlat va jamiyat ishlarini boshqarish huquqidir. Ana shu huquq turli shakllar, vositalar orqali ro'yobga chiqariladi.

Konstitutsiyaning o'zida qayd qilinishicha, fuqarolar davlatni boshqarishda bevosita hamda vakillari orqali ishtirok etadi. Fuqarolarning davlatni boshqarishda ishtirokini ta'minlovchi huquq, eng avvalo, saylov huquqidir.

O'zbekiston fuqarolari ma'lum yoshga yetgach, saylov huquqidan foydalanadi. Bu saylash va saylanish huquqidir. Saylovlarda fuqarolarning bevosita ishtirok etish huquqi ham, vakillari orqali ishtirok etish huquqi ham ta'minlanadi. Agar fuqarolarning saylovda ovoz berishi, saylov komissiyalari faoliyatida ishtirok etishi bevosita ishtirokiga misol bo'lsa, fuqarolar saylagan deputatlar, senatorlar, Prezidentning xalq nomidan ish ko'rishida esa vakillari orqali ishtirokiga misol bo'ladi. Davlat organlari ishida hamma fuqarolarning bevosita ishtirok etishiga imkoniyat yo'q, shuning uchun bir guruh fuqarolar yoki shaxslar davlat organlarida davlatni boshqarishda bevosita ishtirok etsa (deputat, senator, Prezident), bir guruh fuqarolar ularning vakili sifatida ishtirok etadi (yana deputatlar, senatorlar, Prezident).

Fuqarolar davlat va jamiyat hayotiga taalluqli muhim masalalar yuzasidan referendumda (ovoz berishda) ishtirok etish, qonun loyihalarining muhokamasida ishtirok etish orqali ham davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etgan hisoblanadi. O‘zbekistonda oxirgi referendum 2002-yil 27-yanvarda o‘tkazilib, unda Parlamentning ikki palatali strukturasi o‘tish, Prezidentning vakolat muddatini besh yildan yetti yilga qilib o‘zgartirish masalasi hal qilindi. Referendumda ham saylovdagi kabi ma’lum yoshga yetgan fuqarolar ishtirok etadi.

«O‘zbekiston Respublikasi referendumi to‘g‘risida»gi Qonun 2001-yil 30-avgustda yangi tahrirda qabul qilingan bo‘lib, unga asosan, referendum saylovlar bilan birdek xalq irodasining bevosita ifodasi hisoblandi.

Mamlakatimizda fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtiroki huquqini ta‘minlovchi vositalardan biri o‘zini o‘zi boshqarish faoliyati hisoblanadi. O‘zini o‘zi boshqarish organlari butun mamlakat hududida qishloq, shaharcha va shahardagi mahallalarda tuziladigan fuqarolar yig‘ini bo‘lib, ular barcha 18 yoshga yetgan fuqarolarni qamrab oladi. Fuqarolar fuqarolar yig‘ini ishida ishtirok etib, uning organlarini tuzishda qatnashadi va shu asosda jamiyat ishlarida ishtirok etadi.

10.3. Mitinglar, namoyishlar, yig‘ilishlar o‘tkazish huquqi

Har qanday jamiyatning taraqqiyoti fuqarolarning faoliyatiga bog‘liq. Mamlakatda bo‘layotgan voqealarda fuqarolar kuzatuvchi sifatida ishtirok etmasdan, voqea, hodisalarga ta’sir etishga harakat qilishi zaruratdir. Fuqarolarning siyosiy faolligi ularga berilgan ayrim huquqlar orqali amalga oshiriladi.

Jahon mamlakatlari tajribasida fuqarolarning jamiyat va davlat taraqqiyotiga ta’siri turli shakllarda amalga oshiriladi. Fuqarolar voqea-hodisalarga ta’sir etuvchi vositalarga erishish uchun uzoq vaqtlar kurash olib borishgan, natijada ularga miting, namoyish, yig‘ilish o‘tkazish huquqi berilgan.

O‘zbekiston Konstitutsiyasida ham demokratiyaning ajralmas belgilaridan bo‘lgan miting, namoyish, yig‘ilish o‘tkazish huquqi mustahkamlab qo‘yilgan. 33-moddada «Fuqarolar o‘z ijtimoiy

faolliklarini O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yig‘ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadirlar. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtayi nazaridangina bunday tadbirlar o‘tkazilishini to‘xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega», deb belgilangan.

Shu moddaning mazmuniga e‘tibor bersak, birinchidan, miting, yig‘ilish, namoyish fuqarolarning ijtimoiy faolligi shakllaridan hisoblanadi. Ikkinchidan, mitinglar, yig‘ilishlar, namoyishlar faqat qonunga asosan o‘tkaziladi.

Miting, yig‘ilish, namoyishlar o‘tkazish natijasida, boshqa kishilarning, fuqarolarning manfaati, huquqi buzilmasligi kerak. Masalan, shunday tadbirlar o‘tkazilishi natijasida, transport harakati to‘xtab qolsa yoki fuqarolar o‘zlari uchun zarur mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanish imkoniyatidan mahrum bo‘lsa, bunga boshqa fuqarolarning manfaatiga zarar keltiruvchi harakat, deb qarash mumkin.

Miting, yig‘ilish, namoyishlar vaqtida qonun doirasidan chiqib ketish natijasida, turli-tuman mol-mulklarning nobud bo‘lishi, fuqarolarga jismoniy zarar yetkazish hollari uchrab turadi. Yoki ko‘pchilik to‘plangan vaqtda ularni tartibli ushlab turish imkoniyati bo‘lmay qolishi natijasida, chegaradan chiqib ketish oqibatida, xavfsizlikka ziyon yetkazilishi mumkinligi belgilangan.

Shuning uchun Konstitutsiyaning o‘zida hokimiyat organlari xavfsizlik nuqtayi nazaridangina miting, yig‘ilish, namoyishlar o‘tkazishni to‘xtatib qo‘yishi, taqiqlashi mumkinligi belgilangan.

Miting, yig‘ilish, namoyish o‘tkazish tashkilotchilari bu tadbirlar nima uchun, qayerda, qachon o‘tkazilishi haqida hokimiyat organlariga xabar berishi va tadbir o‘tkazishga ularning roziligini olishi qonun doirasida belgilangan.

Miting, yig‘ilish va namoyishlarni xavfsizlikka va fuqarolar manfaatiga zarar yetkazmasligi nuqtayi nazaridan, ularni o‘tkazishga ruxsat berish yoki to‘xtatish, taqiqlash tartibi boshqa mamlakatlarning qonunlarida ham uchraydi.

10.4. Jamoat birlashmalariga birlashish va ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqi

Fuqarolar davlat va jamiyat ishlarida turli vositalar orqali ishtirok etadi. Shulardan biri fuqarolarning turli jamoat birlashmalari, harakatlarini tashkil qilish, ularga a‘zo bo‘lib kirish huquqlaridir.

Konstitutsiyaning 34-moddasi, birinchi qismida fuqarolar kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egaligi mustahkamlangan.

Tashkilot, korxonalar, muassasalarda fuqarolar o'zlarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish, mehnat sharoitlarini yaxshilashni yo'lga qo'yish maqsadida kasaba uyushmalariga birlashadi.

Fuqarolar o'z siyosiy qarashlari, manfaatlaridagi umumiylik asosida siyosiy partiyalarga birlashadi va ularning faoliyati orqali mamlakat siyosiy hayotida ishtirok etadi.

O'zbekiston demokratik huquqiy davlat qurishni shunchaki vazifa qilib qo'ymasdan, demokratik davlatga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lish choralari ko'rdi. Jumladan, yakka partiya hukmronligiga barham berildi va ko'p partiyali tizim shakllantirildi. Hozirgi kunda mamlakatimizda:

- O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi;
- O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi;
- O'zbekiston «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi;
- Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati — O'zbekiston liberal-demokratik partiyasi faoliyat ko'rsatmoqda.

Ko'ppartiyaviylik tizimi fuqarolar uchun siyosiy partiyalarga a'zo bo'lish huquqini ta'minlabgina qolmasdan, har bir fuqaroga o'z qarashlariga mos ravishda siyosiy partiya a'zo bo'lish imkoniyatini beradi. Bu fikrlar xilma-xilligi, fikrlash erkinligi g'oyalari amalda ta'minlaydi.

Siyosiy partiyalar prezidentlikka, vakillik organlariga nomzod ko'rsatish huquqiga egaligi, vakillik organlarida partiya fraksiyalarini tuzish mumkinligi, fuqarolarga siyosiy partiyalar orqali jamiyat va davlat ishlarida real ishtirok etish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, fuqarolar jinslari, yoshlari, o'zlarining kasbi, qobiliyatiga qarab ham jamoat birlashmalariga uyushishi mumkin. Bular O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi, «O'zbekiston yoshlar ittifoqi», yozuvchilar, bastakorlar, jurnalistlar uyushmalaridir.

Jamoat birlashmalaridan tashqari, fuqarolar ma'lum maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga ega.

Kasb-hunar kolleji talabalari «O'zbekiston yoshlar ittifoqi» faoliyatida ishtirok etish bilan kollejning hayotida ishtirok etadi.

O‘z qobiliyatlarini turli sohalarda namoyon qilish, muammolarni hal qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Konstitutsiyaning 34-moddasi, ikkinchi qismida bayon qilingan «Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek, hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolafatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas», degan qoida esa siyosiy huquqlarga barcha fuqarolar bir xilda egaligini bildiradi va huquqlar amalga oshirishining kafolati bo‘lib xizmat qiladi.

10.5. Vakolatli organlarga murojaat etish huquqi

Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etish shakllaridan biri davlat organlariga, muassasalariga, mansabdor shaxslarga, xalq vakillariga murojaat etish huquqidir. Murojaat orqali fuqarolar davlat va jamiyat ishlarida bevosita ishtirok etadi.

Fuqarolarning vakolatli davlat organlariga murojaat etish huquqi, O‘zbekiston mustaqilligi natijasida Konstitutsiyaviy huquq maqomida mustahkamlandi. Sho‘rolar davridagi Konstitutsiyalarda bunday huquq ko‘zda tutilmagan edi. Hatto bu masala qonunlar asosida hal qilinmay, farmonlar bilan hal qilingan edi.

Fuqarolar murojaati orqali davlat va jamiyat hayotiga ta’sir etishning muhimligi hisobga olinib, huquq Konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi.

Konstitutsiyaning 35-moddasida «Har bir shaxs bevosita o‘zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko‘rib chiqiladi», deb belgilangan.

Bularni kengroq yoritadigan bo‘lsak, fuqarolar yakka tartibda yoki boshqa fuqarolar bilan birgalikda vakolatli organlarga, muassasalarga, xalq vakillariga murojaat qilish huquqiga ega. Murojaatlar turlicha bo‘lib, ular ariza, taklif yoki shikoyat ko‘rinishida bo‘lishi mumkin.

Arizalar orqali fuqarolar o‘zlarining turli huquqlarini ro‘yobga chiqarishni so‘raydi. Masalan, ishga kirish, ishdan bo‘shash, o‘qishga kirish, ta’til olish, ta’minot olish va hokazolar.

Takliflar orqali fuqarolar ko‘proq ijtimoiy muammolarni hal qilish yo‘llari, ishlab chiqarishni takomillashtirish, o‘quv jara-yonini takomillashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish, qoidalarni takomillashtirish, atrof-muhitni sog‘lomlashtirish, moddiy va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildiradi.

Shikoyatlar orqali buzilgan huquqlarini tiklash, aybdorlarga chora ko‘rish, zararni qoplash talab etiladi. Arizaning asosini iltimos tashkil etsa, shikoyatning asosini talab tashkil etadi. Shikoyatlar orqali sodir etilgan yoki sodir etilayotgan, sodir etilishi mumkin bo‘lgan qonunsiz harakatlar to‘g‘risida xabarlar berilishi mumkin.

Fuqarolarning murojaatlari yozma yoki og‘zaki bo‘lishi, ular aloqa vositalari orqali, ommaviy axborot vositalari orqali taqdim qilinishi yoki shaxsan topshirilishi mumkin.

Konstitutsiyada murojaatlarni ko‘rish tartibi va muddati qonun asosida hal qilinishi belgilangan. O‘zbekistonda fuqarolarning murojaatlarini ko‘rish tartibi va muddati, bu boradagi vakolatli organlar, mansabdor shaxslarning huquq-burchlari 2002-yil 13-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan «Fuqarolarning murojaatlari to‘g‘risida»gi Qonunda belgilab qo‘yilgan¹. Keyinchalik bu qonunga yana bir necha o‘zgartirishlar kiritildi.

Fuqarolarning murojaat qilish huquqining amalga oshishida eng muhim masala, murojaat qanday hal qilinishidan qat’i nazar, vaqtida asosli, ishonchli javob olish hisoblanadi. Vaqtida va ishonchli javob olinmasa, takror murojaatlar, yuqori organlarga murojaatlar soni oshib boradi.

Fuqarolarning murojaatlarini ko‘rish tartibi sud organlarida o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘lib, bu masala «Sudlar to‘g‘risida»gi protsessual qonunlar bo‘yicha hal qilinadi.

Fuqarolar murojaat qilish huquqidan boshqalarga tuhmat qilish, boshqaruv tartiblarini izdan chiqarishda foydalanmasligi, g‘arazli niyatlarni amalga oshirishga urinmasligi kerak. Shunday hollar sodir bo‘ladigan bo‘lsa, aybdor shaxslar jazolanadi.

2016-yil sentabrdan boshlab fuqarolarning murojaatlariga e‘tibor yanada kuchaytirildi, Bosh vazir, Prezidentning «virtual qabulxonasi», «xalq qabulxonasi» degan tushunchalar hayotimizga kirib keldi. 2017-yilni «Xalq bilan muloqat va inson manfaatlari»

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2003-yil, № 1, 7-modda.

yili deb atalishi, fuqarolar murojaatlariga e'tiborni yanada kuchayishini ta'minladi.

Mavzuda fuqarolarning siyosiy huquqlari, ular haqida tushuncha, siyosiy huquqdan foydalanuvchilar, siyosiy huquqlarning Konstitutsiyada belgilanishi, ularning kafolatlari haqida ma'lumot berildi. Ulardan foydalanish orqali fuqarolar nimaga erishishi ko'rsatildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Siyosiy huquq va erkinliklar orqali fuqarolar nimaga erishadi?
2. Siyosiy huquqlarga qaysi shaxslar ega?
3. Qanday siyosiy huquq va erkinliklar Konstitutsiyada belgilangan?
4. Davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda fuqarolar qanday ishtirok etadi?
5. Fuqarolar o'z ijtimoiy faolliklarini qanday shakllarda amalga oshiradi?
6. Qanday hollarda miting, namoyish va yig'ilishlar o'tkazish to'xtatilishi yoki taqiqlanishi mumkin?
7. O'zbekistonda jamoat birlashmalari nima maqsadda tashkil qilinadi?
8. Jamoat birlashmalarining qanday turlari bor?
9. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi qanday huquq va u qanday ta'minlanadi?
10. Murojaat turlari qanday?

11-bob. IQTISODIY VA IJTIMOY HUQUQLAR

11.1. Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar tushunchasi

Fuqarolar normal hayot kechirishi, tabiiy va ma'naviy boyliklardan foydalanishi, bilim olishi, mehnat qilishi, sog'lig'ini saqlash uchun tegishli imkoniyatlarga ega bo'lishi shart. Bu imkoniyatlar davlat tomonidan yaratiladi va ulardan foydalanish uchun qonun doirasida huquqlar o'rnatiladi. Bunday huquqlarning asoslari Konstitutsiyada belgilanadi.

Fuqarolarning mulkka egalik qilish, mehnat qilish, dam olish, nafaqa olish, tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish, ilmiy va texnikaviy yutuqlardan foydalanish kabilarga bo'lgan huquqlari «Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar» deb yuritiladi. Bu huquqlar davlat tomonidan o'rnatilib, davlatning iqtisodiy qudrati oshib borishi, imkoniyatlarining kengayishi natijasida yanada kengayib boradi. Bu huquqlardan foydalanish orqali fuqarolar o'z yashash sharoitini o'zi ta'minlaydi. Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining IX bobi «Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar» deb atalib, uning alohida moddalarida belgilangan qoidalar fuqarolarning turmush tarzi normal bo'lishini ko'zda tutadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasida belgilangan iqtisodiy-ijtimoiy huquqlar doirasi, qo'llanish tarzi har qanday demokratik davlatlardan kam emas va belgilangan qoidalar xalqaro hujjat normalariga va ularda belgilangan talablarga mosdir.

O'zbekiston fuqarolari uchun belgilangan ayrim iqtisodiy huquqlar O'zbekistonning demokratik yo'ldan borayotganligini, jahon tajribasiga tayanish, bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat qurish maqsadining haqiqiy isbotini ko'rsatadi. Masalan, «Mulkdor bo'lish huquqi». Ayrim iqtisodiy huquqlar esa yuqoridagi holatlarga asosan yangicha mazmunda, sharoitga mos ravishda talqin qilindi. Masalan, «Mehnat qilish huquqi». Sobiq tuzum

davrida ham «Mehnat qilish huquqi» mavjud bo'lsa-da, albatta, mehnat qilishni burch sifatida ham belgilab qo'yilgan edi. Bu erkin mehnat qilish tamoyiliga zid edi.

Mustaqillik davrida Konstitutsiyada belgilangan iqtisodiy-ijtimoiy huquqlardan foydalanish natijasida, fuqarolarning o'z hayotini o'zi xohlaganicha qurish, moddiy ne'matlardan foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

11.2. Mulkdor bo'lish huquqi

Mulkdor bo'lish huquqiga O'zbekiston fuqarolari va mamlakatimizda yashovchi boshqa shaxslar mustaqillik natijasida erishdi, deb aytilsa xato bo'lmaydi. Chunki sobiq tuzum davrida qabul qilingan Konstitutsiyalarda bunday huquq yo'q edi. Chunki sotsialistik tuzum, umuman, xususiy mulkni inkor etar edi. Mulk esa xususiy mulk bilan bevosita bog'liq.

Konstitutsiyaning 36-moddasida: «Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli. Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros qonun bilan kafolatlanadi», deb belgilangan.

Bu moddadagi qoidalar birdaniga bir necha masalani hal qilgan. *Birinchi*, har bir kishining mulkdor bo'lishi, ya'ni mulkka ega bo'lishi, *ikkinchi*, mulkning ajralmas qismi bo'lgan bankka qo'yilgan omonatlarning sir saqlanishi, *uchinchi*, mulk bilan bog'liq masala, meros huquqining qonun bilan kafolatlanishi masalasi hal etilgan.

Mulkka ega bo'lish har bir insonning faqat farovon hayot kechirishini emas, erkinligini, kelajakka ishonch bilan qarashini, avlodlar oldida obro'sini ta'minlovchi shartlardan hisoblanadi. Respublikamizda mulkdor bo'lish huquqi Konstitutsiyadagina belgilanib qolmasdan, shu huquqni ro'yobga chiqaruvchi, aniqrog'i kishilarning mulkdor bo'lishini ta'minlovchi ko'plab huquqiy hujjatlar qabul qilindi va tadbirlar o'tkazildi.

Iqtisodiy islohotlarning turli bosqichlarida amalga oshirilgan turli mulklarni davlat tasarrufidan chiqarib, xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va yaratilgan boshqa sharoitlar natijasida aholining ko'plab qismi mulkka ega bo'ldi va jamiyatda barqarorlik shartlaridan bo'lmish mulkdorlar tabaqasi shakllandi va rivojlanmoqda.

Mulkiy masalalarni tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi normalari mulk masalalarini belgilashga

bozor sharoitidan kelib chiqib yondashdi va mulkdor bo'lish huquqi kafolatlarini kuchaytirdi. Endi mulk faqat mehnat qilish evaziga orttirilgan daromadlar bilan cheklanmay (sobiq tuzum davridagi kabi), boshqa turli qonuniy faoliyat turlari orqali ham mulkka ega bo'lish qonunda mustahkamlandi.

Konstitutsiyaga asoslanib qabul qilingan «Bank va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonun, mijozlarning bankdagi omonatlari miqdorinigina emas, amalga oshirgan har qanday bank operatsiyalarini, hisob raqamlarini sir saqlash majburiyatini oladi.

Xuddi shuningdek, «Meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi», degan Konstitutsiyaviy qoidani amalga tatbiq etish uchun qonunchiligimizda aniq va keng normalar mavjud. Mulkdorning mulkini vasiyat bo'yicha yoki qonunda belgilangan tartibda merosxo'rga qoldirilishi meros huquqining kafolatidir.

11.3. Mehnat qilish huquqi. Majburiy mehnatning taqiqlanishi

Mehnat har qanday sharoitda ham daromadlar manbayidir. Aksariyat kishilar o'z turmushini mehnat orqali vujudga keladigan daromadlar hisobiga quradi. Shuning uchun mehnat qilishga bo'lgan huquqning Konstitutsiyada belgilanishi va uning boshqa qonunlar asosida ta'minlanishi fuqarolar va jamiyat uchun muhim masaladir.

Har bir mehnatga layoqatli shaxsni shu huquq bilan ta'minlash va ishsizlikdan himoyalash davlatning asosiy vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 37-moddasi mehnat huquqi va u bilan bog'liq masalalarni mustahkamlagan. Unga ko'ra, «Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalanih huquqiga ega.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tash tartibidan yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi».

Bu moddaning qoidalari kishilarga faqat mehnat qilish huquqini berib qolmay, har bir kishiga o'z imkoniyati, qobiliyati, bilimiga qarab kasb tanlashda erkinlik beradi, adolatli, qulay sharoitlarda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lishini belgilaydi

va, nihoyat, kishilarni ishsizlikdan himoya qilishni nazarda tutadi. Yuqorida tilga olinganidek, har bir kishining, albatta, mehnat qilishi shartligini belgilovchi biron-bir qoida yoki ko'rsatma mazkur moddada yo'q.

Qanday hollarda kishilarni majburiy mehnat qilishga jalb etish ham aniq ko'rsatilgan. Bu — kishilarni faqat sud hukmiga ko'ra, majburiy mehnat qildirish yoki qonunda belgilangan holdagina kishini o'z ixtiyoridan tashqari mehnatga majburiy jalb qilish mumkin, degan qoidada ko'rinadi.

Mehnat qilish huquqi natijasida har bir shaxs mamlakat qonunlari bilan taqiqlanmagan har qanday ishni qilishi, o'ziga ma'qul faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin. Mehnat qilish huquqining mavjudligi shunday imkoniyatni vujudga keltiradi.

Mehnat qilish huquqi orqali shaxslar davlat organlari, tashkilot, korxonalar, muassasalarida, jamoat birlashmalarida, nodavlat notijorat tashkilotlarida, tijorat tashkilotlarida, shaxsiy xo'jaligida mehnat qilishi mumkin.

Bozor munosabatlariga xos xususiyatlardan biri ishsizlikdir. Biron-bir davlat bu muammodan xoli emas, ishsizlik barcha davlatlarda uchraydi. Hech qanday davlat aholining barchasini ish bilan ta'minlay olmaydi. Lekin ishsizlikdan himoya qilish, ish bilan ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish davlat vazifalaridan. Mehnat qilaman deganlarni ish bilan ta'minlash, buning uchun ish o'rinlarini yaratish, tadbirkorlik faoliyatiga yordam berish davlat zimmasida bo'lib qolaveradi.

Erkin kasb tanlash huquqini amalga oshirish uchun ham davlat ko'plab ishlarni amalga oshiradi. O'zbekistonda kadrlar tayyorlash tizimida kasb-hunar kolleji orqali mutaxassislar tayyorlash va har bir kollejda bir yo'la bir necha kasbga ega bo'lish imkoniyatining mavjudligi Konstitutsiyada ko'rsatilgan erkin kasb tanlash huquqidan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi.

Mehnat huquqining amal qilishi natijasida ko'plab mehnat munosabatlari vujudga keladi, ya'ni ishga kirish, normal tartiblarda ishlash, mehnatni muhofaza qilish; ishdan bo'shash yoki bo'shatish va boshqalar. Mehnat qilish huquqining amalga oshishi doirasidagi shunday hujjatlar, mehnat qonunchiligi, ya'ni O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

11.4. Dam olish

Har bir inson sarflagan kuch-g'ayratini, aqlini, albatta, qayta tiklashi, yangi mehnat faoliyatini boshlaganda (jismoniy, aqliy), yetarli ish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Buning uchun har bir kishi ma'lum vaqtda dam olishi kerak. Shuning uchun dam olishga bo'lgan huquq ham Konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 38-moddasida «Yollanib ishlayotgan barcha fuqarolar dam olish huquqiga egadirlar. Ish vaqti va haq to'lanadigan mehnat ta'tilining muddati qonun bilan belgilanadi», deb belgilangan. Konstitutsiya normasi mazmuniga e'tibor bersak, dam olish huquqi, avvalo, ish vaqtiga bog'liqligini ko'ramiz. Turli toifadagi mehnat qiluvchilarning ish hajmi, mehnat sharoiti, jismoniy yoki aqliy mehnat faoliyati turlariga qarab bir ish kuni tugagandan keyingi ish kuni boshlanguncha bo'lgan vaqt fuqarolarning o'z ixtiyorida bo'lib, shu paytda ular xohlagancha dam oladi. Hafta tugashi bilan ham ayrim sohalarda bir kunlik, ayrim sohalarda ikki kunlik dam olish belgilanadi.

Mehnat qiluvchilar mehnat kuni, mehnat staji, mehnat sharoitlari hisobga olingan holda yillik ta'til (dam olish) olish huquqiga ega. Bu dam olish huquqining yana bir muhim xususiyati — unga haq to'lanadi. Xodim qonunda belgilangan muddatda mehnat ta'tilida bo'lib, dam olayotganda shu muddatga haq oladi.

Ish vaqti, dam olish vaqti muddatlari, mehnat ta'tiliga haq to'lash mehnat qonunchiligi asosida amalga oshiriladi. Qonunchilikda kimlar, qayerda, qancha ishlashi, qancha muddatdagi ta'tilga chiqishi, unga qancha haq to'lanishi qonunlarda belgilangan. Ayrim toifadagi xodimlarga umumiy belgilangan ish vaqtdan boshqacharoq vaqt miqdorlari belgilangan. 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan xodimlarga haftasiga 36 soatdan, I va II guruh nogironlari bo'lgan xodimlarga ham haftasiga 36 soatdan oshmagan ish haftasi belgilanadi. Zararli ish joylarida ishlovchi hamda 3 yoshgacha farzandi bo'lgan xodimlarning ham ish vaqti qisqartirilgan holda belgilanadi. Pedagog xodimlarning ham ish vaqti qisqartirilgandir.

Mehnat ta'tillari ham turli toifadagi va yoshdagi xodimlar uchun turlicha belgilangan bo'lib, ular 24 kundan 48 kungacha bo'lishi mumkin.

Mamlakatimizda turli sanalar, voqealar bilan bog'liq kunlar bayram deb e'lon qilinib, dam olish kuni hisoblangan. 1-yanvar —

Yangi yil, 8-mart — Xalqaro xotin-qizlar kuni, 21-mart — «Navro‘z» bayrami, 9-may — Xotira va qadrlash kuni, 1-sentabr — Mustaqillik kuni, 1-oktabr — O‘qituvchilar va murabbiylar kuni, 8 dekabr — Konstitutsiya kuni va Ramazon hayitining birinchi kuni (Iyd al-Fitr), Qurbon hayitining birinchi kuni (Iyd al-Adha) dam olish kuni hisoblanadi. Bularning barchasi fuqarolarning dam olish huquqini ro‘yobga chiqarishdir.

11.5. Ijtimoiy ta‘minot olish

Fuqarolarning mehnat qilish qobiliyati yo‘qolganda yoki pasayganda, davlat ularni qo‘llab-quvvatlashi, xalqaro hujjatlar talabidan, davlatning insoniylik g‘oyasiga sodiqlik prinsipidan kelib chiqadi.

Kishi o‘zining kuch-quvvatini, aqlini, qolaversa, ularning ma‘lum qismini davlat idora, korxonalar, muassasalarida mehnat qilishga sarflash bilan, nafaqat, o‘zining moddiy ehtiyojini qondiradi, shu bilan birga davlatga, uning korxonalar, tashkilot, muassasalarining rivojlanishiga, moddiy jihatdan mustahkamlanishiga ham hissa qo‘shadi. Shuning uchun kishilar qariganda yoki boshqa sabablar bilan vaqtincha yoki butunlay mehnat qobiliyatini yo‘qotganda, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi. Fuqarolarni ijtimoiy tomondan qo‘llab-quvvatlashning huquqiy asosi bo‘lib, Konstitutsiyada fuqarolarning ijtimoiy ta‘minot olish huquqining belgilanishi hisoblanadi. Konstitutsiyaning 39-moddasida bu quyidagicha belgilangan: «Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo‘qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo‘lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta‘minot olish huquqiga ega.

Pensiyalar, nafaqalar, ijtimoiy yordam boshqa turlarining miqdori rasman belgilab qo‘yilgan tirikchilik uchun zarur eng kam miqdordan oz bo‘lishi mumkin emas».

Bu Konstitutsiyaviy normaga asosan, ijtimoiy ta‘minot olish huquqiga qariganda, ya‘ni ma‘lum yoshga yetganda; mehnat layoqatini yo‘qotganda; boquvchisidan mahrum bo‘lganda hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ega bo‘linadi. Bu masalalar huquqiy jihatdan Mehnat kodeksi, «Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida»gi Qonun va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Fuqarolar qariganda qarilik pensiyasini olish huquqiga ega, qarilik pensiyasini olish huquqi erkaklar uchun 60 yosh, ayollar

uchun 55 yosh qilib belgilangan hamda qonunlar ayrim toifa xodimlariga bundan-da qisqartirilgan yoshlarda qarilik pensiyasini olish huquqiga ega bo'lishni belgilaydi. Masalan, 5 va undan ko'p bola parvarishlagan ayollar 50 yoshdan, ayrim faoliyat turlarida mehnat qiluvchi erkaklar 55 yoshdan, ayollar 50 yoshdan shunday huquqqa ega bo'ladi.

Fuqarolar mehnat layoqatini yo'qotganda, ta'minot olish huquqiga ham turli sharoitlarda ega bo'linadi. Bunday ta'minot turlari vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganda yoki butunlay mehnat qobiliyatini yo'qotganda vujudga keladi.

Yosh bolalarning to'la-to'kis voyaga yetishini nazarda tutgan holda Konstitutsiya boquvchisini yo'qotish hollarida, tegishli shaxslarni ijtimoiy ta'minot bilan qo'llab-quvvatlanishini nazarda tutadi.

Shuningdek, Konstitutsiyada qonunda ko'zda tutilgan boshqa hollarda ham fuqarolar ijtimoiy ta'minot olish huquqiga egaligi belgilangan. Bu farzand tug'ish va uni ma'lum yoshigacha parvarish qilish muddatidagi nafaqa; tabiiy ofat yoki boshqa falokatlar tufayli jiddiy iqtisodiy va boshqa zarar ko'rganlarga beriladigan nafaqalar; kam ta'minlanganlarga beriladigan nafaqalar va hokazolardir.

Mamlakatimiz iqtisodiy qudratining ortib borishi fuqarolarning ijtimoiy ta'minot huquqining kengayib borishiga, ijtimoiy ta'minlash imkoniyati kuchayib borishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Buni pensiya va boshqa ta'minot miqdorlarining bosqichma-bosqich oshib borayotganligidan ko'rish mumkin. Bundan tashqari, pensiya ta'minotini yanada takomillashtirish uchun qo'shimcha choralar ko'rilmogda. Pensiya jam'armalari tuzilgan.

11.6. Tibbiy xizmatdan foydalanish

Konstitutsiyaning 40-moddasi «Har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega»ligini mustahkamlagan.

Bu huquq insonning hayotga, yashashga bo'lgan huquqining qo'shimcha kafolatidir. Inson sog'-salomat, jismoniy kamchiliksiz yashasa, baxtli hayot kechirishi mumkin. Inson o'z sog'lig'i to'g'risida o'zi turli yo'llar bilan g'amxo'rlik qiladi va bunda davlatning ko'magiga, yordamiga tayanadi.

Davlat insonning sog'lig'ini himoya qilib, ularga malakali tibbiy xizmatdan foydalanishga imkoniyat yaratib beriladi. Bu huquq amal

qilganda mamlakatda inson salomatligini saqlovchi, tiklovchi muassasalarning malakali, bilimli mutaxassislardan iborat tizimi (kasalxona, poliklinika, sanatoriylar) faoliyat ko'rsatadi. Ular zamonaviy texnik vositalar orqali jihozlanadi. Inson salomatligini tiklovchi, saqlovchi muassasalar bilan ta'minlashni davlat o'z zimmasiga oladi. Fuqarolarga tez yordam ko'rsatish xizmati ta'minlanadi.

Bu huquqning amal qilishi natijasida har bir kishi tibbiy muassasalarga o'z muammolari bilan murojaat qilishi va ulardan tegishli yordam, maslahat olishga haqlidir.

Sog'lom fuqarolar har bir mamlakatning eng qimmatli boyligi hisoblanadi. Shuning uchun ham sog'liq uchun davlat mas'ul va o'z vazifasini bajarish uchun tegishli choralarni ko'radi. Bunday choralar qatorida aholi o'rtasida profilaktika, emlash ishlari olib boriladi.

O'zbekistonda 2005-yilning «Sihat-salomatlik yili» deb belgilanishi va u asosda tibbiy xizmat ko'rsatish choralarning amalga oshirilishi, tibbiyotni isloh qilish bo'yicha o'tkazilayotgan tadbirlar, insonlarning tibbiy xizmatdan foydalanish huquqini kengaytirib, tibbiy xizmatning yanada malakali bo'lishini ta'minlashga qaratildi.

Mamlakatimizda 2006-yilning «Homiylar va shifokorlar yili» deb belgilanishi va unda ko'zda tutilgan tadbirlar ham tibbiyot sohasini takomillashtirishni, tibbiyot xodimlarining malakasini oshirish va turmush sharoitini yaxshilashni, tibbiy yordamga muhtojlarga yanada kengroq imkoniyat yaratilishini ta'minlaydi.

Davlatning sog'lom avlod uchun qayg'urishi va bu borada qilayotgan ishlari boshqa davlatlar uchun ham ibrat bo'lishi mumkin. O'zbekiston mustaqil davlat bo'lgach, orden va medallarni ta'sis etar ekan, «Sog'lom avlod uchun» medalini birinchi medallar qatorida ta'sis etishi ham mamlakatning inson sog'lig'i uchun, tibbiyot sohasidagi huquqlarni ta'minlash uchun alohida e'tibor berayotganligini ko'rsatadi.

«Fuqarolar sog'ligini saqlash to'g'risida»gi, «Psixiatriya yordami to'g'risida»gi, «Odamning immunitet tanqisligi sindromi (OITS) bilan kasallanishining oldini olish to'g'risida»gi, «Aholini sil kasalligidan muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunlar va boshqa qabul qilingan huquqiy hujjat va davlat dasturlari fuqarolarning malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqlarini ta'minlashning huquqiy asoslaridir.

11.7. Bilim olish

Bilim insonni yuksak darajaga ko'taribgina qolmasdan, u yashayotgan mamlakatni ham yuksaltiradi. Tajriba faqat bilim orqaligina ko'plab muammolarni hal qilishni ko'rsatmoqda. Bilimli kishilari ko'p mamlakatlar tobora rivojlanmoqda. Shuning uchun har bir uzoqni ko'zlovchi mamlakat o'z fuqarolarining bilimli bo'lishidan manfaatdor va shu yo'lda harakat qiladi. Fuqarolarning bilimli bo'lishida esa bilim olish qanday yo'lga qo'yilganligi, unga qanday sharoit-imkoniyatlar yaratilganligi ta'sir qiladi. Bunda ta'lim tizimining qandayligi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekistonda har bir shaxsning bilim olish huquqini ta'minlash maqsadida mukammal ta'lim tizimi shakllantirildi va takomillashtirilmoqda.

Konstitutsiyaning 41-moddasiga asosan: «Har kim bilim olish huquqiga ega.

Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir».

Har kim bilim olish huquqiga ega degani mamlakatda yashovchi barcha aholi, fuqaroligi, millati, irqi, dini, jinsi va boshqalardan qat'i nazar, shu huquqdan foydalanishini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi to'g'risida»gi Qonunlari Konstitutsiyada belgilangan bilim olish huquqining to'la ro'yobga chiqishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Milliy dasturda ta'lim tizimi, uning tarkibiy qismlarining vazifalari, ta'limning uzluksizligi belgilab qo'yilgan.

Kasb-hunar kollejaridagi ta'lim ham malakali mutaxassislar tayyorlash va ta'limning keyingi bosqichlarida bilim olish imkoniyatini beruvchi O'rta ta'lim dasturi bo'yicha bilimlar berish vazifasini qo'yadi.

Konstitutsiyada bepul ta'lim olish davlat tomonidan ta'minlanishi belgilangan. Mamlakatimizda boshlang'ich, umumiy o'rta ta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejarida ta'lim bepul bo'lib, barcha xarajatlar davlat hisobidan ta'minlanadi.

Oliy ma'lumot olishda (bakalavr va magistratura) bepul ta'lim bilan kontrakt-to'lov asosida ta'lim olish qo'shib olib boriladi. Ya'ni oliy o'quv yurtlariga qabul qilinadigan talabalar belgilangan

kvotalar bo'yicha davlat hisobidan ta'minlash asosida bepul ta'lim olishadi. Bularni kirish sinovlarida yuqori natijaga erishgan o'quvchilar tashkil etadi. Davlat budjeti doirasida aniqlangan miqdor uchun yetarli ball to'play olmagan talabgorlar orasidan yuqori ko'rsatkichlarga erishganlari o'z ixtiyori bilan to'lov-kontrakt asosida oliy o'quv yurtiga qabul qilinishi mumkin. To'lov miqdori davlat tomonidan belgilanadi. To'lovni talabgorlar shaxsan yoki otionalari jamg'armasidan to'lashi mumkin. Davlat tashkilotlari budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan, nodavlat tashkilotlari esa o'z jamg'armasidan o'z xodimlarining o'qishi uchun belgilangan to'lov summasini to'lashi mumkin.

Fuqarolarning bilim olish huquqini ro'yobga chiqarish uchun davlat xohlovchilarga kredit berishni yo'lga qo'ygan. Shunday qilib, bilim olish huquqi bepul yoki to'lov asosida ta'lim olish bilan amalga oshadi.

Maktab ishlari davlat nazoratida degan Konstitutsiyaviy qoida ta'lim muassasalarining mulkchilik shaklidan qat'i nazar (ular davlat muassasasi bo'ladimi, xususiyimi, chet davlatlarga qaraydimi), davlat tomonidan nazorat qilinishini bildiradi. Davlat ta'lim muassasalari to'laligicha davlat tomonidan boshqarilib, nazorat qilinsa, nodavlat ta'lim muassasalari o'quv dasturlari va rejalarining talab darajasida bo'lishi, bilim berish saviyasining yuqori bo'lishi nazorat qilinadi. Attestatsiya (sinovlardan o'tgan) natijalariga ko'ra, nodavlat ta'lim muassasalari akkreditatsiya qilinadi va ularga litsenziya beriladi. Litsenziyaga ega o'quv muassasalari davlat tomonidan tasdiqlangan va yuridik kuchga ega bitiruv haqidagi hujjatlar berish huquqiga ega.

11.8. Ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi

Konstitutsiyaning 42-moddasi ikki banddan iborat bo'lib, birinchi bandda «Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi», deb ko'rsatilgan bo'lsa, ikkinchi bandda «Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi», deb mustahkamlangan.

Shu moddaning ikkinchi bandida belgilanganidek, jamiyatning madaniy, ilmiy va texnik rivojlanishiga g'amxo'rlik qilishni davlat

o'z zimmasiga olar ekan, bu vazifa fuqarolarga fan-texnika, madaniy sohada erkinlik bermasdan ta'minlanishi mumkin emas.

Jamiyatning rivojlanishi uning har bir a'zosining o'z imkoniyatlaridan qanchalik to'la va keng foydalanishiga bog'liq. Ijod natijasidagina fan-texnika yutuqlariga ega bo'lish mumkin. Turli sohalarda tegishli qobiliyatga ega shaxslarga o'z qobiliyatini to'la namoyon qilish imkoniyati yaratib berilgandagina ijobiy natijaga erishish mumkin. Bu imkoniyat esa shu sohadagi huquqlarning kafolatlanishidir.

Ilmiy-texnikaviy ijod erkinligi orqali mamlakatimizda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kashfiyotlar, ixtirolar vujudga kelmoqda. Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish tufayli mamlakatni jahonga ko'rsatish imkoniyati vujudga keladi.

Fuqarolar madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi orqali, madaniyat, san'at mevalaridan foydalanib, ma'naviy oziqa olish bilan o'z ehtiyojlarini qondirmoqda. Shu bilan birga, madaniyat, san'at sohasidagi yutuqlar jahonga namoyon qilinmoqda.

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qilar ekan, bu sohadagi ijodkorlarni, mualliflarni, ixtirochi, kashfiyotchilarning huquqlarini samarali himoyalash tizimini yaratgan.

Mualliflar, ixtirochilar, kashfiyotchilar huquqi davlat tomonidan himoya qilinishi orqali ularning natijasidan, avvalo, muallif, kashfiyotchi, ixtirochilar manfaatdor bo'lsa, ularning mehnati natijalari jamiyatning rivojlanishiga to'g'ridan to'g'ri ijobiy ta'sir qilishi sababli bundan davlat ham manfaatdordir.

Ijodkorlar, mualliflar, ixtirochilar, kashfiyotchilar huquqlari himoya qilinishi bilan birga, ular davlat tomonidan turli rag'batlantirishlarga ham ega bo'ladi. Bu ham ijod erkinligi kafolatidir.

O'zbekistondagi iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar Konstitutsiyada alohida tur huquqlar sifatida ko'rsatilgan va fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari tizimining ajralmas qismidir. Bu huquq va erkinliklardan foydalanish orqali fuqarolar o'zlarining turmush sharoiti farovonligini ta'minlaydi. Davlatning iqtisodiy qudrati qanchalik kuchli bo'lsa, iqtisodiy huquqlardan foydalanish imkoniyati shunchalik kengayib boradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Iqtisodiy va ijtimoiy huquq nima uchun zarur?
2. Mulkdor bo'lish huquqi nima va u O'zbekistonda nima sababdan o'rnatildi?
3. Fuqarolarning bankdagi omonatlari qanday saqlanadi?
4. Mehnat qilish huquqi va uning erkinligi qanday ta'minlanadi?
5. Dam olish huquqi qanday ta'minlanadi, dam olish turlari qanday?
6. Ijtimoiy ta'minot olish huquqidan kimlar foydalanadi?
7. Malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi deganda nima tushuniladi?
8. Bilim olish huquqi qanday ta'minlanadi?
9. Siz o'zingiz shu huquqdan qanday foydalanmoqdasiz?
10. Ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi nima uchun kerak?
11. Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlardan yanada kengroq foydalanishga nima ta'sir qiladi?

12-bob. HUQUQ VA ERKINLIKLARNING KAFOLATLARI

12.1. Huquq-erkinliklarning kafolatlari va tizimi

Huquq va erkinliklarning Konstitutsiyada belgilab qo'yilishining o'zi bilan masala hal bo'lib qolmaydi. Konstitutsiyalarda xohlaganicha huquq va erkinliklarni mustahkamlab qo'yish mumkin va bu juda oson ish.

Huquq va erkinliklar masalasida eng muhimi, Konstitutsiyada belgilangan huquq va erkinliklarni kafolatlash, ya'ni amalga oshishini ta'minlashdir. Buning uchun mukammal tizim yaratilishi kerak. Huquq va erkinliklarning kafolatlari Konstitutsiyada belgilangan huquq va erkinliklarni ta'minlashni nazarda tutuvchi huquq normalari va maxsus mexanizmdan iborat bo'ladi. Huquqiy normalar mavjud bo'lsa-da, ularning amalga oshishini ta'minlovchi mexanizm bo'lmasa, huquq va erkinliklar qog'ozda qolib ketaveradi.

Huquq va erkinliklarni ta'minlash masalasi jamiyatni rivojlantirishdagi ustuvor vazifa deb qaralishi va inson huquqlari va erkinliklarini so'zda yoki qog'ozda emas, amaliy hayotda joriy qilish zarurligi haqidagi birinchi Prezident so'zlari ham¹ huquq va erkinliklarni ta'minlash muhim masala ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Konstitutsiyada inson huquqlarini xalqaro normalarga mos ravishda belgilar ekan, ularni kafolatlashga alohida e'tibor bergan va uni doimo takomillashtirib bormoqda.

Konstitutsiyaning o'zida «Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari» uchun alohida bob (X bob) ajratilganligining o'zi kafolatga e'tiborning kuchli ekanligini ko'rsatadi. Hamma mamlakatlar ham Konstitutsiyada kafolatlar uchun maxsus bob ajratmagan. Konstitutsiyaning ko'plab moddalarida huquq va erkinliklar shunchaki belgilab qolinmasdan, ularning kafolatlanishi Konstitutsiya

¹ I.A. Karimov. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. T., «O'zbekiston», 2002, 19-bet.

moddalarida alohida ko'rsatilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 42-mod-dasi. Ayrim moddalarda tegishli huquq va erkinliklarni amalga oshirish tartibi qonun bilan belgilanishi Konstitutsiya moddasining o'zida ko'rsatilgan. Masalan, 35-moddada.

Inson huquq va erkinliklari kafolatlari quyidagilardan iborat:

- huquq va erkinliklarning huquqiy kafolati. Bu — huquq va erkinliklarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlanishi hamda ularni ta'minlashga, amalga oshirishga qaratilgan boshqa huquqiy hujjatlarning mavjudligi hisoblanadi;

- huquq va erkinliklarning siyosiy kafolati. Bu — huquq va erkinliklarning davlat tomonidan ta'minlanishi. Huquq va erkinliklarni ta'minlashga qaratilgan tegishli maxsus vakolatli davlat tuzilmalarining tuzilishi va faoliyat ko'rsatishi;

- huquq va erkinliklarning iqtisodiy kafolati. Bu — huquq va erkinliklarni iqtisodiy tomondan ta'minlash, ularning amalga oshishi uchun zarur moddiy-moliyaviy manbalarni vujudga keltirish.

Agar davlatda yetarli iqtisodiy, moddiy, moliyaviy manbalar, imkoniyatlar bo'lmasa, huquqlarni amalga oshirish uchun sharoit bo'lmaydi. Davlat iqtisodiy tomondan qanchalik kuchli bo'lsa, huquq va erkinliklardan foydalanish imkoniyati shunchalik kuchayib boradi.

Bilim olish, ta'minot olish, tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi davlat iqtisodiga bevosita bog'liqdir. Bulardan tashqari, huquq va erkinliklarning kafolatlanishida jamoatchilik nazorati ham alohida o'rin tutib, bunda nodavlat tashkilotlari ham ishtirok etadi. Demak, huquq va erkinliklarning kafolatlari deganda, ularni ta'minlash, amalga oshishi uchun yetarli asoslar va zarur mexanizm mavjudligi tushuniladi.

Huquq va erkinliklarning kafolatlari tizimi huquqiy, siyosiy, iqtisodiy asoslardan va ularning amalga oshishini ta'minlay oladigan mexanizmdan iborat bo'ladi.

12.2. Huquq va erkinliklarning davlat tomonidan ta'minlanishi

Davlatning asosiy vazifasi huquq va erkinliklarni belgilab qo'yish bilan cheklanmaydi. Bu masalada eng muhimi — huquq va erkinliklarni davlat tomonidan ta'minlashdir. Bu borada davlat o'z zimmasiga katta mas'uliyat oladi.

Davlatga baho berishda, mamlakat qonunlarida huquq va erkinliklarning belgilab qo'yilishi holatidan tashqari, ularning amalga oshishi uchun qanday imkoniyatlar yaratib berganligi e'tiborga olinadi.

Ayrim huquq va erkinliklarni belgilash davlatning ixtiyorida bo'lsa, ayrim huquqlarni ta'minlash uning to'g'ridan to'g'ri majburiyati hisoblanadi. Masalan, yashash huquqini, daxlsizlik erkinligini va boshqalarni ta'minlash majburiyati.

Davlatning fuqarolar huquq va erkinliklarini ta'minlash vazifasi (majburiyati) Konstitutsiyada belgilangan bo'lib, 43-moddada «Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi», deb qayd qilingan. Bu borada davlat tegishli va yetarli vakolatlariga ega.

Davlat tomonidan huquq va erkinliklarni ta'minlovchi qonunchilikning yaratilishi, huquq va erkinliklarni ta'minlovchi organlar tizimining o'rnatilishi huquq va erkinliklarni ta'minlashga qaratilgan faoliyatdir. Barcha hokimiyat tarmoqlaridagi davlat organlarida fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash vazifasi va vakolati mavjud.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini davlat tomonidan ta'minlashni amalga oshirish tizimida O'zbekiston Prezidenti alohida rol o'ynaydi. Chunki u fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga rioya etilishining kafili ekanligi Konstitutsiyaning 93-moddasi 1-bandida belgilangan. Bu bilan Prezidentga juda katta mas'uliyat yuklangan.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarining davlat tomonidan ta'minlanishini ko'plab huquqni muhofaza qiluvchi organlar amalga oshiradi. Bular Adliya vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Prokuratura va boshqalardir. Bu organlar fuqarolar huquqlarini ta'minlashda maxsus tuzilmalari faoliyatiga tayanadi. Adliya vazirligining «Inson huquqlarini himoya qilish», «Tadbirkorlarning huquqlarini himoya qilish» va boshqa boshqarmalari bevosita inson huquqlarini ta'minlash vazifasini bajaradi.

Bulardan tashqari, turli hokimiyat tarmoqlarida huquq va erkinliklarni ta'minlovchi maxsus organlar mavjud, masalan, «Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman)», hukumat tizimidagi «Inson huquqlarini himoya qilish Milliy markazi». Bu organlar huquq va erkinliklarning davlat tomonidan ta'minlanishi vazifasining amalga oshishida alohida o'rin tutadi.

12.3. Huquq va erkinliklarni sud orqali himoya qilish. Sudga shikoyat qilish

Huquqiy davlatda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlashning eng asosiy va samarali vositasi huquq va erkinliklarning sud tomonidan ta'minlanishidir.

Aslida huquq va erkinliklarni sud tomonidan ta'minlash ham huquq va erkinliklarni davlat tomonidan ta'minlashning bir ko'rinishidir. Lekin sudning boshqa hokimiyatlardan mustaqilligi, faqat qonunga bo'ysunishi o'rnatilganligi himoyaning samarali bo'lishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, sud fuqarolarning huquq va erkinliklarini, hatto davlatdan, uning organlaridan ham himoya qiladi. Shuning uchun fuqarolarning huquqlari sud tomonidan himoya qilinishi, sudga shikoyat qilish huquqi kafolatning alohida, ta'sirchan shakli sifatida Konstitutsiyada maxsus moddada mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 44-moddasida «Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi», deb belgilangan. Bu moddaning mazmuni shuni ko'rsatadiki, fuqarolar o'zlarining har qanday huquq va erkinliklarini himoya qilish uchun sudga shikoyat qilish huquqiga ega. Bunday huquq fuqarolarning huquqlari davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari tomonidan g'ayriqonuniy xatti-harakat oqibatida buzilgan taqdirda amalga oshiriladi.

Sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Kafolatlar «Sudlar to'g'risida»gi, «Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida»gi qonunlar bilan ko'zda tutilgan.

Sud hokimiyati organlarining asosiy vazifasi sobiq tuzumdagi singari jazolash bo'lmasdan, qonunlarga asosan, fuqarolar huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini har qanday tajovuzlardan himoya qilish hisoblanadi.

Sudlarga shikoyat qilish tartibini belgilovchi qonun esa har qanday hollarda sudga buzilgan huquqlarini tiklashni, tegishli organ, mansabdor shaxs, jamoat birlashmalarining noqonuniy hujjatlarini bekor qilishni so'rab murojaat qilish mumkinligini belgilagan.

Fuqarolar o‘z huquq va erkinliklari oshkora buzilganda (agar fuqaro shunday xulosaga kelgan taqdirda), huquq va erkinliklarining amalga oshishiga to‘sqinlik qiluvchi holatlar mavjud bo‘lsa, fuqarolar zimmasiga qonunlarda ko‘zda tutilmagan vazifalar yuklansa, sudga murojaat etishga haqlidir.

Qonunda shikoyatni qaysi sudga berish tartibi, sudga murojaat qilish muddatlari, murojaatni ko‘rib hal qilish tartibi va muddatlari belgilab qo‘yilgan. Sud shikoyatni ko‘rib chiqib, u asosli bo‘lsa, shikoyatni qondirish, qisman qondirish haqida, shikoyat asossiz bo‘lsa, uning asossizligini isbotlab, qaror qabul qiladi.

Shikoyat qondirilganda, sud shikoyatga sabab bo‘lgan xatti-harakatni, qarorni to‘xtatish, bekor qilish haqida qaror chiqaradi. Sudning chiqargan qarorini bajarish barcha organlar va mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari uchun majburiydir. Sud o‘z qarorida shikoyatni qondirish bilan birga, fuqarolarga yetkazilgan moddiy va ma‘naviy zararlarni qoplash choralarini ko‘radi.

Fuqaro bergan shikoyati yuzasidan sudning chiqargan qaroridan norozi bo‘lsa, yuqori sudga belgilangan tartibda shikoyat bilan murojaat qilish huquqiga ega. Bu shikoyat endi shikoyatni ko‘rgan sud xatti-harakati va qarori ustidan ham norozilikdan iborat bo‘ladi.

Fuqarolarning sudga murojaat qilish huquqi to‘la ta‘minlangan-dagina, huquq va erkinliklarning kafolati to‘la bo‘lishi mumkin. Shuning uchun sud-huquq sohasida olib borilayotgan islohotlar bu masalani yanada takomillashtirish choralarini belgilamoqda va shunga erishilmoqda.

12.4. Voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolg‘iz keksalarning huquqlarini himoya qilish

Har qanday mamlakat singari bizning mamlakatimizda ham qo‘shimcha himoyaga muhtoj, huquqlarini alohida va yanada kuchli himoya qilish zarur bo‘lgan aholi qatlamlari yashaydi.

Aholining himoyaga muhtoj qatlamini alohida muhofaza qilish davlat siyosatining bosh yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Chunki O‘zbekistonning davlat qurilishi va iqtisodiyotini isloh qilish dasturining besh tamoyilidan biri — kuchli ijtimoiy himoya hisoblanadi¹.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston — bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. T., «O‘zbekiston», 1993, 42—43-betlar.

Ana shu tamoyil Konstitutsiyada ham o'z ifodasini topgan bo'lib, u 45-moddada himoyaga muhtoj fuqarolarning huquqlari davlat himoyasida ekanligini qonuniy mustahkamlaydi. 45-moddaga ko'ra, voyaga yetmaganlarning huquqlari davlat himoyasidadir.

Bu moddaning mazmuni shundan iboratki, voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar (turli toifadagi nogironlar) va yolg'iz keksalar barcha huquq va erkinliklardan foydalanish orqali, qo'shimcha ravishda ularning huquqlari davlatning alohida himoyasidadir. Bu esa ularning huquqlarini ta'minlovchi, himoya qiluvchi qo'shimcha chora-tadbirlar hamda mazkur toifadagilarning huquqlarini ta'minlashga, himoya qilishga qaratilgan qonunlar mavjudligida ko'rinadi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida»gi va boshqa huquqiy hujjatlar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizda yoshlarga oid siyosat davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishi ekanligi yuqorida tilga olingan qonunda mustahkamlangan bo'lib, uning maqsadi yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va himoyalalanishini ta'minlash, ularning ijodiy iqtidorlaridan foydalanish va yoshlar uchun hamma shart-sharoitlarni yaratishdan iborat¹.

Voyaga yetmaganlar yo'ldan adashib, qonunsiz harakat, jinoyat sodir etgan paytlarda ham ularga nisbatan jazo tayinlashda o'zgacha tartiblarning belgilanganligi ham ularning huquqini alohida himoya qilish natijasidir.

O'zbekiston davlati olib borayotgan siyosat, har bir kishining, jumladan, mehnatga layoqatsizlar, yolg'iz keksalarning ham to'laqonli hayot kechirishini, iqtisodiy va siyosiy turmushda faol ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan. Bunday shaxslarning tibbiy xizmatdan foydalanish, mehnat qilish, bilim olish, dam olish huquqlari alohida imtiyozlar belgilanishi bilan yanada kuchli himoya qilinadi.

Davlatimiz boshlig'i o'z farmonlari bilan muntazam ravishda bunday toifadagi kishilarga imtiyoz beruvchi, huquqlarini himoya qiluvchi tadbirlarni belgilab kelmoqda.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T., «O'zbekiston», 1995.

O'tgan har bir yilni ma'lum nomlar bilan belgilashda ham, eng avvalo, shunday kishilarning huquqlarini himoya qilishga e'tibor beriladi. Jumladan, «Homiylar va shifokorlar yili» deb belgilangan 2006-yilda ham, shu munosabat bilan belgilangan tadbirlarda voyaga yetmaganlar, nogironlar, yolg'iz kimsalarga imtiyozlarni kengaytirish orqali ularning huquqlarini himoyalashni kuchaytirish ko'zda tutiladi.

Konstitutsiyaning 45-moddasi, nafaqat voyaga yetmaganlar, nogironlar, yolg'iz keksalarning huquqini himoyalashni nazarda tutadi, uning g'oyasi va maqsadi aholining barcha nochor qatlamlarini, keksalar, nogironlar, yetim-yesirlar, ko'p bolali oilalar, o'quvchi yoshlarning davlat tomonidan muhofazaga bo'lgan huquqlarini ta'minlashni ko'zda tutadi¹.

12.5. Xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi

Avval aytilganidek, Konstitutsiyaning 18-moddasi fuqarolarning jinsidan qat'i nazar, qonun oldida tengligini o'rnatgan bo'lsa, Konstitutsiyaning 46-moddasi «Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar», deb umuman ularning barcha sohada, munosabatda tengligini kafolatlaydi.

Xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligini amalda ta'minlash maqsadida ko'plab huquqiy hujjatlar qabul qilingan va tadbirlar belgilangan. Bular, bir tomondan, ayollarga bilim olish, kasb egallash, mehnat qilish, mehnatiga haq to'lashda, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etishlari uchun erkaklar bilan teng imkoniyatlar yaratilganida, ikkinchi tomondan, ayollarning oiladagi o'rni, jismoniy imkoniyatlari hisobga olinib, ularning mehnat qilishi, sog'lig'ini saqlashi uchun qulay sharoitlar va imtiyozlar belgilanishida ko'rinadi.

Ikki narsa, bir tomondan, teng imkoniyatlar, ikkinchi tomondan, ayollarga qo'shimcha sharoit va imtiyozlar yaratilishi bilan ayollarning teng huquqliligi ta'minlanmoqda.

Ayollarga bilim olish, mehnat qilish, siyosiy hayotda ishtirok etish huquqi, imkoniyati berilib, bu huquqlarning amalga oshishi

¹ I.A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992, 21-bet.

uchun qo‘shimcha imtiyozlar berilmasa, bunday teng huquqlilik ayollarga foyda keltirishdan ko‘ra, ularni qiynab qo‘yadi. Sababi: ayollarning oiladagi vazifasi juda katta va jismoniy qobiliyati ham erkaklar singari emas. Agar ayollar oila ishlariga yetarlicha vaqt ajrata olmasa, ularning eng muhim vazifasi — bola tarbiyasi zarar ko‘radi. Bu jamiyat uchun ham zarardir. Shuning uchun imtiyozlar ayollarning oiladagi o‘rniga har tomonlama qulaylik yaratishni ko‘zda tutadi.

Ayollarning oiladagi yumushlarini yengillashtirishga qaratilgan tadbirlar natijasida xalq xo‘jaligining turli tarmoqlarida mehnat qiluvchi ayollar salmog‘i ortib bormoqda. Ayniqsa, ijtimoiy sohada, ta‘lim, sog‘liqni saqlash sohalarida ular yetakchi hisoblanadi.

Davlatimiz ayollarning davlatni boshqarish ishlarida ko‘proq ishtirokini ta‘minlash, rahbarlik lavozimlariga jalb qilish uchun ham tegishli imtiyozlar yaratmoqda. Saylov qonunchiligiga o‘zgartirish kiritilib, siyosiy partiyalardan ko‘rsatilayotgan nomzodlarning kamida 30 foizi ayollardan bo‘lishining belgilanishi munosabati bilan vakillik organlari tarkibining ma‘lum qismini ayol deputatlar tashkil etdi.

Parlament palatalari rahbar organlarida, doimiy qo‘mitalarning rahbarlari orasida ayollarning mavjudligi ayollar bilan erkaklar teng huquqliligining kafolati natijasidir.

Huquq va erkinliklarni qonunlarda mustahkamlab qo‘yib, ularning amalga oshishi, ta‘minlanishi uchun qo‘shimcha choralar ko‘rilmasa, kafolatlar tizimi bo‘lmasa, u holda huquq va erkinliklar qog‘ozda qolib ketaveradi.

Davlatimiz fuqarolarning huquq va erkinliklarini Konstitutsiya va qonunlarda belgilash bilan birga, ularning amalga oshishini ta‘minlovchi kuchli kafolatlar tizimini ham yaratgan va uni takomillashtirish bo‘yicha muntazam ish olib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi VII bobi «Fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlar», deb nomlanishi ham huquq va erkinliklar davlatning alohida e‘tiborida ekanligini ko‘rsatadi va kafolatlarni kuchaytiradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Huquq va erkinliklarning kafolatlari deganda nimani tushunasiz?
2. Huquq va erkinliklar kafolatlari tizimi nima?
3. Qanday kafolat turlari mavjud?
4. Huquq va erkinliklar davlat tomonidan qanday ta'minlanadi?
5. Huquq va erkinliklarni himoya qiluvchi, ta'minlovchi qanday tuzilmalar mavjud?
6. Huquq va erkinliklar sud tomonidan qanday himoya qilinadi?
7. Sudga shikoyat qilish huquqi nima va u qanday hollarda amalga oshiriladi?
8. Mamlakat aholisining himoyaga muhtoj qismining huquqi qanday himoya qilinadi?
9. Shunday huquqlardan foydalanganmisiz?
10. Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqliligi qanday ta'minlanadi?
11. Fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlari haqida Konstitutsiyada alohida bob mavjudligining ahamiyati haqida so'zlab bering.

13-bob. FUQAROLARNING BURCHLARI

13.1. Asosiy burchlar tushunchasi

Davlatda fuqarolarning huquqiy holati faqat ularning huquqlari mavjudligi bilan aniqlanmasdan, ularning aniq belgilangan burchlari mavjudligi bilan ham aniqlanadi.

Burch ijtimoiy hayotda zarur kategoriyadir. Ayniqsa, fuqaro va davlat munosabatlarini to'g'ri tashkil etishda, manfaatlar mush-tarakligini ta'minlashda burch zarur bo'lib, u davlatda ham, fuqarolarda ham bo'ladi. Mamlakatda jamiyat, fuqarolar, davlat manfaatidan kelib chiqib, muayyan burch o'rnatiladi. Bu o'rinda fuqarolarning burchi, aniqrog'i asosiy burchi to'g'risida fikr yurit-amiz.

Mamlakat qonunlarida fuqarolarning burchlari o'rnatilib, ularning huquqlari buzilmasligi, davlat manfaatlariga ziyon yetmas-ligi nuqtayi nazaridan belgilanadi. Burch, asosan, qoidalardan kelib chiqadi; u doimiy yoki muddatli bo'ladi; davlat tomonidan belgilanadi, bajarilishi talab etiladi. Burch ixtiyoriy bajarishga havola qilinadi, ixtiyoriy bajarilmaganda jinoiy, ma'muriy jazolar qo'lla-niladi.

Burchni bajarish barcha uchun majburiy, ayrim burchlar esa alohida fuqarolarga taalluqlidir. Masalan, harbiy xizmatni yoki muqobil xizmatni o'tash burchi hammaga ham taalluqli emas. Xuddi shuningdek, qonunda belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni hech qanday daromadga ega bo'lmaganlar to'lamaydi.

Fuqarolarga yashash, mehnat qilish, bilim olish va boshqa faoliyatlari bo'yicha ko'plab burchlar belgilangan.

Konstitutsiyada esa jamiyat va davlat hayoti uchun umumiy va eng zarur, qilinishi majburiy yoki qilish mumkin bo'lmagan xatti-harakatlar burch sifatida belgilangan. Shuning uchun ular maz-muni, amal qilish doirasi, ahamiyati nuqtayi nazaridan *asosiy burchlar*, deb ataladi. Fuqarolarning «Konstitutsiyaviy burchi» yoki «asosiy burchi» bir ma'noda ishlatiladi va tushuniladi. Asosiy burchlarning bajarilishidan jamiyat a'zolari, davlat birdek manfaat-

dordir. Yana burchlarning ixtiyoriy va to'la bajarilishi jamiyat rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining XI bobi «Fuqarolarning burchlari» deb nomlangan va olti moddani o'z ichiga oladi. Bu burchlar siyosiy, iqtisodiy, shaxsiy masalalarga taalluqli, bajarilishi majburiy xatti-harakatlardir.

Konstitutsiyada faqat nimalar burch ekanligi ko'rsatilib, ularni bajarmaslik uchun jazolar ko'rsatilmagan. Belgilangan burchlarni bajarmaganlik uchun jinoyat va ma'muriy qonunchilikda jazolar belgilangan. Burchlarni bajarmaganlik uchun jazo turlari va miqdori qonunlarda belgilangan doirada sud tomonidan belgilanadi.

13.2. Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarish. Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish

Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan har qanday burch fuqarolar uchun bajarilishi shart bo'lgan majburiyatdir. 47-moddada «Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarini bajardilar», deb belgilangan qoida Konstitutsiyaviy burchlarning bajarilishi shart ekanligini ko'rsatib, barcha Konstitutsiyaviy burchlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan umumiy va rahbariy qoida hisoblanadi. 48-moddada esa bu burch yanada aniqlashtirilgan va doirasi kengaytirilgan. Unga asosan, «Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar».

Demak, *birinchidan*, har bir fuqaro, nafaqat, Konstitutsiyaga, balki barcha qonunlarga rioya etishga majbur. Bu qonuniylik prinsipining mazmun va mohiyatiga mos kelib, ana shu prinsipning amalga oshirishini ta'minlashni nazarda tutadi. *Ikkinchidan*, har bir kishi — fuqaro boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdir. Shaxs va fuqarolarning huquqiy holatiga taalluqli Konstitutsiya normalarida ham fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart, deyilgan qoida mavjud (Konstitutsiyaning 20-moddasi). Ana shu narsa Konstitutsiyaning asosiy burch to'g'risidagi normalarida ham belgilanib, uning majburiylikiga alohida Konstitutsiyaviy maqom berilgan.

Fuqarolarning shaxsiy huquqlarini belgilovchi Konstitutsiya normalarida, har kimga o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniş huquqi berilgan bo'lsa (Konstitutsiyaning 27-moddasi), Konstitutsiyaning 48-moddasiga asosan, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga faqat davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarigina majbur bo'lmagan, har bir fuqaro ham majbur ekanligi ko'rsatildi.

Konstitutsiyaning bu moddalaridagi burchlar, jamiyat va davlatning rivojlanishi asoslaridan hisoblanuvchi Konstitutsiya va qonunlarga to'la va og'ishmay amal qilish zarurligini, shu asosda ijtimoiy hayotni rivojlantirishni ta'minlashni nazarda tutadi.

Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilmaslik xavfsizlikka, fuqarolar manfaatiga, davlat boshqaruviga, umuman, Konstitutsiyaviy tuzumga katta va jiddiy zarar yetkazadi.

Shuning uchun Konstitutsiyaga va qonunlarga amal qilmaslik, ularni har qanday yo'llar bilan buzish holatlari uchun turli jinoiy va ma'muriy jazolar belgilanadi. Qonunlarda Konstitutsiya va qonunlardagi burchlarni bajarmaganlik uchun jazo choralari belgilanishi Konstitutsiyaviy burchlar ta'minlanishi kafolati hisoblanadi.

13.3. Tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab saqlash

Mamlakatning boyligi faqat iqtisodiy boyliklardan iborat emas. O'zbekiston o'zining tarixiy yodgorliklari, ma'naviy va madaniy merosi bilan olamga mashhur.

Tarixiy yodgorliklarni asrab-avaylab kelajakka yetkazish orqali avlodlarga o'tgan zamondagi madaniyat, qudrat, aql-zakovat mevalari taqdim qilinadi. Ma'naviy-madaniy meroslar orqali xalqimiz o'zligini anglaydi, ularning mevasidan bahramand bo'ladi.

O'zbekiston tarixiy yodgorliklarga boy va ma'naviy-madaniy qadriyatlar kuchli shakllangan mamlakat. Shuning uchun ularni yanada yaxshiroq saqlash va kelajakka taqdim qilish maqsadida, Konstitutsiyaning 49-moddasida «Fuqarolar o'zbek xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburdirlar», degan Konstitutsiyaviy burch yuklangan.

Tarixiy, madaniy va ma'naviy boyliklarimiz bo'lib tarixiy yodgorliklar, madaniy yodgorliklar, muzeylar, shu jumladan, tarixiy

kitob, qo'lyozmalar, foto, kino, fotohujjatlar, arxiv materiallari hisoblanishi mumkin.

Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlar dunyodagi tarixiy va madaniy yodgorliklarga eng boy shaharlar hisoblanadi. Tarixiy va madaniy yodgorliklar davlat himoyasiga olingan (Konstitutsiyaning 49-moddasi).

Konstitutsiyaning 49-moddasida ko'rsatilgan boyliklarni saqlashni ta'minlash maqsadida, mamlakatimizda yetarli huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Bunga 2001-yil 30-avgustda qabul qilingan «Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida»gi hamda «Moddiy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to'g'risida»gi Qonunlarni ko'rsatish mumkin. Konstitutsiyadagi burchlarni va yuqoridagi qonunlar talablarini buzganlik uchun jinoyat va ma'muriy qonunchiligimizda yetarli darajada jazolar belgilangan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixiy, madaniy va ma'naviy yodgorliklarni saqlashga alohida e'tibor berib kelmoqda. Mustaqillik yillarida Imom al-Buxoriy, At-Termiziy, Bahouddin Naqshband va boshqa ulug' kishilarning sag'analari ta'mirlandi. Imom Moturidiy, Ahmad al-Farg'oniy, Burhonuddin al-Marg'ioniy, Xoja Ahror Valiy meroslarini xalqqa yetkazish uchun tadbirlar belgilandi.

Tarixiy, madaniy va ma'naviy meros hisoblanuvchi obyektlar, mulklar davlat tasarrufida bo'lib, ularni xususiylashtirish mumkin emas.

Konstitutsiya normasidan kelib chiqib, har bir fuqaro madaniy, tarixiy, ma'naviy yodgorliklardan o'zining turli ehtiyojlarini qondirishda foydalanar ekan, ularga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, ularni saqlash, nafaqat, Konstitutsiyaviy burchi, bu avlodlar oldidagi burchi ekanligini ham unutmasligi kerak.

13.4. Atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish

Inson tabiat qo'ynida vujudga keladi va hayot kechiradi. Tabiatning har bir narsasi inson hayoti uchun zarur manbadir. Insonning sog'lig'iga, qancha umr ko'rishiga tabiiy muhit ta'sir qiladi. Ana shu ta'sir ijobiy bo'lishi uchun atrof-muhit sog'lom bo'lishi kerak. Atrof-muhitning sog'lom bo'lishi har bir kishiga bog'liq. Shuning uchun Konstitutsiyaning 50-moddasida «Fuqa-

rolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlardir», degan qoida mustahkamlangan.

Tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabat avlod-ajdodlarimizga, millatimizga xos xususiyat. Oqar suvlarni ifloslantirmaslik, axlat tushgan joylarni tozalab qo'yish, yashash joyini ozoda saqlash muqaddas dinimiz ta'limotlarida ham mavjud bo'lib, unga uzoq vaqtlar ixtiyoriy amal qilingan.

Afsuski, sobiq tuzum davridagi tartib-qoidalar, turmush sharoiti xalqimiz ongidan ko'plab ijobiy urf-odatlarini, qarashlarini chiqarib yubordi, tabiatga, atrof-muhitga bepisandlik bilan qarashga o'rgatdi, hatto tabiat boyliklari, atrof-muhitga jinoyatkorona yondashishni oddiy hol qilib qo'ydi.

Mustaqillikka erishgach, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lmasdan tegishli natijalarga erishish mumkin emasligi e'tirof etilgan holda, tegishli burch Konstitutsiyada mustahkamlandi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi asosida ko'plab qabul qilingan qonunlar, atrof-tabiiy muhitni saqlash choralari belgilab, mazkur burchni ta'minlashni nazarda tutadi. «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi, «Muhofaza etiladigan tabiat hududlari to'g'risida»gi, «Yerosti boyliklari to'g'risida»gi, «O'simlik dunyosini muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Atmosfera dunyosini muhofaza qilish to'g'risida»gi, «O'rmon to'g'risida»gi Qonunlar, Yer kodeksi va boshqa huquqiy hujjatlar tabiatni, atrof-muhitni muhofaza qilishni nazarda tutadi. Atrof-muhitga taalluqli qonunlar sonining ko'pligining o'zi (bular hali hammasi emas) atrof-muhitga jiddiy munosabatda bo'linayotganligini ko'rsatadi.

Atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati faqat atrofni toza saqlash, ekologiyani buzmaslik, tabiat ne'matlariga zarar keltirmaslikka emas, balki tabiatning barcha boyliklariga (yerosti manbalari, hayvonot dunyosi) ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni nazarda tutadi. Chunki ularning barchasi tabiat qismi va hayotiy manbalardir.

13.5. Soliq va yig'imlarni to'lash

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, bozor iqtisodiyoti tamoyillarini hayotga tatbiq qilish huquqiy munosabatlarda yangi jihatlarni vujudga keltirdi va ularni Konstitutsiyada mustahkamlash zarurati vujudga keldi.

Shu tufayli Konstitutsiyada fuqarolarning yangi huquqlari singari (mulkdor bo'lish huquqi) yangi burchlari ham belgilandi.

Davlat o'z ehtiyojlarini va fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli iqtisodiy imkoniyatga ega bo'lishi zarur. Shu maqsadda davlat budjeti shakllantiriladi. Davlat budjeti turli manbalardan shakllanib, ular ichida soliqlar alohida o'rin tutadi. Soliqlar to'lash faqat korxonalar, tashkilotlarning (yuridik shaxslarning) burchi bo'lib qolmasdan, bunday burch fuqarolarga (jismoniy shaxslarga) ham yuklatilgan.

Konstitutsiyaning 51-moddasida «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar», deb mustahkamlangan.

Demak, fuqarolar, albatta, soliq va yig'implarni to'lashi kerak va bu to'lovlar (soliq, yig'implar) qonunga binoan amalga oshirilishi kerak.

Soliq va yig'implarning turlari har xil bo'lib, ularni to'lash tartibi, miqdori qonunlar bilan belgilanadi. Bunday qonunlar jumlasiga «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan va xorijiy fuqarolardan olinadigan daromad solig'i to'g'risida»gi, «Mahalliy soliq va yig'implar to'g'risida»gi Qonunlar, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi kiradi.

Fuqarolarning soliq to'lash manbayi ularning pul yoki natura tarzida oladigan barcha daromadlari hisoblanadi. Bundan tashqari, fuqarolar yer solig'i, mulk solig'i to'lashga majbur.

Soliq kodeksiga binoan, mamlakatimizda soliq va yig'implar umumdavlat soliqlari, mahalliy soliq va daromad solig'i, mulk solig'i, yer solig'i, savdo haqi yig'imi, avtotransport vositalarini qo'yanlik uchun, obodonlashtirish ishlari yig'implaridan iboratdir.

Soliqlarni to'lash burch qilib belgilangan ekan, shu tufayli uni bajarmaganlik, ya'ni soliq to'lamaganlik, o'z vaqtida to'lamaganlik, daromadlarni yashirganlik uchun turli javobgarliklar belgilangan. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 184-moddasida «Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash» uchun jinoiy javobgarlik va jazo belgilangan.

Mamlakatimizda bozor munosabatlari shakllanishi natijasida soliq to'g'risidagi qonunchilikka ham o'zgartirishlar kiritilib, soliq

tizimini takomillashtirishga, soliq to‘lash yukini yengillashtirishga harakat qilinmoqda. Soliq tizimi fuqarolarning daromad manbalarini cheklamasligini, ishlab chiqarish orqali va boshqacha olinadigan daromadlarning doimiy ortib borishdan manfaatdor bo‘lishini nazarda tutadi.

13.6. Vatanni himoya qilish, harbiy va muqobil xizmatni o‘tash

Ko‘p hollarda Vatanni himoya qilish, harbiy va muqobil xizmatni o‘tash bitta burch, deb qaraladi. Aslida ular — boshqa-boshqa burch. Masalan, Vatanni himoya qilish barcha fuqarolarga tegishli, doimiy bo‘lsa, harbiy va muqobil xizmatni o‘tash shu ishga yaroqli fuqarolarga tegishli bo‘lib, u ma‘lum vaqt doirasi bilan ham chegaralanadi.

Konstitutsiyaning 52-moddasida «O‘zbekiston Respublikasini himoya qilish — O‘zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o‘tashga majburdirlar», deb belgilangan.

Vatanni himoya qilish muqaddas burch bo‘lib, u fuqarolarning jinsi, yoshi va boshqa xususiyatlaridan qat’i nazar barcha fuqarolarga taalluqli. Bu burchning amal qilish vaqti ham chegaralanmagan, u doimiy amalda bo‘ladi. Vatanni himoya qilish burchiga fuqarolar, Qurolli Kuchlar safida bo‘ladimi, boshqa yerdami, undan qat’i nazar, amal qilishi shart. Mamlakat ichkarisida ham, tashqarisida ham bu burch bajariladi.

Mamlakatning taraqqiyoti, xavfsizligi, fuqarolar xavfsizligi mamlakatning mustaqilligiga bog‘liq bo‘lsa, mustaqillikni saqlash vositalaridan biri Vatanni himoya qilish burchining to‘la bajarilishi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Mudofaa to‘g‘risida»gi, «Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida»gi. Qonunlarda harbiy xizmatga chaqirish uchun belgilangan yosh, sog‘lig‘iga qo‘yiladigan talab, majburiy harbiy xizmat muddati, xizmatchilarga yaratiladigan shartlar, kimlar harbiy xizmatni o‘tashdan butunlay yoki vaqtincha ozod qilinishi, shuningdek,

kimlar qanday asos bo'lganda muqobil xizmatni o'tashlari belgilangan.

Harbiy xizmatga chaqirishda faqat davlat manfaati emas, fuqarolar manfaati, oila manfaati e'tiborga olinishi qonunlarda belgilangan. Jumladan, majburiy harbiy xizmatga 18 yoshdan 27 yoshgacha, shu ishga yaroqli (sog'lig'i jihatidan) fuqarolar jalb qilinadi.

O'quv yurtlarida ishdan ajralgan holda ta'lim oluvchilar, tergov, surishtiruv o'tkazilayotganda ishga daxldor fuqarolarning harbiy xizmatga chaqirilishi kechiktiriladi. Tug'ishgan aka-ukalaridan biri muddatli harbiy xizmatni o'tash davrida halok bo'lganlar, yakka-yagona o'g'il farzand bo'lgan bolalar harbiy xizmatdan ozod etiladi. Amaldagi qonunchilikka asosan, majburiy xizmat muddatlari ham aniq belgilab qo'yilgan.

Mamlakatimizda muqobillik xizmati konstitutsiyada ko'rsatilgan bo'lsa-da, amalda o'z o'rnini topmadi.

Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarish mamlakat taraqqiyotining garovi hisoblanadi. Konstitutsiyada belgilangan burchlarning har biri boshqa fuqarolar huquq va erkinliklarini buzmaslik, manfaatiga ziyon yetkazmaslik, atrof-muhitni sog'lom saqlash, mamlakat iqtisodini rivojlantirish va, eng muhimi, Vatanni himoya qilish orqali mamlakat mustaqilligini saqlashni ko'zda tutadi. Burchlarni bajarish fuqarolarga havola qilinib, ular ixtiyoriy bajarilmasa, majburlov choralari orqali bajariladi. Konstitutsiyada belgilangan burchlarning bajarilishi aholining huquqiy ongi, huquqiy bilimiga bog'liq bo'lib, undan davlat ham, barcha fuqarolar ham manfaatdordir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Burch nima, nima uchun u asosiy yoki oddiy bo'ladi?
2. Nima uchun Konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishi shart?
3. Tarixiy-ma'naviy va madaniy merosni avaylab saqlash nima uchun zarur?
4. Atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish nima uchun zarur?
5. Soliq va yig'imlar to'lash burchining ahamiyati nimada?
6. Vatanni himoya qilish burchi nima?
7. Harbiy va muqobil xizmat o'tash burchi va ular kimlarga taalluqli?
8. Konstitutsiyada ko'rsatilgan burchlarni bajarmaslik qanday oqibatlarga olib keladi?
9. Burchlarning ixtiyoriy bajarilishiga nimalar ta'sir qiladi?

**14-bob. JAMIYATNING IQTISODIY
NEGIZLARI**

**14.1. Mulk shakllari. Barcha mulk shakllari
tengligining kafolatlanishi**

Jamiyat iqtisodiy negizining mukammalligi mamlakat iqtisodiy qudratining yuqori bo'lishini, davlat mudofaa qobiliyatining kuchli bo'lishini, eng muhimi, fuqarolarning farovon turmush kechirishini ta'minlovchi shartdir. Iqtisodiy negiz jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning qanday tashkil etilishiga va qanday iqtisodiy omillarga tayanishga bog'liq.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, davlat mulkining yetakchiligiga asoslangan rejali xo'jalik yuritish tizimidan voz kechib, rivojlangan mamlakatlar tajribasida o'zini oqlagan, bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi va buni huquqiy jihatdan Konstitutsiyada mustahkamladi.

Bu Konstitutsiyaning 53-moddasidagi «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etadi», degan qoidada o'z aksini topdi. Unga asosan, O'zbekiston iqtisodiyoti bozor munosabatlariga asoslanadi, bu iqtisodning asosini esa xilma-xil mulk shakllari tashkil etadi. Bu bilan butunlay yangicha iqtisod tashkil qilinishiga va yagona mulk shaklining ustuvorligiga barham beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida mulk shakllari sifatida xususiy va ommaviy mulk shakllari belgilangan. Ularning turlari, obyektlari turli-tuman bo'lishi mumkin. Masalan, ommaviy mulk turlariga: davlat mulki, jamoat birlashmalarining mulki, shirkatlar mulki, qo'shma korxonalar mulki va boshqalar kirishi mumkin. Xuddi shuningdek, yakka shaxslarning xususiy mulki, shaxslarning birgalikdagi xususiy mulki bo'lishi mumkin.

Bozor munosabatlari amal qiladigan mamlakatda davlat har qanday mulk shakllarining rivojlanishidan manfaatdor. Shuning uchun u barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishining kafolatlanishi Konsti-

tutsiyaning 53-moddasida belgilangan. Bu davlatga katta mas'uliyat yuklaydi. Ana shu vazifani muvaffaqiyatli bajarish maqsadida, davlat tegishli qonun hujjatlarini yaratgan. Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi, «Tadbirkorlar faoliyatining erkinligi to'g'risida»gi va boshqa qonunlar mulk shakllarini birdek muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan. Bundan tashqari, O'zbekiston Prezidenti va hukumati tomonidan qabul qilingan ko'plab hujjatlarda turli mulk shakllari muhofazasi ko'zda tutiladi.

Qanday mulklar kimning mulki bo'lishi, mulkni qo'lga kiritish, ega bo'lish, mahrum bo'lish asoslari qonunlarda belgilangan.

14.2. Xususiy mulkning daxlsizligi va davlat tomonidan himoya qilinishi

Xususiy mulk, uning tushunchasi mamlakatimiz mustaqillikka erishib, bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etishga kirishishi bilan paydo bo'ldi va Konstitutsiyada mustahkamlandi. Chunki xususiy mulksiz bozor iqtisodiyoti ham, bozor munosabatlari ham bo'lishi mumkin emas. Konstitutsiyada O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil mulk shakllari tashkil etishi, ularning barchasini himoyalashni davlat kafolatlashi belgilangan ekan, bu bevosita xususiy mulkka ham taalluqlidir. Xususiy mulkning davlat iqtisodiyoti va fuqarolarning turmush kechirishidagi ahamiyati hisobga olinib, Konstitutsiyada bu mulk shakliga alohida e'tibor qaratilgan deyish mumkin. Konstitutsiyaning 53-moddasida bu «Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir», degan qoida tariqasida mustahkamlandi.

Xususiy mulk huquqi shaxsning, ya'ni hamma fuqarolarning hamda nodavlat yuridik shaxslarning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Xususiy mulkdorning mol-mulki-ning miqdori va qiymati cheklanmaydi.

O'zbekistonning iqtisodiy mustaqilligiga erishishda asosiy strategik maqsadlardan biri — ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum bo'lishiga barham berish, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni butun choralar bilan rivojlantirishning negizi bo'lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlashdir. Konstitutsiya xususiy mulkchilikni rivojlantirish va

mulkdorlarning huquqini himoya qilish va kafolatlashda muhim huquqiy asos bo'lib hisoblanadi.

Konstitutsiyada xususiy mulkning alohida belgilanganligi asosiy sababi va ahamiyati: *birinchidan*, xususiy mulk huquqining sobiq Ittifoqda amaliy jihatdan, ayniqsa, qonunchilikda batamom istisno etilganligi; *ikkinchidan*, hozirgi kunda xususiy mulkning rivojlanishi uchun iqtisodiy, ma'naviy, siyosiy va huquqiy shart-sharoitlar yaratilib berilishi; *uchinchidan*, insonlarda xususiy mulkka nisbatan ishonchsizlik xislatlarini yo'qotish va mulkdorlik tuyg'usini shakllantirish; *to'rtinchidan*, xususiy mulkning davlat tomonidan qonun bilan himoya qilinishi va kafolatlanishi; *beshinchidan*, har bir shaxsning mulkdor bo'lishiga haqliligi, ya'ni uning inson huquqlarining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri sifatida daxlsizligini ta'minlash; *oltinchidan*, xususiy mulk huquqidan mahrum qilish, faqat istisno tariqasida qonun bilan o'rnatilgan tartibda amalga oshirilishi, boshqa biror tartibning qo'llanilishiga yo'l qo'ymasligi; *yettinchidan*, mulkdan mahrum qilishda olib qo'yiladigan mol-mulkning qiymati oldindan to'lanishi bilan amalga oshirilishi zarurligi; *sakkizinchidan*, mulkning qiymatini belgilashda adolat va haqqoniylik tamoyiliga asoslangan holda aniqlanishi hamda shu mulk tufayli olinishi mumkin bo'lgan daromad ham hisobga olinishi zarurligidan iborat.

Respublikamizdagi barcha mulk shakllari, shu jumladan, xususiy mulk daxlsizligi jamiyatda mulkiy munosabatlarning rivojlanishiga, mulkdorlar qatlamining shakllanishiga, mamlakatimizning iqtisodiy barqaror bo'lishiga hamda demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyati barpo etishga yordam beradi.

14.3. Mulkka egalik qilish va mulkdan mahrum qilish asoslari

Mulk kishilarning farovon, qulay turmush kechirishi uchun zarur narsalardir. Mulk huquqi bevosita ma'lum mulkka ega bo'lishni bildiradi. Mulk huquqi orqali fuqaro o'z turmush tarzini quradi va jamiyat taraqqiyotiga ham hissa qo'shadi. Shuning uchun mulkning ko'p bo'lishidan faqat mulkdorlar emas, jamiyat ham manfaatdordir. Mulk jamiyat boyligidir.

Fuqarolar turli qonuniy asoslarda mulkka egalik qiladi. Bular jismoniy va aqliy mehnat natijalari, ijod natijalari, tabiat ne'matlarini o'zlashtirish natijalari, tadbirkorlik faoliyati natijalari, meros

olish orqali bo'lishi mumkin. Xususiy mulkka ega bo'lishda mamlakatimizda amalga oshirilgan xususiylashtirish, ya'ni davlat mulkini nodavlatlashtirish ham alohida rol o'ynab, natijada mulkdorlar vujudga keldi.

Mulk huquqi mulk egasiga tegishli bo'lib, u mulkdan abadiy foydalanadi. Mulk huquqining obyektlari keng bo'lib, ularga: ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish korxonalari, ulardagi uskunalar, ashyolar, xomashyolar, binolar, uy-joylar, turli inshootlar, tayyor mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar, ijodiy mehnat samaralari (intellektual mulk) kiradi. Mulk huquqiga ega shaxs shu huquqni to'la ro'yobga chiqaruvchi mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf qilish huquqidan foydalanadi. Agar ularning biron-tasidan to'la foydalana olmasa, unda mulk huquqi to'la bo'lmaydi.

Konstitutsiya moddalarida mulkdorlar o'z mulkiga o'zi xohishicha egalik qilishi, undan foydalanishi va tasarruf etishi belgilanib, bu mulkdorlarning daxlsiz huquqlaridir (54-modda). Bu huquq ham boshqa har qanday asosiy huquqlar singari ekologik muhitga, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlariga hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga zarar yetkazmasligi, ularni buzmasligi shart.

Mulkdan foydalanish tabiatning, ekologik muhitning buzilishiga olib kelsa, ularga zarar yetkazsa hamda fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatga ziyon yetkazsa, bunday holga nisbatan tegishli choralar ko'riladi.

Konstitutsiyaning 53-moddasida qayd qilinishicha: «Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin».

Fuqarolar mulk huquqidan sud qarorlari orqali mahrum qilinishi mumkin. Bundan tashqari, biron-bir jinoiy harakatlar sodir etishda foydalanilgan mulklar ma'muriy tartibda musodara qilinishi mumkin.

Demak, mulk huquqi (mulk)dan mahrum qilishning asoslari bo'lib, mulkdorning qonunsiz xatti-harakati (xatti-harakat mulk bilan bog'liq bo'lishi kerak), Konstitutsiya va qonunlarda ko'rsatilgan manfaatlarning buzilishi bo'lishi mumkin. Mulkdan mahrum qilish faqat qonun asosida amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan jinoyat qonunlarini liberallashtirish natijasida, uzoq vaqtdan beri qo'llanilib kelingan va fuqarolarga noqulaylik tug'dirgan, aziyat chekishiga sabab bo'lgan

jazo turi — «mol-mulkni musodara qilish» jazosining jazo tizimidan chiqarib tashlanishi ham davlatning mulkdorlar huquqini himoyalashga qaratilgan tadbiridir.

14.4. Iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlikning himoya qilinishi

Mamlakatda iqtisodiy faoliyatni to‘g‘ri tashkil qilish, iqtisodiy faoliyatning barcha turlaridan samarali foydalanish farovon turmush garovi ekanligi rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ma‘lum.

Shuning uchun ham O‘zbekiston Konstitutsiyasida iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi belgilab qo‘yilgan (53-modda). Iqtisodiy faoliyat turlaridan hisoblanmish tadbirkorlik faoliyatining alohida ko‘rsatilishi esa bejiz emas. Mamlakatimiz rivoji, xalq farovonligi tadbirkorlikning rivoji bilan bog‘lanmoqda.

Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun tadbirkorlik faoliyatini yuritishga qulayliklar tug‘dirish va tadbirkorlar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan tadbirlar bosqichma-bosqich, muntazam olib borilmoqda. Bu, eng avvalo, tadbirkorlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi, tadbirkorlar huquqini himoya qiluvchi huquqiy asoslarning, qonunchilikning takomillashtirilayotganligida va kengayib borayotganligida ko‘rinadi.

Keyingi vaqtda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to‘g‘risida»gi, «Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishni tashkil qilishni tartibga solish to‘g‘risida»gi, «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi, «Tadbirkorlik subyektlarining xo‘jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarlikni erkinlashtirish to‘g‘risida»gi Farmonlari va shu farmonlarning ijrosini ta‘minlash maqsadida qabul qilingan hukumat qarorlari tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga qaratildi va ijobiy natija bermoqda.

Tadbirkorlik faoliyati va tadbirkorlar huquqini himoya qilish mexanizmida ularni davlatning vakolatli organlari tomonidan himoya qilish muhim rol o‘ynamoqda.

Tadbirkorlarning huquqini himoya qilishda eng ishonchli va samarali vositalardan biri ularning huquqlarini sud orqali himoya qilish hisoblanadi. Tadbirkorlar o'z huquqlarining buzilishlari haqida sudga murojaat qilish huquqiga ega. Sud ishni ko'rib, muammoni hal qilish, buzilgan huquqni tiklash, yetkazilgan zararni undirib berish bilan tadbirkorlar huquqini himoya qiladi.

Tadbirkorlar huquqini himoya qilish vazifasi Adliya vazirligi va uning organlariga ham yuklangan. Vazirlik tizimida Tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish boshqarmasi va joylarda uning huquqiy tuzilmalari tashkil qilingan bo'lib, ular tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish borasida katta ishlarni olib bormoqda.

14.5. Iste'molchi huquqlarining ustunligi

Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatida inson manfaati hamma vaqt ustun bo'ladi. O'zbekiston demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurmoqchi ekan, shunday davlat va jamiyatdagi qoidalarning amal qilishini hozirdan nazarda tutgan.

Konstitutsiyada (53-modda) davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olishi belgilanishi ham ana shu demokratiyaning umume'tirof etilgan g'oyalariga sodiqlikni ko'rsatadi. Chunki iste'molchi, eng avvalo, fuqaro, inson.

Ular o'z turmush tarzida o'zlarining turli ehtiyojlarini qondirishga harakat qilgan vaqtda iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari, ishlab chiqaruvchi, turli xizmat ko'rsatuvchilar bilan muloqotda bo'ladi. Ularning muloqoti davlat, xususiy korxonalar, jamoa korxonalari bilan bo'lishidan qat'i nazar, iste'molchi huquqining ustunligi hisobga olinadi.

Iste'molchi huquqining ustunligini hisobga olish, ularning manfaati ustunligini ta'minlash ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantiruvchi faktor hisoblanishi raqobatning kuchayishiga ham sabab bo'ladi. Iste'molchi ma'qullamagan ishlab chiqarish mahsulotlari, xizmat ko'rsatish faoliyati bozor sharoitida o'z o'rnini topa olmaydi.

Iste'molchi huquqlarining ustunligini e'tirof etuvchi Konstitutsiyaviy qoidani amalda ta'minlash maqsadida kerakli qonun hujjatlari qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunida iste'molchilarga ko'plab huquqlar va imkoniyatlar berilgan.

Qonunga asosan, iste'molchi:

- o'zini qiziqtirgan tovar, mahsulot haqida, ularni ishlab chiqaruvchilar haqida har tomonlama to'g'ri va batafsil ma'lumot olish;

- tovar va mahsulotning hayoti, sog'lig'i, mol-mulki uchun xavfsizligi haqida kafolatga ega bo'lish, agar tovar yoki mahsulotdan foydalanish natijasida zarar ko'rgudek bo'lsa, zararni qoplashni talab qilish va unga erishish;

- o'z huquqlari va manfaatini himoya qilishni so'rab sud va boshqa vakolatli organlarga murojaat qilish;

- iste'molchilarning jamoat birlashmalarini tuzish va ularga a'zo bo'lish huquqlariga ega.

Qonun iste'molchilarning ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalariga tegishli tartibda turli xizmat ko'rsatish turlari bo'yicha imtiyozlar berilishi mumkinligini ham nazarda tutadi.

Mamlakatimiz jamoat birlashmalari tizimida «Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari federatsiyasi» faoliyat ko'rsatib, uning tarkibidagi tuzilmalarning asosiy vazifasi iste'molchilarning huquqlari ustunligini ta'minlovchi Konstitutsiyaviy normaning amalga oshirishini ta'minlash hisoblanadi.

14.6. Mamlakatning umummilliy boyliklari, ulardan foydalanish va himoya qilish

Har bir mamlakat hududida yer, yerosti boyliklari, suvlar, o'rmonlar mavjud bo'lib, ularga mulkchilikning turli shakllari o'rnatilgan. Shu boyliklarga mulkchilikning qanday shakli o'rnatilishi davlat xususiyati, xarakteriga bog'liq. Sobiq tuzum davrida bu narsalarning hammasi davlat mulki, deb e'lon qilingan edi.

Amaldagi Konstitutsiyamiz bu boyliklarni umummilliy boylik deb qonuniy ravishda mustahkamladi. Shuning o'zi ham davlatning demokratik xarakterini ko'rsatadi.

Konstitutsiyamizning 55-moddasida «Yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir», deb belgilandi.

Yer, yerosti boyliklari, suv va boshqalar inson hayoti, turmush kechirishi, nasl qoldirishi uchun eng zarur vositalar bo'lib, inson uchun tabiat in'omidir. Shuning uchun ularning umummilliy

boylik, deb e'lon qilinishi ana shu manbalarning talon-toroj bo'lishi, qarovsiz qolishining oldini oladi. Bu boyliklardan beboshlik bilan foydalanish natijasida keladigan zararni qoplash mumkin emas. Sobiq tuzum davrida suvdan noto'g'ri foydalanish Orol dengizining qurishiga sabab bo'lgan bo'lsa, yerlarni o'zlashtirish bo'yicha olib borilgan o'zboshimchaliklar ham hozirgi kunda o'zining salbiy tomonlarini ko'rsatmoqda.

Yer umummilliy boylik sifatida belgilanib, undan foydalanish ustidan davlat nazorati o'rnatilar ekan, bozor munosabatlaridan kelib chiqib, istisno tarzda yerni sotish mumkinligi qonunlarda belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 27-moddasida «Yakka tartibda uy-joy qurish uchun, 0,04 gektar doirasida yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi belgilangan tartibda kimoshdi savdosi asosida realizatsiya qilinadi» deb, 41-moddasida «Yuridik va jismoniy shaxslar mulkida bo'lgan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektini, shuningdek, uy-joy binolari hamda boshqa binolarni yoki binolarning bir qismini ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, davlat va jamoat ehtiyojlari uchun qayta sotib olish, shuningdek, musodara qilish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi», deb belgilangan.

Yer boshqa olish-sotish obyektlaridan farq qilib, faqat aniq maqsadlar uchun sotiladi yoki sotib olinadi. Avvalgi tuzumdan farq qilib yer mulk bo'lishi mumkin hamda yer egasi mulkdor hisoblanadi. Faqat boshqa olish-sotish obyektlaridan farq qilib, yer chegaralangan miqdorda va aniq maqsadda sotilishi hamda sotib olinishi mumkin.

Yerdan farq qilib boshqa tabiiy boyliklar olish-sotish obyektini bo'lishi, boshqa shaxslarning mulki bo'lishi mumkin emas. Yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralarni saqlash, ulardan oqilona foydalanishni ta'minlash maqsadida davlat tomonidan yetarlicha huquqiy asoslar (qonunchilik) yaratilgan.

Bundan tashqari, tegishli boyliklarni saqlash, ulardan oqilona, unumli foydalanishni tashkil qiluvchi, nazorat qiluvchi, shu ishga mas'ul organlar tizimi mavjud. Bular turli davlat qo'mitalari, inspeksiyalardir.

Bular orasida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi alohida o'rin tutadi. Uning raisini O'zbekiston Prezidenti taqdimiga

binoan, Oliy Majlis Senati tomonidan lavozimga tayinlash va lavozimidan ozod qilish tartibi hamda qo‘mita raisining Senatda hisoboti eshitalishi Konstitutsiyada belgilanishi qo‘mitaning mavqeyini ko‘rsatadi.

Har bir mamlakatning iqtisodiy negizi mustahkamligi farovon hayot manbayidir. Iqtisodiy negizni xilma-xil mulk tashkil etishi ishlab chiqarishni rivojlantirish manbayi bo‘lganligi uchun ularning barchasini bir xilda himoya qilish davlatning vazifasi hisoblanadi. O‘zbekistonning iqtisodiy tizimida xususiy mulkchilikning mavjudligi, uning daxlsizligi fuqarolar huquqlarini mulkka bo‘lgan huquqlar bilan boyitadi. Fuqarolar erkinligini ta‘minlashda mulkning o‘rni alohida bo‘lib, u har tomonlama davlat muhofazasida bo‘ladi. Tadbirkorlar huquqini himoya qilish, iste‘molchi huquqining ustunligini hisobga olish Konstitutsiyaviy asosining mavjudligi mamlakatda bu masalalarni amalga oshirish uchun kuchli huquqiy asos mavjudligini ko‘rsatadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Jamiyatning iqtisodiy negizini nimalar tashkil etadi?
2. Qanday mulk shakllari mavjud?
3. Mulq shakllarining tengligi qanday ta‘minlanadi?
4. Xususiy mulk qanday mulk va uning daxlsizligi nimada ko‘rinadi?
5. Mulq huquqi nima?
6. Mulkka egalik qilish huquqi qanday asoslarda kelib chiqadi?
7. Tadbirkorlarning huquqi qanday himoya qilinadi?
8. Iste‘molchi huquqlarining ustunligi nimada ko‘rinadi?
9. Mamlakatning umummilliy boyliklari nimalar va ular qanday muhofazalanadi?
10. Nimalar xususiy mulk obyekti bo‘la oladi?

15-bob. JAMOAT BIRLASHMALARI

15.1. Jamoat birlashmalarining tizimi, turlari

O‘zbekistonda jamoat birlashmalari tizimiga kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari kiradi, bu Konstitutsiyaning 56-moddasida belgilangan. Jamoat birlashmalarining faoliyat ko‘rsatishining asosiy sharti — ular qonunda belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tgan bo‘lishi kerak. Ularni ro‘yxatdan o‘tkazish Adliya vazirligi zimmasiga yuklangan.

Jamoat birlashmalari eng muhim demokratik institutlardan hisoblanib, ular fikrlar va g‘oyalar xilma-xilligini amalda ta‘minlovchi muhim vositadir.

O‘zbekiston Konstitutsiyasi 56-moddadan tashqari, yana bir necha moddalarda jamoat birlashmalarining xilma-xilligini, ko‘p partiyaviylik tizimi mavjudligi jamiyat taraqqiyotida muhim shartligini, bu vositalar fuqarolar faolligining garovi ekanligini belgilab qo‘ygan.

Konstitutsiyaning 34-moddasida fuqarolarning jamoat birlashmalariga a‘zo bo‘lish huquqi belgilangan bo‘lib, shu moddaning ikkinchi bandida, jamoat birlashmalarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolafatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emasligining belgilanishi esa fikrlar va g‘oyalar xilma-xilligining muhim garovi hamda Konstitutsiyaviy tuzumning demokratik xususiyatidir.

Jamoat birlashmalari, turidan qat’i nazar, xalqning erkin faoliyati va ijtimoiy hayotda ishtirokini ta‘minlash vositasi hisoblanadi. Bu tashkilotlarning samarali faoliyatidan fuqarolar ham, davlat ham manfaatdor. Fuqarolar ularning faoliyati orqali jamiyat ishlarida, davlatni boshqarishda ishtirok etsa, o‘z qarashlarini bayon etib, manfaatlarni to‘la himoya qilsa, davlat o‘zining ayrim funk-

siyalarini ularga o‘tkazib, muhim masalalarni hal qilishga o‘z e‘tiborini yanada kuchaytiradi. Ya‘ni jamiyatni boshqarishda jamoat birlashmalariga tayanadi. Davlat jamoat birlashmalarining faoliyatiga yordam berib, ular bilan to‘g‘ri va samarali munosabat o‘rnatilgan bo‘lsa, taraqqiyot tezlashadi, farovon turmush yaratiladi. Shu bilan birga, davlatning nazorati jamoat birlashmalari faoliyatiga ularning ishiga bevosita aralashmagan holda o‘rnatiladi (Konstitutsiyaning 58-moddasi).

Jamoat birlashmalari kishilarni siyosiy qarashlari (siyosiy partiyalar), faoliyati yo‘nalishiga (kasaba uyushmalari), jinsiga (xotin-qizlar qo‘mitalari), yoshiga («Yoshlar ittifoqi»), qobiliyati, kasbiga (yozuvchilar, arxitektorlar uyushmalari) qarab turlarga bo‘linadi.

Bu Konstitutsiyaning 56-moddasida quyidagicha mustahkamlab qo‘yilgan: «O‘zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning uyushmalari jamoat birlashmalari sifatida e‘tirof etiladi».

Hozirgi kunda O‘zbekistonda to‘rt siyosiy partiya va ko‘plab boshqa jamoat birlashmalari mavjud va ular qonuniy ravishda jamoat birlashmalari sifatida e‘tirof etilgan. Jamoat birlashmalarining faoliyati turli qonunlar, jumladan, «Siyosiy partiyalar to‘g‘risida»gi «Jamoat birlashmalari to‘g‘risida»gi, «Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida»gi Qonunlar bilan tartibga solinadi.

2017—2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasining birinchi bo‘limi, birinchi bandi «Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalarni rolini yanada kuchaytirish» deb atalgan ekan, bu kelajakda siyosiy partiyalar rolini kuchaytirish asosiy masalalardan bo‘lishini ko‘rsatadi.

Barcha jamoat tashkilotlariga xos xususiyat — bu ularga a‘zolikning ixtiyoriyligi. Eng yirik jamoat birlashmalari — kasaba uyushmalari va siyosiy partiyalar qanday manfaatni ko‘zlab tuzilishi, siyosiy hayotda qanday ishtirok etishi Konstitutsiyada alohida mustahkamlab qo‘yilgan (Konstitutsiyaning 59, 60-moddalari).

15.2. Yoshlar tashkilotlarining tutgan o'рни

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik, molliiy an'ana va qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash, ma'naviy yetuk va jismonan sog'lom barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. 2017—2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi yoshlarga demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi islohotlarda yoshlar faolligini oshirish tadbirlarini belgilab berdi.

Yoshlarga oid davlat siyosatini yanada samarali amalga oshirish maqsadida O'zbekiston «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining 2017-yil 30-iyundagi IV qurultoyi qarori bilan O'zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi. Ushbu kun «Yoshlar kuni», deb belgilandi. O'zbekiston yoshlar ittifoqi mamlakatimizda yoshlarga oid davlat siyosatining amalga oshirilishida davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan samarali hamkorlikni ta'minlovchi, «Yoshlar — kelajak bunyodkori» shiori ostida professional faoliyatni amalga oshiruvchi tuzilmaga aylanmoqda.

Mamlakatimizda yoshlarga oid davlat siyosatini samarali amalga oshirish uchun zarur tashkiliy chora-tadbirlar bajarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devonining Yoshlar siyosati masalalari xizmati tashkil etildi. Ushbu xizmatga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar siyosati masalalari bo'yicha Davlat maslahatchisi — O'zbekiston yoshlar ittifoqi Markaziy Kengashi raisi rahbarlik qiladigan bo'ldi. U O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadigan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining a'zosi maqomiga ega bo'ldi.

Yoshlarning ilmiy va ijodiy faoliyati natijalarini, ilm-fan va adabiyotga bo'lgan qiziqishlarini hamda yoshlar siyosatiga oid muhim yangiliklarni keng yoritishda qator ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston yoshlar ittifoqining «Turkiston» va «Молодёжь Узбекистана» gazetalari, «Yosh kuch» jurnali hamda boshqa yoshlar nashrlarini chop etishga ixtisoslashgan «Yoshlar nashriyoti uyi» tashkil qilindi, O'zbekiston yoshlar ittifoqi Markaziy Kengashi Respublika Xotin-qizlar qo'mitasi bilan birgalikda «Qizlarjon» jurnali ta'sis etildi.

Mamlakatimizning barcha tuman va shaharlarida bo‘shagan kollejlar binolari O‘zbekiston yoshlar ittifoqining tegishli ken-gashlari ixtiyoriga beg‘araz o‘tkazildi. Ushbu binolar barcha qulay-liklarga, jumladan, kutubxona va kitob do‘koniga ega bo‘lgan. Yoshlar markazlari va zamonaviy yoshlar kinoteatrlarini, shuning-dek, yoshlarni, ayniqsa, ularning uyushmagan qismini 6 oygacha bo‘lgan muddatda kasb-hunarga to‘lovsiz o‘qitish markazlari tashkil etildi.

Ta‘lim muassasalari boshlang‘ich tashkilotlari bo‘g‘inida O‘zbekiston yoshlar ittifoqining bo‘limlari tuzilishi hamda ushbu bo‘limlar qoshida yoshlarning xohish va intilishlariga asosan, «Yosh olimlar uyushmasi», «Yoshlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish markazi», «Yoshlar turizmi uyushmasi», «Sport klublari va fitnes markazlari uyushmasi», «Imkoniyati cheklangan yoshlar uyushmasi» va boshqa tashkilotlar ham tuzish mumkinligini belgilab qo‘yilishi yoshlarimiz va yoshlar tashkilotiga bo‘lgan ishonchning yana bir bor oshishiga turtki bo‘ldi.

O‘zbekiston yoshlar ittifoqiga davlat va jamiyat uchun rahbar kadrlarni tayyorlab beradigan, o‘ziga xos markaz bo‘lish vazifasi yuklandi. Prezident huzuridagi Davlat boshqaruv akademiyasi qoshida Yoshlar muammolarini o‘rganish va ustiqbolli kadrlarni tayyorlash institutini tashkil etish to‘g‘risidagi Prezidentimizning takliflari yoshlarimizning davlat va jamiyat boshqaruvidagi muhim bo‘g‘in sifatidagi o‘rnini yanada oshirdi.

15.3. Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi chiquvchi tuzilma hamda tashkilotlarni tuzish, faoliyatining taqiqlanishi

Konstitutsiya faqat huquq va erkinliklarni mustahkamlab qol-masdan, unda taqiqlar, cheklashlar ham nazarda tutiladi. O‘zbekiston Konstitutsiyasi ham shunday xususiyatlarga ega. Konsti-tutsiyada ko‘zda tutilgan taqiqlanishlar jamiyat, fuqarolar, davlat manfaatidan, ularni himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqadi.

Jamiyat, fuqaro, davlat manfaatini himoya qilish, eng avvalo, Konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish orqali amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy tuzumning barqarorligi ko‘p jihatdan jamoat birlashmalarining faoliyatiga bog‘liq.

Shuning uchun Konstitutsiyaviy tuzumga, davlatga, jamiyat-ga, fuqarolar manfaatiga qarshi faoliyat yurituvchi jamoat birlashmalari tuzishga yo‘l qo‘yilmaydi, mavjudlari shunday faoliyat

bilan shug‘ullansa, ularning faoliyati to‘xtatiladi, tugatiladi. Bu masala ham O‘zbekiston Konstitutsiyasida hal qilingan bo‘lib, uning 57-moddasida, «Konstitutsiyaviy tuzumni zo‘rlilik bilan o‘zgartirishni maqsad qilib qo‘yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib qiluvchi, xalqning sog‘lig‘i va ma‘naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi», deb belgilangan.

Chunki Konstitutsiyaviy tuzum tartibi, eng avvalo, fuqarolar manfaatini, o‘zini (Konstitutsiyaviy tuzumni), mamlakat xavfsizligini ta‘minlashni nazarda tutadi. Har qanday erkinlik bilan Konstitutsiyaviy tuzumni ta‘minlash mumkin emas, faqat qonunga asoslangan erkinlik e‘tirof etiladi. Shuning uchun Konstitutsiyaviy tuzum keng erkinlik va demokratiyaga sharoit yaratar ekan, albatta, o‘zini himoyalashni ham esdan chiqarmasligi zarur. Aks holda, unga qarshi harakatlar bo‘lishi mumkin.

Keyingi paytlarda turli niqoblar ostida g‘arazli niyatlar bilan tashkilotlar tuzishga harakat qilish, o‘zlarini tashkilot, deb e‘lon qilish hollari uchrab turibdi. Ularning asl maqsadi qonuniy hokimiyatga qarshi kurashish, Konstitutsiyaviy tuzumga zarar yetkazish bo‘lgani uchun tuzishga ruxsat berilmaydi, ya‘ni ro‘yxatga olinmaydi. Ro‘yxatga olinmagan har qanday tashkilot qonunsiz hisoblanadi.

O‘zbekistonning amaldagi Jinoyat kodeksi 244²-moddasida Konstitutsiya va «Jamoat birlashmalari to‘g‘risida»gi Qonun talablariga zid tuzilgan jamoat birlashmalari, qurolli tuzilmalar, siyosiy-lashtirilgan diniy ekstremistik tashkilotlar tuzish, ularning ishida ishtirok etish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

15.4. Jamoat birlashmalari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ularning ishiga aralashmaslik

Davlat ham, jamoat birlashmalari ham jamiyatning tuzilmalaridir. Ularning alohida-alohida vazifalari bilan birga, umumiy vazifalari ham mavjud. Davlat va uning tashkilotlari bilan jamoa birlashmalari o‘rtasida to‘g‘ri munosabat o‘rnatilishiga ijobiy natija

berishi mumkin. Ana shu munosabatning huquqiy asosi Konstitutsiyada mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 58-moddasida «Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga, shuningdek, jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi», deb belgilangan.

Davlat bilan jamoat birlashmalari munosabatida davlat tomonidan jamoat birlashmalarini ro'yxatga olish tartibining o'rnatilishi hamda barcha jamoat birlashmalarining faoliyatini tashkil qilish, vazifasi, vakolatini belgilovchi huquqiy hujjatlar (qonun, farmon, qarorlar)ning davlat tomonidan qabul qilinishi muhim rol o'ynaydi.

Davlat o'zining qonun va boshqa huquqiy hujjatlari orqali jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi. Qonunlarda jamoat birlashmalarining ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishlari uchun teng huquqiy imkoniyatlar belgilanadi. Masalan, O'zbekistonning saylov to'g'risidagi qonunlarida barcha ro'yxatga olingan siyosiy partiyalar uchun teng imkoniyat yaratilgan va bir xil huquq berilgan. Qonunga asosan siyosiy partiyalar deputatlikka va Prezidentlikka nomzod ko'rsatishda, nomzodlarni tashviqot-targ'ibot qilishda teng huquqlarga ega.

Jamoat birlashmalari o'z faoliyatini mustaqil, chetdan aralashuvlarsiz olib borsa, ularning faoliyati ijobiy bo'lishi mumkin. Shuning uchun Konstitutsiyada belgilangan qoidaga asosan, davlat organlari mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashuvi, ta'sir qilishi mumkin emas. Xuddi shuningdek, jamoat birlashmalari ham davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatiga aralashishi mumkin emas.

Davlat jamoat birlashmalarini moddiy jihatdan ham qo'llab-quvvatlash siyosatini olib boradi. 2004-yil 30-aprelda «Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida»gi Qonun qabul qilinib, barcha siyosiy partiyalarga teng imkoniyat yaratish, faoliyatini oshirish, o'z faoliyatini tashkil etishda moliyaviy qiyinchiliklarga uchramasligi uchun partiyalarni davlat tomonidan moliyaviy ta'minlash tartibi joriy qilindi.

Davlat jamoat birlashmalarining faoliyatiga aralashmagan holda, ularning faoliyati qonunga mos bo'lishini nazorat qiladi.

Siyosiy partiyalar o‘z moliyaviy faoliyati, davlat tomonidan ajratilgan mablag‘lardan to‘g‘ri foydalanish haqida davlatga (Oliy Majlisga) hisobot taqdim etadi. Umuman, har qanday jamoat birlashmalarining mablag‘lari, ularning sarflanishi, soliq to‘lashlari ham davlat organlari tomonidan nazorat qilinadi.

Jamoat birlashmalarining faoliyati qonun va o‘z nizomlariga muvofiq olib borilishi ustidan nazoratni olib borish borasida Adliya vazirligiga alohida vakolatlar yuklangan.

15.5. Diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi, ularning qonun oldida tengligi

Mamlakatimiz ijtimoiy hayotida diniy tashkilotlar ham o‘z o‘rniga ega. Konstitutsiyada belgilangan «Vijdon erkinligi» tufayli har bir shaxs o‘z xohishi bilan biron-bir dinga e‘tiqod qilishi mumkinligi mamlakatda diniy tashkilotlar bo‘lishini taqozo etadi.

Konstitutsiyaning 61-moddasida esa «Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarining faoliyatiga aralashmaydi», deb belgilangan. Bu har qanday diniy tashkilot va birlashmalar, ular qaysi dinga taalluqligidan qat’i nazar, davlatdan ajratilganligi va qanday dinga munosib bo‘lishidan qat’i nazar, barcha diniy tashkilot hamda birlashmalarining qonun oldida tengligini ko‘rsatadi.

Mamlakatimiz xalqining aksariyat ko‘pchiligi Islom diniga e‘tiqod qiladi, shuningdek, boshqa dinlarga e‘tiqod qiluvchilar ham mavjud. O‘z-o‘zidan turli dinga mansub diniy tashkilot, birlashmalar tuzilgan bo‘lib, ular qonun oldida teng.

Davlat va qonunning barcha diniy tashkilot, birlashmalarga bir xil talabi hamda munosabati diniy konfessiyalar o‘rtasida tinchlik-totuvlik bo‘lishini ta‘minlaydi. Davlat diniy tashkilotlar zimmasiga o‘zining vazifasini yuklamaydi, shuningdek, diniy tashkilot va birlashmalar ham davlat vazifalarini bajarishga urinmaydi, da‘vo qilmaydi.

Konstitutsiya normalarini hayotga kengroq tatbiq etish maqsadida 1991-yil 1-mayda «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilingan. Mazkur qonun davlat bilan diniy tashkilot va birlashmalarining barcha munosabatlarini atroflicha tartibga soladi.

Qonun-qoidalarga asosan, diniy tashkilot va birlashmalarining Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi dushmanlik, nafrat, millatlar

o‘rtasida adovat keltirib chiqarishga, axloqiy negizlar va fuqaroviy totuvlikni buzishga qaratilgan, vaziyatni beqarorlashtiruvchi bo‘hton, uydirmalar, aholi o‘rtasida vahima uyg‘otuvchi xabarlarni tarqatish, jamiyat, fuqaro, davlat manfaatlariga zid faoliyat olib borishi taqiqlanadi.

Din niqobi ostida davlat organlari, mansabdor shaxslarga biron- bir yo‘l bilan tazyiq o‘tkazish, yashirin diniy faoliyat olib borish aslo mumkin emas.

Davlat bilan diniy tashkilot va birlashmalar munosabati har qanday dinning insonparvarlik, axloqiy, tarbiyaviy g‘oyalaridan jamiyat rivojida unumli foydalanishiga asoslanadi. Tarbiya ishlarini dunyoviy va diniy ta‘limotlarning ijobiy jihatlaridan foydalangan holda olib borishda, mavjud diniy tashkilot va birlashmalarning to‘g‘ri munosabati katta rol o‘ynaydi.

15.6. Jamoat birlashmalarining faoliyatini cheklash, taqiqlab qo‘yish va tarqatib yuborish

Davlatning jamiyatdagi boshqa tuzilmalardan farqini ko‘rsatuvchi asosiy xususiyatlardan biri, uning hokimiyati jamiyatdagi barcha tuzilmalar uchun majburiy xarakterda ekanligidadir. Ya‘ni davlatning qarori, ko‘rsatmasi barcha tuzilmalar, jumladan, jamoat birlashmalari uchun ham majburiydir.

Davlat Konstitutsiyaviy tuzum, jamiyat, fuqaro, davlat manfaatidan, xavfsizlik nuqtayi nazaridan kelib chiqib, taqiqlovchi, cheklovchi tartiblarni qo‘llash vakolatiga ega.

Jamoat birlashmalari faqat qonun doirasida faoliyat ko‘rsatishi, jamiyat manfaatining ustunligi asosida ish olib borishlari shart, aks holda, Konstitutsiyada ko‘zda tutilganidek, ularning faoliyati taqiqlanishi, cheklanishi yoki tarqatib yuborilishi mumkin. Konstitutsiyaning 62-moddasida «Jamoat birlashmalarini tarqatib yuborish, ular faoliyatini taqiqlab yoki cheklab qo‘yish faqat sud qarori asosidagina amalga oshiriladi», deb belgilangan.

Jamoat tashkilotlariga qo‘llaniladigan chora:

- a) ularni tarqatib yuborish;
- b) faoliyatini taqiqlash;
- d) faoliyatini cheklash.

Bu majburiy choralar davlat nomidan sud tomonidan qo‘llaniladi, boshqa hech qanday hokimiyat organlari bunday vakolatga ega emas.

«O‘zbekiston Respublikasi jamoat birlashmalari to‘g‘risida»gi Qonunga muvofiq, jamoat birlashmasining eng oliy organi tegishli jamoat birlashmalarini qonunda belgilangan asosda tarqatib yuborishi mumkin.

Demak, jamoat birlashmasining tarqatilishi ikki ko‘rinishda bo‘ladi, *birinchisi* — majburiy tarqatish, sud qaroriga asosan, *ikkinchisi* — ixtiyoriy tarqatish, tegishli oliy organning qarori bilan.

Jamoat birlashmalarini tugatishga, tarqatishga quyidagilar asos bo‘lishi mumkin:

- faoliyati jamiyatning axloqiy negizlari, umume’tirof etilgan insonparvarlik qadriyatini buzishga;
- urush, zo‘ravonlikni, shafqatsizlikni targ‘ib qilishga;
- jamiyatning bo‘linishi, parchalanishiga olib keluvchi sinfiy, irqiy, milliy va diniy adovat chiqarishga qaratilgan bo‘lsa;
- hokimiyat organlari, mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishni, tazyiq o‘tkazishni ko‘zlasa.

Bundan tashqari, jamoat birlashmalari faoliyatida dinni siyosatlashtirishga, qurolli tuzilmalar tuzishga harakat bo‘lgan taqdirda ham ular tugatiladi.

Siyosiy partiyalar jamiyat hayotida katta ta’sirga ega kuch, shuning uchun siyosiy partiyalar va siyosiy maqsadni ko‘zlovchi ommaviy harakatlarga alohida talablar qo‘yiladi. Agar ular chet davlatlardan, tashkilotlardan, ularning yuridik shaxslaridan, chet el vakolatxonalaridan, chet el fuqarolari va boshqa noma’lum shaxslardan moliyaviy va boshqacha yordamlar olgudek bo‘lsa, sud qaroriga asosan tugatiladi.

Shunday qilib, jamoat birlashmalari jamiyat tuzilishida, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim rol o‘ynaydi. Ularning faoliyati orqali fuqarolar manfaati, huquq va erkinliklari amalga oshadi. Ular fuqarolarning huquq, erkinligi, manfaatining samarali, ishonchli himoyachisidir.

Jamoat birlashmalari qonun asosida ish ko‘rib, ustavlariga to‘la amal qilib faoliyat ko‘rsatganda jamiyat uchun foyda beradi. Ular davlat tomonidan har tomonlama va turli usullar bilan qo‘llab-quvvatlanadi. Shu bilan birga, davlat ularning faoliyatiga aralashmagan holda, qonun doirasida nazorat qiladi.

Har qanday jamiyat rivojiga zid faoliyat ko‘rsatuvchi jamoat birlashmalari qonun-qoidalar asosida tugatiladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Jamoat birlashmalarining vazifasi, tizimi, turlari qanday?
2. Yoshlar tashkilotining tutgan o'ri qanday?
3. Qanday jamoat birlashmalari tuzish mumkin emas?
4. Jamoat birlashmalarining faoliyati qanday qo'llab-quvvatlanadi?
5. Diniy tashkilot va birlashmalarning o'ri qanaqa?
6. Qanday holda jamoat birlashmalari faoliyati to'xtatiladi, taqiqlanadi?
7. Davlat bilan jamoat tashkilotlarining munosabati nimalarga asoslanadi?
8. Jamoat birlashmalariga a'zo bo'lish tartibi qanday?

16-bob. OILANING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

16.1. Oila — jamiyat bo‘g‘ini

Oila — jamiyatning quyi bo‘g‘ini. U insonning hayotga kelishi, tarbiyalanishidagi asosiy makon. Oila bir necha kishilarning birgalikda yashash joyi. Oilaning to‘liq bo‘lishi uchun ota, ona va farzandlar bo‘lishi shart. Ularning birortasisiz ham oila bo‘lishi mumkin. Lekin bunday oilada kentiklik bo‘ladi. Har bir oila ma’lum xonadonga mos bo‘ladi.

Oila qurishning asosiy sababi — turli jinsdagi kishilar va ulardan vujudga keladigan farzandlar bilan birga, turmush kechirish, hayotni davom ettirish maqsadida avlod yaratish.

Oila o‘z ichki munosabatlariga asoslanadi. Oilaning ichki munosabatlari esa qonun hujjatlariga, milliy va axloqiy qadriyatlarga tayanadi. Oilaviy munosabatlar tabiiy, iqtisodiy, ma’naviy ehtiyojni qondirish zarurati yuzasidan vujudga keladi.

Har qanday jamiyatning mustahkamligi, rivoji oilaga bog‘liq. Chunki jamiyatda bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlarning elementi oilada vujudga keladi va shakllanadi. Oiladagi kattalarning bir-biri bilan munosabati, boshqalar bilan munosabati, atrof-muhit, mol-mulkka bo‘lgan munosabati yoshlarning shu masalalarga munosabatining shakllanishi uchun o‘rnakdir. Oiladagi tarbiyaning boshqa tarbiyalardan farqi, afzalligi shundaki, tarbiya u yerda faqat o‘rgatish, o‘qitish, ta’kidlash bilangina emas, barcha narsalarda katta yoshdagilarning kichik yoshlar uchun o‘rnak ko‘rsatishi orqali olib boriladi.

Nima mumkin va nima mumkin emasligi, mehnatga, mol-mulkka munosabat, ovqatlanish, dam olish, ko‘ngilxushlik qilish, kattalarga muomala, hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik qilishning dastlabki sabog‘i oilada olinadi. Bola boshqa muassasalarga tarbiya, bilim olish uchun berilgunga qadar, hayot alifbosi haqida ma’lumotni oiladan oladi.

Oiladagi tarbiya kishilarning axloqiga, xulqiga o‘chmas qoidalarni singdiradi. Inson tarbiyasida hech qanday boshqa tuzilma oilaning o‘rnini bosa olmaydi. Chunki u yerdagi tarbiyaga sut, qon singari muqaddas tuyg‘ular ta’sir qiladi.

Shularning barchasi e’tiborga olinib, xalqimizga xos oiladagi ijobiy jihatlarni mustahkamlash va rivojlantirishni ta’minlash uchun Konstitutsiyamizda oila uchun maxsus bob ajratildi. Bunday holatni, ya’ni oilani maxsus bobda ko‘rsatishni boshqa barcha mamlakatlar Konstitutsiyalarida ham uchratmaymiz. U yerlarda oilaga ham davlat, jamiyatning munosabati o‘zgacha. Bizda oila jamiyatning ajralmas qismi va mavjud bo‘lishi shart etilgan masala, deb qaraladi va albatta, u ikki jinsning, erkak va ayolning birlashuvi bo‘lib, bu birlashuv orqali dunyoga yangi insonlar kelishi nazarda tutiladi.

Ana shulardan kelib chiqib, Konstitutsiyaning 63-moddasida «Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir...», degan qoida o‘z aksini topgan. Konstitutsiya oilani jamiyatning bo‘g‘ini sifatida e’tirof etishi oilasiz jamiyat kemtik bo‘lishini, rivojlanish xavf ostida qolishini ko‘rsatadi.

16.2. Oilaning jamiyat va davlat himoyasida bo‘lishi

Jamiyatning yashash, rivojlanish shartlaridan biri uning bo‘g‘ini, aniqrog‘i, asosiy bo‘g‘ini oila ekan, u jamiyat va davlat tomonidan doimiy va samarali muhofazaga olinsagina, tegishli maqsadga erishish mumkin. Har bir kishi o‘z hayotining uzoq vaqt davom etishi uchun sog‘lig‘ini qanday muhofaza qilish ustida qayg‘ursa, bu ish uchun mablag‘larini ayamasa, jamiyat ham o‘zining hayotini cho‘zishi, rivojlanishi uchun oilaga xuddi shunday munosabatda bo‘ladi va oilani muhofaza qiladi. Konstitutsiyaning 63-moddasida oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida ko‘rsatilishi bilan birga, oila haqidagi qoida davom ettirilib, oila jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga egaligi belgilangan. Ya’ni oila, bir tomondan, jamiyat tomonidan, ikkinchi tomondan, davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Konstitutsiya qoidasi jamiyat va davlatga oilani himoya qilish majburiyatini yuklaydi.

Jamiyat oilalardan iborat ekan, o‘z-o‘zidan ma’lumki, jamiyat mustahkamligi oilaning mustahkamligiga bog‘liq va oilaning mustahkam bo‘lishidan jamiyat manfaatdor. Shuning uchun oilani

har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va himoya qilishni jamiyat o‘z zimmasiga oladi.

Jamiyat oilalarni qo‘llab-quvvatlashda, ularni muhofaza qilishda, katta imkoniyatlarga ega bo‘lgan davlat xizmatidan foydalanadi.

Davlatning oilani qo‘llab-quvvatlashi, muhofaza qilishi davlatning Konstitutsiyaviy burchidir. Davlatning oilaga g‘amxo‘rliqi qonun asosiga qurilgan bo‘lib, avvalo, u Oila kodeksida belgilangan. Bundan tashqari, oilani qo‘llab-quvvatlash maqsadida O‘zbekiston Prezidenti va hukumati ko‘plab hujjatlar qabul qilgan. Oilani muhofaza qilish va qo‘llab-quvvatlashda ularni moddiy jihatdan qo‘llash, ularga moddiy yordam berish chora-tadbirlarining ko‘rilishi muhimdir.

Davlatimiz boquvchisi yo‘q oilalarga, ko‘p bolali oilalarga moddiy yordam berishni o‘z vazifasi, deb hisoblaydi va buning amaliy choralarini ko‘radi. Bunday oilalarga, farzand ko‘rish va tarbiyalash uchun onalarga beriladigan mablag‘larning yildan yilga ko‘payib borishi bunga misoldir. Oilalarga turar joy qurish uchun yer uchastkalarining ajratilishi, qo‘shimcha manba bo‘lishi uchun tomorqalar bilan ta‘minlanishi doimiy tadbirlar qatoriga kiritilgan.

1998-yilning «Oila yili» deb e‘lon qilinishi har bir oilani davlat tomonidan himoya qilish choralarini kuchaytirib, oilaning mustahkamlanishida katta samara berdi. «Oila yili» munosabati bilan belgilangan tadbirlar natijasida davlat oilalarga juda katta moddiy yordam ko‘rsatdi.

Bozor iqtisodi sharoitida oilalarga, ayniqsa, serfarzand, muhtoj oilalarga davlatning ko‘rsatgan yordami tufayli oilalar qattiq zarbalarga uchramadi va turmushda o‘z vazifasini bajarishdan chetlanmadi.

16.3. Nikoh tuzish asoslari

Mamlakatimizda oila tuzish asosi nikoh hisoblanadi. Nikoh oila tuzishning qonuniy sharti bo‘lib, u Konstitutsiyada belgilangan. Konstitutsiyaning 63-moddasida «Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi», degan qoida o‘z o‘rnini topgan.

Oilaning asosi nikoh bo‘lsa, nikoh, *birinchidan*, tomonlarning mutlaq roziligi bilan, *ikkinchidan*, teng huquqliligi asosida tuziladi.

Shundan xulosa qilib aytilsa, nikoh tuzish asoslari — tomonlarning roziligi (ixtiyoriylik) va tomonlarning — er va xotinning teng huquqliligi. Nikohlanuvchilarning roziligi haqiqiy bo‘lishi, biron tomonning har qanday tazyiq, qo‘rqitish, kuch ishlatish orqali roziligi olinmasligi kerak.

O‘zbekistonda nikoh munosabatlari maxsus qonun bilan tartibga solinib, unda ham nikoh tuzishning ba’zi asoslari belgilangan. Unga asosan nikoh tuzishga kelishgan shaxslar, albatta, qarama-qarshi jins vakillari (erkak va ayol) bo‘lishi kerak. Nikoh tuzish uchun ma’lum yoshga yetgan bo‘lishi (erkaklar uchun 18 yosh, ayollar uchun 17 yosh) talab etiladi.

Bundan tashqari, nikoh tuzish uchun nikohlanuvchilar sog‘lom bo‘lishi talab etiladi. Sababi, nikoh natijasida qurilgan oilalar, albatta, farzand ko‘rishni maqsad qilib qo‘yadi. Dunyoga sog‘lom farzand kelishi uchun ota va ona sog‘lom bo‘lishi kerak.

Shu masalani hal qilish uchun O‘zbekiston hukumati «Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish to‘g‘risida Nizom»ni tasdiqlagan. Ko‘rikdan o‘tkazish nikohlanuvchining sog‘lig‘ini aniqlash bilan birga, ular ruhiy kasalliklar va OITS kasalliklari bilan og‘rimganligini aniqlaydi. Chunki bu kasalliklar nikohlanuvchilarning bir-biriga o‘tishi, farzandlariga o‘tishi mumkin va og‘ir oqibatlariga olib keladi. Tibbiy ko‘rikdan o‘tish tartibi buzilib nikoh tuzilsa, unda bunday nikoh bekor qilinishi mumkin.

Oilada sog‘lom avlod vujudga kelishini ta’minlash maqsadida qonunga asosan, yaqin qarindoshlarning nikoh tuzishi taqiqlanadi. Bunday holda ham meditsina nuqtayi nazaridan nosog‘lom farzandlar dunyoga kelishi mumkin.

Nikoh tuzishda nikohlanuvchilarning huquqi tengligi asosida oilada bir er va bir xotin bo‘lishi mumkinligi belgilab qo‘yilgan. Qonunlarimiz ko‘p xotinlikka yo‘l qo‘ymaydi. Bu masala yana bir kishining faqat bir kishi bilan nikohda bo‘lishi mumkinligini, avvalgi nikoh bekor qilinmasdan boshqa nikoh tuzish mumkin emasligini bildiradi.

O‘zbekistonda tegishli davlat organlari tomonidan ro‘yxatga olingan nikohgina qonuniy sanaladi va e’tirof etiladi. Bunday organ Adliya vazirligi tizimidagi fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish organlaridir (FHDY). Bu organlar tomonidan qonuniy asoslarda berilgan hujjat nikohni isbotlovchi hujjat tariqasida e’tirof etiladi.

Oila qurishda erkak va ayol tengligi ularning familiya tanlashida ham ko‘rinadi. Er-xotinning ixtiyoriy roziligi asosida bir xil familiya tanlanishi yoki har kim o‘zining familiyasida qolishi mumkin. Keyingi barcha munosabatlarda ham er-xotin bir xilda huquqlardan foydalanadi.

16.4. Ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyati

Ota-onaning farzandlar oldidagi burchi Konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi yosh avlodga bo‘lgan e‘tiborni ko‘rsatadi. Ota-ona farzand ko‘rgach, uni voyaga yetkazishi, tarbiyalashi shart. Tarbiyasiz, yetarli ta‘minotsiz farzand jamiyatda o‘z o‘rnini topishi u yoqda tursin, jamiyat uchun xavfli shaxsga aylanadi.

Konstitutsiyaning 64-moddasida «Ota-onalar o‘z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar», deb belgilangan. Bundan kelib chiqadiki, majburiyat ikki narsani hal qilishga qaratilgan, *birinchisi* — farzandlarni boqish, *ikkinchisi* — tarbiyalash.

Farzandni boqish deganda, uni voyaga yetguncha barcha moddiy ehtiyojlarini qondirish, yashash uchun eng zarur imkoniyatlarni yaratish tushuniladi. Bu — ovqatlantirish, kiyintirish, bolalarni zarur jihozlar bilan ta‘minlash, o‘qitish, o‘qish va bilim olish uchun zarur qurol va jihozlar bilan ta‘minlashdir. Bunda har bir ota-ona o‘z moddiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, tegishli sharoitlarni yaratadi.

Ota-onaning muhim va mashaqqatli majburiyati bu — bolani tarbiyalash. Maktabgacha bola to‘la ota-ona ixtiyorida bo‘ladi. Ayrim bolalar maktabgacha tarbiya muassasalarida bo‘lishi ham mumkin. Bola maktabgacha ota-ona ixtiyorida bo‘lganda, bolaning tarbiyasiga faqat ota-ona javobgar. Shu davrda bolaning atrofdagi va oiladagi voqea, hodisalarga munosabati shakllana boshlaydi. Shuning uchun bola ongida faqat ijobiy qarashlar shakllanishi uchun ota-ona katta ishlar olib borishi, barcha yaxshi ishlar, odatlar, xislatlar, voqealar haqida bolaga tushunchalar berishi, tarbiya jarayonida texnika vositalari, ayniqsa, televizorlardagi bolalar uchun ko‘rsatuvlarga ularni jalb qilish juda ham muhim. Bola tarbiyasida ularni tabiatga, o‘simlik va hayvonlarga yaxshi munosabatda bo‘lish ruhida tarbiyalash alohida rol o‘ynaydi. Tarbiya natijasida o‘simlik va hayvonot dunyosiga do‘stlik ruhini vujudga keltirish zarur. Bola

tarbiyasi natijasida ularning bir-biriga, kattalarga hurmati, mahalla, vatanga hurmatining boshlang'ich asoslari vujudga keladi.

Bola tarbiyasida tushuntirish, o'rgatish bilan birga, eng muhimi, shaxsiy o'rnak ko'rsatishdir. Bolada ota-onaning yurish-turishidan o'rnak olish, ularga taqlid hisi juda kuchli. Ana shu narsadan to'g'ri foydalanish zarur.

Bolani boqish va voyaga yetkazish majburiyatida bolalarni o'qitish, o'qish uchun zarur sharoitlarni yaratish, bolaning qobiliyatiga qarab bilim berishni amalga oshirish, o'quv dargohidagi ishlarini kuzatib turish muhim hisoblanadi.

Bola voyaga yetguncha, uning barcha ehtiyojlarini imkoniyat darajasida qondirgan ota-onalar majburiyatni ado etgan hisoblanadi.

Keyingi paytlarda mamlakatimizga turli diniy oqimlarning kirib kelishi va ularning xurujlari, narkomaniya kasofatining paydo bo'lishi bulardan farzandlarimizni saqlash uchun keng ko'lamlı va qat'iy choralar ko'rishni taqozo etmoqda. Bu esa yana tarbiyaga e'tiborni kuchaytirish, barcha kuchni unga sarflashni, bu ishda maktab, mahalla hamkorligini o'rnatish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

16.5. Ota-onasizlarga davlat g'amxo'rliğı

Davlat ota-onalarga farzandlarini voyaga yetguncha boqish, tarbiyalash majburiyatini yuklash bilan birga, ota-onasiz bolalarni boqishni, tarbiya qilishni, o'qitishni o'z zimmasiga oladi. Bu Konstitutsiyadagi «Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarning vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantiradi», degan qoida asosida amalga oshiriladi (64-modda).

Voyaga yetgunlaricha davlat va jamiyat qaramog'ida bo'ladigan bolalar, ota-onasiz yetim bolalar toifasiga turli sabablar bilan ota-onasining vasiyligidan (ularning ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi) mahrum bo'lgan bolalar kiradi.

Yordamga muhtoj bolalar uchun davlat turli tadbirlar belgilab, muntazam ravishda ular hayotda o'z o'rinlarini topishi uchun zarur sharoit yaratib beradi.

Bola ota-onasiz bo'lsa, «Mehribonlik» uylariga, maxsus muassasalarga joylashtiriladi. Turli sabablarga ko'ra, bolalar ota-onasidan tarbiya olish imkoniyati bo'lmasa, bolani oilalarga farzandlikka berish yoki unga voyaga yetgunicha vasiylik hamda homiylik belgilanadi.

Mamlakatimizda ko'plab «Mehribonlik» uylari mavjud bo'lib, ularda yetim bolalar voyaga yetgunlariga qadar davlat tomonidan yaratilgan imkoniyatlardan foydalanib, kelajak hayotga tayyorgarlik ko'rishadi.

Hozirgi kunda ko'plab oilalar yetim bolalarni asrab olib, ularning tarbiyasi bilan shug'ullanmoqda. Bunday tajriba, ya'ni ota-onasiz yetim bolalarni oilasiga olib, o'z farzandlaridek tarbiyalash, topganini baravar baham ko'rish xalqimiz ma'naviyatiga xos bo'lib, ezgu urf-odatga aylangan.

Ikkinchi jahon urushi davrida ota-onasidan ajragan ko'plab bolalar O'zbekistonda o'z oilalarini topgan. Ayniqsa, oddiy temirchi Sh. Shomahmudovning 14 nafar yetim bolani tarbiyalab, oyoqqa qo'yishi butun jahon ahlining tahsiniga sazovor bo'ldi. Shu davrdagi yetim bolalarni boquvchi oilalarga davlatning e'tibori bilan hozirgi kunda yetim bolalarni tarbiyalovchi oilalarga davlatning e'tibori butunlay boshqacha. Hozir yetim bola boquvchi oilalar davlat va jamiyat tomonidan doimiy ko'mak olib turadi.

Mamlakatimiz aholisi soniga nisbatan boshqa mamlakatlarga qaraganda «Mehribonlik» uylari kamligi, bizda ota-onasizlar ko'plab oilalarda tarbiya olishi bilan xarakterlanadi.

Ota-onasiz, yetim bolalarga jamiyat va davlat g'amxo'rligini amalga oshirishda turli jamg'armalar ham katta rol o'ynaydi. Bunday jamg'armalar O'zbekistonda yetarlicha. Bular jumlasiga «Sen yolg'iz emassan», «Mehr-shafqat va salomatlik», «Sog'lom avlod uchun», «Bolalar» jamg'armasi kiradi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanuvchi bu tashkilotlar jamiyat nomidan yetim-yesirlarni boqish, tarbiyalash, o'qitish ishlariga katta yordam bermoqda.

Konstitutsiyaga asosan, dunyoga kelgan farzand ota-onasining nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar qonun oldida tengdirlar.

Konstitutsiyaning «Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi», degan 65-moddasi qoidalari, farzandlar uchun teng huquqlilik va teng imkoniyat bo'lishini nazarda tutadi hamda

har qanday holda onalik va bolalikning davlat tomonidan himoyaga olinishini ko'rsatuvchi yana bir muhim huquqiy asosdir.

Ota-onasizlar jamiyat va davlatning ko'magi ostida hayotda o'z o'rnini topmoqda. Davlat yetim-yesirlarga faqat umumiy ta'lim olishda imtiyoz va imkoniyatlar yaratib qolmasdan, ularni ta'limning boshqa bosqichlarida ham qo'llab-quvvatlamogda. Kasbhunar kollejlariga o'quvchi qabul qilishda ota-onasizlarga tegishli hujjatlar asosida imtiyozlar berilgan.

2006-yilning «Homiylar va shifokorlar yili» deb e'lon qilinishi, u bo'yicha qabul qilingan hujjatlar va belgilangan tadbirlar ota-onasiz bolalarni boqish, tarbiyalash, o'qitish uchun katta imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi. Bu ham davlat va jamiyatning o'z vazifasiga jiddiy qarashini ko'rsatmoqda.

Bozor munosabatlari natijasida mamlakatimizda mulkdorlar ko'payib bormoqda, ular ham o'z mablag'larining ma'lum qismini ixtiyoriy ravishda ota-onasiz bolalarning tarbiyasiga sarflamoqda.

16.6. Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlarning ota-ona oldidagi majburiyati

Voyaga yetgan farzandlarning ota-ona oldida ko'plab majburiyatlari bo'lib, bu majburiyatlar ota-onaga g'amxo'rlik qilishni nazarda tutadi. Bu burch, nafaqat, Konstitutsiyaviy burch, u xalqimiz qon-qoniga singgan, axloqiy qoidalarga mos urf-odatimiz hamdir.

Azaldan ota-onaga g'amxo'rlik qilingan. Ularni ranjitgan farzandlar qoralangan, qarg'ishga qolgan, ulardan hamma yuz o'girib, yakkalab qo'ygan. Ana shu axloqiy qoida Konstitutsiyada qoida sifatida mustahkamlangach, endi noqobil farzandlarni faqat qoralash, qarg'ash, yakkalab qo'yish emas, qonun yo'li bilan jazolash imkoni tug'ildi.

Konstitutsiyaning 66-moddasida «Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalariga g'amxo'rlik qilishga majburdir», degan qoida belgilandi.

Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalariga ular birgalikda yashaydimi, alohida yashaydimi (qayerda yashashidan qat'i nazar), g'amxo'rlik qilishga majbur.

Farzandning ota-onaga g'amxo'rligi nimalardan iborat?

Eng avvalo, ota-onaning normal yashashi uchun to'liq imkoniyat yaratish. Bu turar joy bilan, oziq-ovqat (yegulik), kiyim-bosh bilan ta'minlash. Ota-onalarning sog'lig'i haqida g'amxo'rlik qilish, ular tibbiy xizmatga muhtojligida tibbiy xizmatdan foydalanishini ta'minlash.

Iqtisodiy jihatdan g'amxo'rlikning o'zigina ota-ona ehtiyojini qondirmaydi, unga qo'shimcha ravishda ma'naviy jihatdan ham ota-ona qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Farzandlar ota-ona ehtiyojini ixtiyoriy ravishda qondirmasa, unda ularga majburlov choralari ko'riladi. Moddiy majburlov choralari bu — farzandlardan ota-ona hisobiga majburiy to'lov (aliment) undirishdir.

Mehnatga layoqatli, ma'lum iqtisodiy imkoniyatlari yetarli, turar joy masalasida qiyinchiligi yo'q farzandlarning ota-onalarini qariyalar uyiga joylashtirishi xalqimizda eng yomon, uyat ish, oriyatsizlik, deb qoralanadi.

Afsuski, xalqimiz ma'naviyatiga xos bo'lmagan shunday holatlar ahyon-ahyonda bizda ham uchrab turadi. Shuning uchun yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda, farzandlarning ota-ona oldidagi burchining faqat huquqiy jihatiga emas, uning ma'naviy va axloqiy jihatiga ham e'tibor berib, xalqimizning uzoq yillar davomida to'plagan eng yaxshi xislatlarini singdirish zarur.

Farzandlarning ota-ona oldidagi majburiyatini bajarmasliklariga faqat yuridik javobgarlik bilan ta'sir qilmay, bu inson xususiyatiga xos bo'lmagan holat ekanligini, eng tuban insonlar shunday qilishi mumkinligini, ota-onasini xor-u zor qilgan insonlar ikki dunyoda ham yuzi qora bo'lishi va eng muhimi, hayvondan farqi bo'lmasligi o'quvchilarga yetkazilishi kerak.

Oila munosabatlarining Konstitutsiyaviy asosda hal qilinishi, Konstitutsiyada unga alohida bob ajratilishi bizda oilaga bo'lgan jiddiy munosabatning isbotidir. Oilani mustahkamlash bu — jamiyatni mustahkamlash va rivojlantirish demakdir, bu — davlatning oilaga bo'lgan munosabatini belgilovchi asosiy holatdir. Inson o'z salomatligini saqlashga harakat qilganidek, jamiyat ham oilani mustahkamlashga harakat qiladi, chunki jamiyat sog'ligi oila sog'lomligiga bog'liq. Oilalar sog'lom bo'lsa, jamiyat ham sog'lom bo'ladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Oila nima, uning jamiyatdagi o‘rni qanday?
2. Nima uchun oila jamiyat va davlat muhofazasida bo‘ladi?
3. Nikoh nima, u nimaga asoslanadi?
4. Oilada er-xotinning tengligi nimada ko‘rinadi?
5. Ota-onaning farzandlar oldidagi burchlari nimalardan iborat?
6. Ota-onasiz bolalarga jamiyat va davlat g‘amxo‘rligi nimalardan iborat?
7. Voyaga yetgan farzandlarning ota-ona oldidagi burchi nimadan iborat?
8. Oila munosabatlarida belgilangan burchlarni bajarmaslik oqibati qanday?

VI bo'lim. MA'MURIY-HUDUDIIY VA DAVLAT TUZILISHI

17-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MILLIY VA MA'MURIY TUZILISHI

17.1. Mamlakatning milliy va ma'muriy tuzilishi tushunchasi

Har qanday mamlakat, jumladan, O'zbekiston ham ma'lum geografik joyda, belgilangan chegaralar doirasidagi hududda joylashgan. Bu mamlakatning hududi hisoblanadi. Aniq chegaralangan hududga ega bo'lish davlatni davlat sifatida ko'rsatuvchi asosiy shartlardandir. Ma'lum hududsiz davlat bo'lishi mumkin emas. Davlat aniq bir hududda faoliyat ko'rsatadi va davlat faoliyati shu hududda amal qiladi.

Hudud — davlatga tegishli maydon. Hudud yer, suv, osmon chegaralaridan iborat bo'ladi.

Har bir mamlakatning hududi katta-kichikligiga, aholisining soniga qarab, tegishli bo'lakchalarga bo'lib idora etiladi. Bu bo'lakchalar bir necha pog'onadan iborat bo'lib, ularning har biri o'z hududiga (chegarasiga) ega. Mamlakat hududining bo'lakchalarga bo'linishi davlat boshqaruvini mukammal tashkil etish bilan bog'liq bo'lganligi uchun u juda muhim davlat-huquqiy instituti bo'lib, Konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining to'rtinchi bo'limi va uning ikki bobi (XVI, XVII boblar) ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi masalalariga bag'ishlangan. Uning alohida-alohida moddalarida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalari huquqiy tartibga solingan.

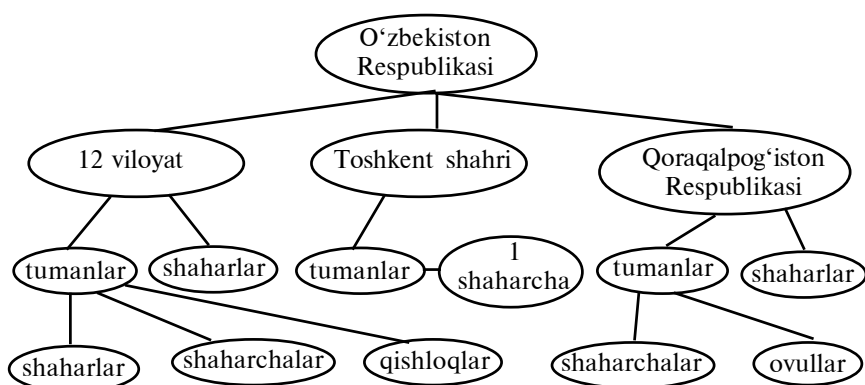
Konstitutsiyaning 68-moddasi «O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat», deb belgilash bilan mamlakat hududi qanday bo'laklarga bo'linishi va ularning nomlanishini mustahkamlab qo'ygan. O'zbekistonning ma'muriy bo'linishi shu ma'muriy tuzilishlardan iborat.

Ular o'z hududining hajmi, aholisining soni, ishlab chiqarishdagi asosiy faoliyat bo'yicha farq qiladi.

17.2. O‘zbekiston ma‘muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismlari

O‘zbekistonning hududi viloyatlarga, 1 shahar (Toshkent) va Qoraqalpog‘iston Respublikasiga bo‘lingan. Toshkent shahri o‘z hududi bilan va Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘z hududi bilan eng yirik ma‘muriy tuzilish hisoblanadi.

Viloyatlar hududi tuman va shahar hududidan iborat. Tuman hududlari shaharcha va qishloqlardan iborat. Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi tumanlar ovullarga bo‘linadi. Bular chizmada quyidagicha ko‘riladi:

Viloyatlarning maqomi, ya‘ni bo‘ysunishi bir xil. Ular respublikaga bo‘ysunadi. Shaharlar esa bo‘ysunishiga qarab turli maqomga ega. Faqat Toshkent shahri respublikaga bo‘ysunadi. Qolgan shaharlarning ayrimlari viloyatlarga, masalan, viloyat markazlari (Andijon, Qarshi, Samarqand va barcha markazlar)ning ayrimlari tumanlarga bo‘ysunadi. Tumanlar ham ikki xil, ayrim tumanlar viloyatlarga (bu barcha viloyatlardagi tumanlar), ayrim tumanlar shaharlarga (Toshkent shahri, Samarqand shahri, Buxoro shahri tumanlari) bo‘ysunadi. Qishloq, shaharcha va ovullar tumanlarga bo‘ysunadi degani, ular shu hudud tarkibiga kirganligini bildiradi.

17.3. Viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish, ularni tugatish tartibi

Viloyatlar, shaharlar, tumanlarni tashkil qilish, qo‘shib yuborish, tugatish, mamlakat iqtisodi, boshqaruv samarasi, fuqa-

rolarning davlat hokimiyati organlariga murojaat qilishi qulay-noqulayligi hisobga olinib, umummanfaatlar ko'zlangan holda amalga oshiriladi. Shuning uchun ham bu masalaning asosi Konstitutsiyada belgilangan.

Konstitutsiyaning 69-moddasida «Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi», deb mustahkamlangan. Bu modda qoidalari, birinchidan, Qoraqalpog'iston Respublikasining, viloyatlarning, shaharlarning chegarasini o'zgartirish masalasini, ikkinchidan, viloyatlar, shaharlar, tumanlarni tashkil qilish, uchinchidan, ularni tugatish (qo'shib yuborish) masalalarini qanday hal qilishni belgilagan.

Har uch holatda ham (chegarani o'zgartirish, yangidan tashkil qilish, tugatish) masala Oliy Majlisning roziligi bilan hal qilinishi belgilangan.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 78-moddasi 10-bandiga ko'ra, «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, chegaralarini o'zgartirish» Oliy Majlis palatalarining birgalikdagi vakolatlariga kiritilgan. Ya'ni ma'muriy bo'linish va ularning chegarasini o'zgartirish faqat qonun yo'li bilan hal qilinadi. Bu 1996-yil 30-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi, toponomik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal qilish tartibi to'g'risida»gi Qonundir.

Unga asosan, viloyatlarni tuzish, tugatish Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq, Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Tumanlarni tuzish va tugatish tegishli viloyat va Toshkent shahar hokimlarining iltimosiga ko'ra, Vazirlar Mahkamasi tomonidan kiritilgan taklifga asosan, Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qishloqlar, ovullar tuzish va tugatish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan, Xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tumanlarni tuzish va tugatish Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy

Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Qishloq va ovullarni tuzish va tugatish Qoraqalpog‘istonda tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi¹.

17.4. Qoraqalpog‘iston Respublikasining huquqiy maqomi

O‘zbekistonning haqiqiy suverenitetga ega bo‘lishi, mustaqil-likka erishishi O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikalari munosabatida ham o‘z aksini topdi. Ular o‘rtasidagi munosabatning asoslari qabul qilingan hujjatlarda belgilab olindi.

Bu masalaga 1990-yil iyun oyida qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasining suvereniteti to‘g‘risidagi deklaratsiya», 1990-yil 14-dekabrda qabul qilingan «Qoraqalpog‘iston davlat suvereniteti to‘g‘risidagi deklaratsiya»larda alohida e‘tibor berildi va O‘zbekiston hamda Qoraqalpog‘istonning amaldagi Konstitutsiyalarida Qoraqalpog‘istonning huquqiy maqomi, har ikki respublika o‘rtasidagi munosabat asoslari mustahkamlab qo‘yildi.

Konstitutsiyaning 70-moddasida «Suveren Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘zbekiston Respublikasi tarkibiga kiradi. Qoraqalpog‘iston Respublikasining suvereniteti O‘zbekiston Respublikasi tomonidan muhofaza etiladi», deb mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning bu moddasi:

- Qoraqalpog‘istonning suveren respublika ekanligini belgilaydi va e‘tirof etadi;
- u O‘zbekiston tarkibiga kirganini ko‘rsatadi;
- Qoraqalpog‘istonning suvereniteti O‘zbekiston tomonidan muhofaza qilinishini belgilaydi. Shu holat bilan O‘zbekiston o‘z bo‘yniga katta mas’uliyatni oladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining huquqiy maqomi, suverenitetga egaligini tasdiqlovchi normalar ham O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Konstitutsiyasida mustahkamlangan. Bular:

- Qoraqalpog‘iston Respublikasining o‘z Konstitutsiyasiga egaligi. Chunki Konstitutsiya har qanday davlatning suverenligini ko‘rsatuvchi asosiy shart (Konstitutsiyaning 71-moddasi);

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 1996, № 9, 139-moddada.

- Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘z Konstitutsiyasini o‘z ixtiyori bilan xalq xohish-irodasiga mos ravishda hech kimning aralashuvisiz Oliy hokimiyat organida qabul qilgan;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘z hududiga va chegarasiga ega;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasining hududi va chegaralari uning roziligisiz o‘zgartirilishi mumkin emas. Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘z ma‘muriy-hududiy tuzilishi masalalarini mustaqil hal qiladi (Konstitutsiyaning 73-moddasi);
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘zining Oliy hokimiyat organlariga ega va ularni tashkil qilish o‘z Konstitutsiyasiga muvofiq amalga oshiriladi;
- Qoraqalpog‘istonning suverenligini belgilovchi eng muhim qoida «Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘zbekiston Respublikasi tarkibidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi xalqining umumiy referendumida ajralib chiqish huquqiga ega»ligidir (Konstitutsiyaning 74-moddasi).

Qoraqalpog‘iston Respublikasining ajralib chiqish huquqining mavjudligi xalq o‘z taqdirini o‘zi hal qilish imkoniyatiga egaligini ko‘rsatadi.

17.5. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikalarining o‘zaro munosabati. Nizolarni hal qilish tartibi

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonning o‘zaro munosabati, Qoraqalpog‘iston Respublikasining O‘zbekiston tarkibiga kirishi Qoraqalpog‘iston suvereniteti O‘zbekiston tomonidan muhofaza qilinishi asosiga quriladi.

Konstitutsiyaning 71-moddasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘z Konstitutsiyasiga egaligi belgilanishi bilan birga, unda «Qoraqalpog‘iston Respublikasining Konstitutsiyasi O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga zid bo‘lishi mumkin emas», deb ko‘rsatib qo‘yilgan. Bu qoida aslo Qoraqalpog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasida Qoraqalpog‘istonga xos xususiyatlarning mavjud bo‘lishini inkor qilmaydi. Faqat uning normalari O‘zbekiston Konstitutsiyalari prinsiplariga, normalariga zid qoidalarning bo‘lmasligini belgilaydi.

Konstitutsiyaning 72-moddasi esa «O‘zbekiston Respublikasi qonunlari Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida ham maj-

buriydir», degan qoidani mustahkamlab qoʻygan. Chunki Qoraqalpogʻiston hududi ham Oʻzbekiston hududi hisoblanadi. Qoraqalpogʻiston oʻzi mustaqil ravishda qonunlar qabul qilishi mumkin. Lekin Oʻzbekistonning qonunlari ham Qoraqalpogʻiston hududida bajarilishi shart.

Oʻzbekiston Respublikasi va Qoraqalpogʻiston Respublikalarining oʻzaro munosabatini belgilashda Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 75-moddasi qoidalari muhim huquqiy asos boʻlib xizmat qiladi. Unga koʻra, «Oʻzbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpogʻiston Respublikasining oʻzaro munosabatlari Oʻzbekiston Respublikasi va Qoraqalpogʻiston Respublikasi oʻrtasida Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida tuzilgan shartnomalar hamda bitimlar bilan tartibga solinadi».

Bu yerda eʼtiborli masala shundaki, birgalikdagi oʻzaro munosabatlar Oʻzbekiston va Qoraqalpogʻiston oʻrtasida tuziladigan shartnomalar yoki bitimlar asosida tartibga solinsa, ikkinchidan, har qanday bitim va shartnoma Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida, Konstitutsiyaga mos ravishda tuzilishi belgilangan.

Har ikki respublikaning oʻzaro munosabatining toʻgʻri tashkil qilinishi Konstitutsiya doirasida boʻlishi, umummanfaat bilan Qoraqalpogʻiston Respublikasi manfaati mujassamlanishi jamiyatimizning rivojlanishiga ijobiy taʼsir qiladi.

Hozirgi davrda Qoraqalpogʻiston Respublikasi aholisi sogʻligʻiga, umuman, respublikadagi sharoitga Orol dengizining qurib borayotganligi katta xavf solmoqda. Ana shu xavfning oldini olish, Qoraqalpogʻiston Respublikasida qishloq xoʻjaligi, sanoatni rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish ishlarida Oʻzbekistonning koʻmagi albatta zarur. Har ikki respublikaning siyosiy-huquqiy munosabatlari ularning iqtisodiy munosabatlarini ham toʻgʻri tashkil qilishga bogʻliq. Hozirgi kunda munosabatlarning toʻgʻri tashkil etilishi natijasida koʻplab muammolar hal qilinmoqda.

Oʻzbekiston va Qoraqalpogʻiston Respublikalari mustaqil respublika boʻlganligi uchun ularda umummanfaatlilar bilan oʻz manfaatlari boʻlishi tabiiydir. Shu tufayli ular oʻrtasida nizolar kelib chiqqudek boʻlsa, nizolarni hal qilish yoʻllari ham koʻzda tutilgan.

Konstitutsiyaning 75-moddasida «Oʻzbekiston va Qoraqalpogʻiston Respublikasidagi nizolar murosaga keltiruvchi vositalar

yordamida hal etiladi», deb belgilangan. Nizolar tinch yo‘l bilan va murosaga keltiruvchi vositalar yordamida hal qilinishi zarur.

Nizolar turli masalalarda bo‘lishi, qonunlarning bir-biriga muvofiq kelmasligi xususida bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda nizoni hal qilishda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi ishtirok etadi. Konstitutsiyaning 109-moddasi 2-bandiga binoan, Konstitutsiyaviy sud «Qoraqalpog‘iston Respublikasining Konstitutsiyasi O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonunlari O‘zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiqligi to‘g‘risida xulosa beradi». Uning xulosasi esa nizoni hal qilishga olib keladi.

O‘zbekistonning ma‘muriy-hududiy tuzilishi o‘quvchilarga mamlakatimiz hududi chegarasi, u qanday bo‘laklardan iboratligi, ularning nomi hamda ularning har biri qanday tashkil qilinishi, tugatilishi haqida umumiy bilimlarni beradi.

O‘zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog‘iston Respublikasi bo‘lib, u suveren respublika maqomida O‘zbekiston tarkibiga kiradi va uning suveren huquqlari O‘zbekiston tomonidan himoya qilinadi.

Qoraqalpog‘istonning suveren hududda tegishli maqomga egaligi, uning O‘zbekiston Respublikasi bilan munosabatlari Konstitutsiyaviy asosga egaligi, ularda har ikki tomonning manfaati hisobga olinishi mavzuning asosiy maqsadi hisoblanadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Mamlakatning ma‘muriy tuzilishi nimani bildiradi?
2. O‘zbekistonning tarkibiy tuzilishi qanday?
3. Viloyat, shahar va tumanlarni tashkil qilish tartibi qanday?
4. Qishloq va ovullar tashkil qilish va tugatish tartibi qanday?
5. Shu masalalar Qoraqalpog‘istonda qanday hal qilinadi?
6. Qoraqalpog‘istonning huquqiy maqomi Konstitutsiyada qanday belgilangan?
7. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonning munosabatlari qanday belgilanadi?
8. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston o‘rtasidagi nizolar qanday hal qilinadi?

VII bo'lim. DAVLAT HOKIMIYATINING TASHKIL ETILISHI

18-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV MAJLISI

18.1. Oliy Majlis — davlat hokimiyati vakillik va qonun chiqaruvchi organi

O'zbekistonda davlat hokimiyatining tizimi Konstitutsiyaga asosan hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linish prinsipiga asoslanadi (Konstitutsiya, 11-moddada). Shu prinsip hokimiyatni tashkil etishda huquqiy asos bo'lib hisoblanadi. Konstitutsiyaning beshinchi bo'limi «Davlat hokimiyatining tashkil etilishi» deb nomlanib, unda Konstitutsiyaning 128 moddasidan 51 tasi joylashgan. Qolgan besh bo'limda 77 modda o'z o'rnini topgan. Shuning o'zi hokimiyat masalasiga Konstitutsiyada keng va yetarli o'rin ajratilganini ko'rsatadi.

Konstitutsiyaning beshinchi bo'limidagi XVIII bob «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi» deb nomlanib, uning moddalari Oliy Majlis faoliyatini tartibga soladi.

Oliy Majlis — O'zbekiston Respublikasi Parlamenti bo'lib, qonunchilik hokimiyatini amalga oshiradi. Shu bilgan birga, u davlat vakillik organi.

Konstitutsiyaning 76-moddasida «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi», deyilgan.

Eng avvalo, Oliy Majlis — davlat organi. Uni davlat vakillik organi deb yuritilishining sababi — u xalq vakillaridan iborat.

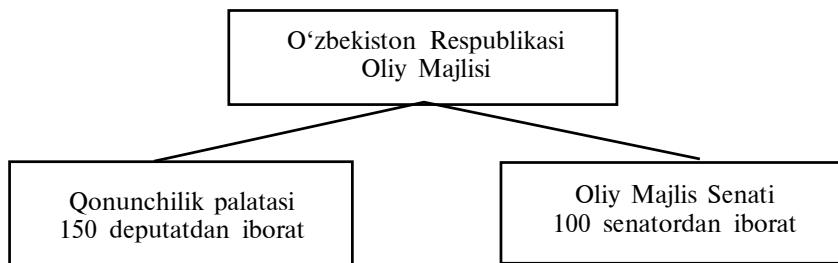
Oliy Majlis ikki palatadan — Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata)dan iborat.

Oliy Majlis palatalarining tashkil bo'lishi, ularning a'zolari tarkibini ko'radigan bo'lsak, ular aholi keng qatlamlarining vakili ekanligiga guvoh bo'lamiz. Oliy Majlis palatalarining deputat va senatorlari orasida erkaklar va ayollar, turli yoshdagi kishilar, turli kasb egalari, olimlar, turli partiya vakillari borligini ko'ramiz. Ular xalqning ishonch bildirgan va xalqdan vakolat olgan kishilardir. Ular Oliy Majlis palatalarida xalq nomidan ish ko'radi. Shuning

uchun Oliy Majlisni davlatning vakillik organi, deb qonunda belgilab qo'yilgan.

Oliy Majlis — vakillik organi sifatida qonunchilik hokimiyatini amalga oshiradi. U mamlakatda yagona qonunchilik organi. Oliy Majlis qonunchilik organi sifatida qonunlarni qabul qiladi, ularga o'zgartirish kiritadi va zarur hollarda amaldagi qonunlarni bekor qiladi. Qonun qabul qilish bilan ular mamlakat ijtimoiy hayotining huquqiy asoslarini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari besh yil muddatga saylanadi va besh yil davomida vakolatga ega.

18.2. Oliy Majlisning tarkibi va palatalarini tashkil qilish tartibi

Oliy Majlisning tarkibi ikki palatadan — Qonunchilik palatasi va Senatdan iborat. Ularning tashkil bo'lish tartibining asoslari Konstitutsiyada mustahkamlangan bo'lib, ularga saylov o'tkazish tartibi maxsus qonunlarda belgilangan.

Oliy Majlisning ikki palatali tuzilishi mamlakatimizda olib borilayotgan siyosiy hayotni, davlat qurilishi va boshqaruvni erkinlashtirish, jamiyat hayotini yanada demokratlashtirish natijasi bo'lib, 2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumini natijalariga ko'ra hamda uning asosida qabul qilingan 2003-yil 24-apreldagi qonunga muvofiq, Konstitutsiyaga tuzatish va qo'shimchalar kiritish oqibatida o'rnatildi.

Avval Oliy Majlis bir palatali tuzilishda bo'lib, bir palatali Parlament yosh davlatimiz uchun uning dastlabki davrida eng muhim tizim sifatida mamlakatning huquqiy negizi yo'q paytda uni yaratish bo'yicha katta ishlarni amalga oshirdi¹.

¹ E. Xalilov. Milliy parlamentarizm: tajriba va istiqbol. «Huquq va burch» jurnali. 2006, № 1, 6-bet.

Mamlakatimiz ko'pgina sohalarda tegishli yutuqlarga erishgach, masalaning sifatiga e'tiborni qaratish zarurati nuqtayi nazaridan, jahon tajribasidan o'tgan, sifatli qonun qabul qilishni va mintaqalar manfaatini birday ta'minlay oladigan ikki palatali Parlament zarur, degan xulosa kelib chiqdi. Ikki palatali Parlament hokimiyat bo'linishi prinsipining amalda bo'lishini, Parlament nazoratining kuchayishini ham ta'minlar edi. Shuning uchun referendumda xalqimiz ikki palatali Parlamentni yoqlab ovoz berdi.

Amaldagi Konstitutsiyamizga kiritilgan o'zgartirishlar natijasida mamlakatimizda ikki palatali Parlament faoliyat ko'rsatmoqda.

Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi besh yil muddatga saylanadigan bir yuz ellik deputatdan iborat. Uning bir yuz o'ttiz besh deputati hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida umumiy, teng va to'g'ridan to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Qonunchilik palatasining o'n besh deputati O'zbekiston ekologik harakatidan saylanadi.

Oliy Majlisning Senati hududiy vakillik palatasi bo'lib, Senat a'zolaridan iborat bo'ladi va ular senatorlar, deb ataladi.

Senat a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida shu vakillik organlarining deputatlari orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasidan, har bir viloyatdan va Toshkent shahridan 6 tadan senator saylanadi. Senatning 16 nafar a'zosini turli sohalarda katta amaliy tajribaga ega bo'lgan hamda alohida xizmat ko'rsatgan eng obro'li deputatlar orasidan O'zbekiston Prezidenti tayinlaydi.

Oliy Majlisning har ikki palatasiga 25 yoshga to'lgan, kamida besh yil O'zbekistonda muqim yashayotgan O'zbekiston fuqarolari saylanadi.

Bir shaxs bir paytning o'zida ham Qonunchilik palatasiga, ham Senatga saylanishi mumkin emas.

Oliy Majlis palatalariga saylov «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida»¹ Qonun bilan tartibga solinadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2003, № 9—10, 132-modda.

18.3. Qonunchilik palatasi va Senatning birgalikdagi vakolatlari

Oliy Majlis qonunchilik organi hisoblansa-da, u faqat qonun qabul qilish bilan cheklanmaydi. Unga davlat va jamiyat hayotining boshqa muhim ishlarini hal qilish vakolati ham yuklangan. Bular qonunchilik sohasi, davlat qurilishi sohasi, tashqi faoliyat, fuqarolarning huquqlari va nazorat sohasidagi vakolatlardir.

Oliy Majlisning vakolatlari uning palatalarining birgalikdagi vakolatlaridan va palatalarining alohida-alohida vakolatlaridan iborat.

Palatalarning birgalikdagi vakolatlariga kiruvchi vazifalar qoida tariqasida avval Qonunchilik palatasida, so'ng Senatda ko'rib chiqiladi.

Qonunchilik palatasi va Senatning birgalikdagi vakolatlari Konstitutsiyaning 78-moddasida belgilab qo'yilgan. Unga asosan, palatalarning birgalikdagi vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- Konstitutsiya va qonunlar qabul qilish, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;
- referendum o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish;
- davlatning ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash va strategik dasturlarini qabul qilish;
- barcha hokimiyat organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash;
- mamlakat tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish va chiqish haqidagi qarorni tasdiqlash;
- boj, valuta va kredit ishlarini qonun yo'li bilan hal qilish;
- davlat budjetini qabul qilish va uning ijrosini nazorat qilish;
- soliqlar va boshqa to'lovlarni joriy qilish;
- ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal qilish, chegaralarni o'zgartirish;
- Davlat mukofotlarini va unvonlarini ta'sis etish;
- Prezidentning vazirliklar, davlat qo'mitalari va boshqaruvning boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlashi;
- Markaziy saylov komissiyasini tuzish;
- Prezidentning taqdimiga binoan, Bosh vazir nomzodini ko'rib chiqish, shuningdek, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining dolzarb masalalari yuzasidan Bosh vazirning hisobotlarini eshitish va muhokama qilish;
- Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakilini va uning o'rinbosarlarini saylash;

- Hisob palatasining hisobotini ko‘rib chiqish;
- Konstitutsiyada ko‘rsatilgan holatlar vujudga kelganda Prezidentning urush holatini e‘lon qilish, umumiy yoki qisman safarbarlik qilish, favqulodda holat joriy etish, uni amal qilishini uzaytirish yoki tugatish to‘g‘risidagi farmonlarini tasdiqlash;
- Xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish;
- Parlament nazoratining va ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Shu ko‘rsatilgan vakolatlar Oliy Majlis palatalarining birgalikdagi vakolati bo‘lib, masala palatalar majlisida ko‘rib chiqilib ma‘qullangach, hal qilingan hisoblanadi.

Bu vakolatlar boshqacha tartibda va boshqa organlar tomonidan hal qilinishi mumkin emas.

18.4. Qonunchilik palatasi va Senatning mutlaq (alohida) vakolatlari

Oliy Majlisning palatalari alohida-alohida tashkil qilinib, umumiy vazifalardan tashqari o‘zlarining alohida vazifalari ham mavjud. Shu tufayli ularning alohida vakolatlari belgilangan va alohida vakolatlar faqat shu palata tomonidan amalga oshiriladi.

Qonunchilik palatasi o‘z nomiga munosib ravishda qonunlar tayyorlash bilan shug‘ullanadi.

Qonunchilik palatasining mutlaq vazifalari Konstitutsiyaning 79-moddasida mustahkamlangan. Unga ko‘ra, Qonunchilik palatasi:

- palataning Spikeri va o‘rinbosarlarini, qo‘mitalarning raislari va ularning o‘rinbosarlarini saylaydi;
- Qonunchilik palatasining deputatini deputatlik daxlsizlik huquqidan mahrum qilish to‘g‘risidagi masalani hal qiladi;
- o‘z faoliyatini tashkil qilish va palataning ichki tartib-qoidalari bilan bog‘liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi;
- siyosiy, ijtimoiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek, davlatning ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish vakolatiga ega. Bundan ko‘rinib turibdiki, Qonunchilik palatasi o‘zining faoliyatini tashkil qilishda boshqa hech qanday organlarning aralashuvisiz, mustaqil masalalarni hal qila oladi.

Senatning mutlaq vakolatlari uning yuqori palata ekanligidan, hududiy manfaatlarni ifodalashidan kelib chiqadi. Konstitutsiyaning 80-moddasida Senatning mutlaq vakolatlari belgilangan, unga ko‘ra:

- Senat raisi va uning o‘rinbosarlari, qo‘mitalarning raislari va ularning o‘rinbosarlarini saylash;
- Konstitutsiyaviy sudni saylash;
- Oliy sudni saylash;
- Markaziy bank boshqaruvi raisini tayinlash va lavozimidan ozod qilish;
- O‘zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va Hisob palatasi raisini, Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlash va vazifasidan ozod qilish to‘g‘risidagi Prezident Farmonlarini tasdiqlash;
- O‘zbekistonning chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash;
- amnistiya to‘g‘risidagi hujjatlarni qabul qilish;
- Senat a‘zolarini daxlsizlik huquqidan mahrum qilish masalalarini hal qilish;
- Bosh prokuror, Markaziy bank boshqaruvi raislarining hisobotini eshitish;
- o‘z faoliyatini tashkil etish va ichki tartib-qoidalar bilan bog‘liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish;
- siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek, davlatning ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish huquqiga ega.

Senatning mutlaq vakolatlarini ko‘radigan bo‘lsak, u davlat qurilishini, hokimiyat organlarini tashkil etish, fuqarolar huquqini ta‘minlash, ichki va tashqi siyosat sohasida, Parlament nazorati bo‘yicha keng vakolatga ega va ularni to‘g‘ri hal qilish jamiyat rivojiga ijobiy ta‘sir qiladi.

Senat vakolatlarining ko‘pchiligi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan hamkorlikda amalga oshiriladi, ya‘ni ma‘lum vakolatning amalga oshishi uchun Prezident ishtiroki ko‘zda tutilgan. Bu, ayniqsa, boshqa davlat organlarini tuzish, rahbarlarini tayinlashda yaqqol ko‘rinadi. Senatga taalluqli ko‘pchilik vakolatlar Prezident taqdimiga ko‘ra amalga oshiriladi.

18.5. Palatalar majlislarini o‘tkazish tartibi

Oliy Majlis palatalari o‘z faoliyatini tegishli tartibda chaqiradigan majlislarda amalga oshiradi. Palatalar majlislarini o‘tkazishga tegishli qoidalar Konstitutsiyaning 81-moddasida belgilangan.

Qonunchilik palatasi va Senatning saylovlardan keyingi birinchi majlisi, Qonunchilik palatasiga saylovdan keyin ikki oydan kechik-

may, Senat tarkib topgandan so'ng bir oydan kechikmay Markaziy saylov komissiyasi tomonidan chaqiriladi.

Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi majlislari sessiyalar davrida o'tkaziladi. Sessiyalar qoida tariqasida sentabr oyining birinchi ish kunidan boshlab, kelgusi yilning iyun oyi oxirgi ish kunigacha o'tkaziladi. Ya'ni sentabr — iyun oyi oralig'idagi davr sessiya davri hisoblanadi. Bu Qonunchilik palatasining professionallik asosida doimiy ishlashini bildiradi. Qonunchilik palatasi deputatlari boshqa ish bilan shug'ullanmay, faqat palata faoliyatida ish yuritadi.

Senat majlisi esa, zaruratga qarab, lekin bir yilda, albatta, kamida uch marta o'tkaziladi.

Palatalarning majlisi, ularda o'z a'zolari umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etsa, vakolatli hisoblanadi. Qonunchilik palatasida 150 deputat bor. Shulardan majlisda 75 nafari hozir bo'lsa, ishtirok etsa, majlis vakolatli hisoblanadi va qabul qilgan qarori qonuniydir.

Senatda 100 a'zo bo'lib, 50 senator majlisda ishtirok etsa, majlis vakolatli bo'ladi.

Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish, Konstitutsiyaviy qonunlar qabul qilish va ularga o'zgartirish kiritishda barcha deputat va senatorlar umumiy sonining uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

Palatalar majlisida deputatlar va senatorlardan tashqari kimlar ishtirok etishi mumkinligi ham Konstitutsiyaning 81-moddasi yettinchi xatboshida ko'rsatib qo'yilgan.

Palatalar majlislari alohida-alohida o'tkaziladi.

Palatalarning majlislariga Qonunchilik palatasi Spikeri yoki uning o'rinbosarlari, Senat raisi yoki uning o'rinbosarlari raislik qiladi. Qo'shma majlislarga palata Spikeri va Senat raisi navbatma-navbat raislik qiladi.

Qonunchilik palatasi bilan Senat birgalikda qo'shma majlislar o'tkazishi mumkin.

Palatalarning qo'shma majlislari:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qasamyod qabul qilganda;
- O'zbekiston Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan nutq so'zlaganda;
- chet davlatlarning rahbarlari nutq so'zlaganda o'tkaziladi.

Qo'shma majlislar palatalarning kelishuviga binoan ham o'tkazilishi mumkin.

Qo‘shma majlisga Senat raisi va Qonunchilik palatasi Spikeri navbat bilan raislik qiladi.

2005-yil 28-yanvarda Qonunchilik palatasi va Senatning qo‘shma majlisi o‘tkazilib, unda Prezidentning «Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir», degan ma’ruzasi tinglangan.

18.6. Palatalarning rahbar va yordamchi organlari

Oliy Majlis palatalarining ishini samarali tashkil qilish, palatalarga yuklatilgan vazifalarni bajarishda ularga ko‘maklashish maqsadida, palata a‘zolaridan iborat tarkibda o‘z organlarini tuzadi. Ularni faoliyati va vazifasiga qarab rahbar va yordamchi organlar, deb atash mumkin.

Konstitutsiyaning 85-moddasiga asosan, Qonunchilik palatasi o‘z tarkibidan (deputatlardan) Qonunchilik palatasining Spikeri va uning o‘rinbosarlarini saylaydi.

Spiker va uning o‘rinbosarlari palata majlisida yashirin ovoz berish orqali palata deputatlarining umumiy ko‘pchilik ovozi bilan Qonunchilik palatasining vakolat muddatiga (ya’ni 5 yilga) saylanadi. Qonunchilik palatasi deputatlarining uchdan ikki qismidan ko‘prog‘i ovozi bilan esa muddatidan ilgari vazifasidan chaqirib olinishi mumkin.

«Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonun bilan Spiker o‘rinbosarlarini saylash tartibi aniqlashtirildi. Qonunning 3-moddasiga asosan, Oliy Majlisning Qonunchilik palatasida tuzilgan siyosiy partiya fraksiyasi o‘z vakili Qonunchilik palatasi Spikerining o‘rinbosari lavozimlaridan birini egallashda kafolatli huquqqa ega. Bu degani bir kishi har bir fraksiyadan Spiker o‘rinbosarligiga, albatta, saylanadi. Qoida tariqasida fraksiyalar Spiker o‘rinbosarligiga fraksiya rahbarining nomzodini kiritadi.

Konstitutsiyaning 86-moddasiga binoan, Senat raisi Senat tarkibi (senatorlar)dan saylanadi. Senat raisining nomzodi O‘zbekiston Prezidenti tomonidan ko‘rsatiladi. Rais o‘rinbosarlaridan biri Qoraqalpog‘iston Respublikasi vakili bo‘ladi. Hozirgi paytda Senat raisining 1-o‘rinbosari lavozimi ham ta‘sis etilgan. Senat raisi, uning o‘rinbosarlari lavozimidan Senat majlisida chaqirib olinadi. Senat raisi va uning o‘rinbosarlari Senatning vakolat muddatiga saylanadi.

Konstitutsiyaning 85,86-moddalariga binoan, Qonunchilik palatasining Spikeri va Senat raisi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- palatalar majlislarini chaqiradi va ularga rahbarlik qiladi;
- palatalar muhokamasiga kiritiladigan masalalarni tayyorlashga umumiy rahbarlik qiladi;
- palatalar qo‘mita va komissiyalarining faoliyatini muvofiq-lashtirib boradi;
- qonunlarning va palatalar qarorlarining ijrosi ustidan nazo-ratni tashkil etadi;
- parlamentlararo aloqalarni amalga oshirish ishlariga hamda xalqaro parlament tashkilotlari ishi bilan bog‘liq palata guruhlarining faoliyatiga rahbarlik qiladi;
- Oliy Majlisning tegishli palatasi, boshqa davlat organlari, chet davlatlar, xalqaro va boshqa tashkilotlar bilan o‘zaro munosabatlarda o‘z palatasi nomidan ish ko‘radi;
- palatalar qarorlarini imzolaydi.

Ushbu Konstitutsiya hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Qonunchilik palatasi Spikeri va Senat raisi farmoyishlar chi-qaradi.

Yuqorida tilga olingan Konstitutsiyaviy qonun Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tarkibidagi siyosiy partiyalar fraksiyalarining huquqiy maqomini belgilash bilan birga, muxolafat masalasini ham tartibga soldi.

Qonunning 2-moddasiga asosan, siyosiy partiya fraksiyasi siyosiy partiyalardan ko‘rsatilgan deputatlar tomonidan, partiya manfaatlarini Qonunchilik palatasida ifodalash maqsadida tuzila-digan va belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkaziladigan deputatlar birlashmasidir.

Yangidan shakllantirilgan hukumatning tutgan yo‘li va dasturiga yoki uning ayrim yo‘nalishlariga qo‘shilmaydigan siyosiy partiyalar fraksiyalari o‘zlarini muxolafat deb hisoblashi mumkin.

Qonunchilik palatasiga tashabbuskor guruhlardan saylangan deputatlar o‘z birlashmasini tuzishi mumkin. Qonunda bir necha fraksiya va deputatlar guruhi deputatlar blokini tuzishi mumkinligi belgilangan.

Yuqoridagilardan ham ma‘lum bo‘ldiki, Spiker va Rais pala-talar faoliyatini tashkil qilishda rahbar hisoblanadi.

Konstitutsiyaning 87-moddasiga binoan, Qonunchilik palatasi o‘z deputatlaridan, Senat senatorlardan iborat tarkibda, o‘z vakolatlari muddatiga qo‘mitalarni saylaydi.

Qo‘mitalarning vazifalari:

- palatalar muhokamasiga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda ko‘rib chiqish va tayyorlash, O‘zbekiston Respublikasi qonunlari va palatalar tomonidan qabul qilingan qarorlarning ijrosini nazorat qilish hisoblanadi.

Qonunchilik palatasi qo‘mitalari bunga qo‘shimcha qonun loyihalarini tayyorlash vazifasiga ham ega. Chunki qonun loyihasi Qonunchilik palatasiga kiritilib, unda muhokama qilinadi va qabul qilinadi.

Palata qo‘mitalarining boshqa vazifalari har ikki palatada bir xil. Qonunchilik palatasi va Senat parlamentlarida palatalarda albatta tuzilishi kerak bo‘lgan doimiy qo‘mitalarni nomlari haqida ko‘rsatilib, Qonunchilik palatasida qoidaga ko‘ra qo‘mitalar 10 tadan oshmasligi, Senatda qo‘mitalar 8 tadan oshmasligi belgilab qo‘yilgan.

Zarurat bo‘lgan taqdirda, palatalar o‘z a‘zolaridan iborat tarkibda aniq bir vazifalarni bajarish uchun komissiyalar tuzishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi «Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to‘g‘risida»gi va «Oliy Majlisning Senati to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonunlarda Qonunchilik palatasi va Senatda Kengash tuzish ko‘zda tutilgan. Qonunchilik palatasi Kengashi va Senat Kengashi palatalarning faoliyatini tashkil qilishda ishtirok etadi. Ularning tarkibiga Qonunchilik palatasiga Spiker va uning o‘rinbosarlari, qo‘mita raislari, fraksiyalar va deputatlar guruhlar rahbarlari kiradi. Senat Kengashiga Senat raisi, rais o‘rinbosarlari, qo‘mita raislari kiradi.

18.7. Qonun qabul qilish va e‘lon qilish

Qonunlarning ijtimoiy hayotdagi muhim o‘rni e‘tiborga olinib, uni qabul qilish va e‘lon qilish tartibi Konstitutsiyada belgilangan.

Qonun qabul qilish va e‘lon qilish ayrim harakat va jarayonlardan iborat qat‘iy tizimdir.

Qonun qabul qilish jarayonida qonunchilik tashabbusi huquqi alohida rol o‘ynaydi. Qonunchilik tashabbusi huquqi deb, qonun qabul qilishni rasmiy taklif qilish huquqiga egalik qilish tushuniladi.

Konstitutsiyaning 83-moddasiga asosan, bunday huquqqa:

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti;
- o‘z davlat hokimiyatining oliy vakillik organlari orqali Qoraqalpog‘iston Respublikasi;
- Qonunchilik palatasining deputatlari;
- Vazirlar Mahkamasi;
- Konstitutsiyaviy sud;
- Oliy sud;
- Oliy xo‘jalik sudi;
- Bosh prokuror egadir.

Ular o‘zlarining qonunchilik tashabbusi huquqini qonun loyihalarini Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiradi.

Tegishli huquqqa ega subyektlar tomonidan Qonunchilik palatasiga kiritilgan qonun loyihasi tegishli muhokamalardan o‘tgach, Konstitutsiyaning 84-moddasiga asosan, Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma’qullanib, O‘zbekiston Prezidenti tomonidan imzolanganach, qonunda belgilangan tartibda rasmiy nashrlarda e’lon qilingach, yuridik kuchga ega bo‘ladi.

Qonun yuridik kuchga ega bo‘lishi, amal qilishi uchun:

- Qonunchilik palatasida qabul qilinishi;
- Senat tomonidan ma’qullanishi;
- Prezident tomonidan imzolanishi;
- qonunda belgilangan tartibda rasmiy nashrlarda e’lon qilinishi kerak.

Qonunchilik palatasida qabul qilingan qonun o‘n kundan kechiktirilmay (ya’ni o‘n kun ichida) Senatga yuboriladi. Senatda qonun ma’qullansa, o‘n kun ichida imzolash uchun Prezidentga yuboriladi. Prezident qonunni o‘ttiz kun ichida imzolab, e’lon qiladi.

Senat, Qonunchilik palatasida qabul qilingan qonunni rad etib (ma’qullamasa), Qonunchilik palatasiga qaytaradi. Bunday paytda Qonunchilik palatasi Senat tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko‘rib chiqib, deputatlarning umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko‘pchilik ovoz bilan ma’qullasa, qonun Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan hisoblanib, imzolash va e’lon qilish uchun Prezidentga to‘g‘ridan to‘g‘ri yuboriladi. Agar Qonunchilik palatasi deputatlarining umumiy soni 120 nafar bo‘lsa, ularning uchdan ikki qismi 80 nafar bo‘ladi. Shuncha ovoz bilan qonun ma’qullansa, u qabul qilingan hisoblanadi.

Oliy Majlisning Senati tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan har ikki palata yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun palatalar a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyalari taklifini qabul qilganda, qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti imzolashga taqdim etilgan qonunlarni o'z e'tirozi bilan Oliy Majlisga qaytarish huquqiga ega, bunday huquq jahon davlatchilik tajribasida «Veto» huquqi, deb ataladi.

Prezident tomonidan qaytarilgan qonun o'zgarishsiz avvalgi tahrirda Qonunchilik palatasi va Senat a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, qonun Prezident tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolaniib, e'lon qilinishi kerak.

Har qanday qonunlar qo'llanishining majburiy sharti ularning matbuotda e'lon qilinishidir.

18.8. Deputatlar va senatorlar faoliyatining kafolatlari

Deputatlar va senatorlar xalq vakillari bo'lib, keng vakolatlarga va mas'uliyatga ega. Ular o'z faoliyatini erkin, hech qanday to'siqsiz olib borishlari uchun qonunlarda turli kafolatlar belgilangan.

Konstitutsiyada ham deputatlar va senatorlar faoliyatining kafolatlari huquqiy asoslari belgilangan bo'lib, ular 88-moddada o'z o'rnini topgan. Unga ko'ra:

- Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolarining deputatlik va senatorlik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar belgilangan tartibda qoplanadi. Bular xizmat safarlari, transport xizmatidan foydalanish va boshqalar bilan bog'liq xarajatlardir.

Qonunchilik palatasi deputati va Senat a'zosi daxlsizlik huquqidan foydalanadi. Bu degani — Qonunchilik palatasi deputati Qonunchilik palatasining, Senat a'zosi Senatning roziligisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazo choralariga tortilishi mumkin emas.

Konstitutsiyaning 79-moddasi 2-bandiga binoan, Qonunchilik palatasi deputatini daxlsizlik huquqidan mahrum qilish masalasi Bosh prokurorning taqdimi bilan Qonunchilik palatasida ko'rib, hal qilinadi.

Konstitutsiyaning 80-moddasi 11-bandiga asosan, Senat a'zosini daxlsizlik huquqidan mahrum qilish masalasi Bosh prokurorning taqdimi bilan Senatda ko'rib, hal qilinadi.

Deputat yoki senatorning daxlsizlik huquqidan mahrum qilinishi uchun, albatta, Bosh prokuror taqdimi bo'lishi va masala tegishli palatalarda hal qilinishi kerak.

Deputat va Senatorning o'z zimmasidagi mas'uliyatni ado etishga to'sqinlik qiluvchi holatlarning oldini olish maqsadida, Konstitutsiyada ularga nisbatan tatbiq qilinadigan ayrim qoidalar ham belgilangan.

88-moddaning ikkinchi xatboshisida «Qonunchilik palatasi deputatlari hamda Senatda doimiy asosda ishlovchi Senat a'zolari o'z vakolatlari davomida ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari haq to'lanadigan boshqa turdagi faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin emas», deb belgilangan. Bu qoida ham deputat va senatorlarga o'z faoliyatini bajarishga bor imkoniyatlarini sarflash uchun sharoit yaratadi.

Deputatlar va Senatda doimiy ishlovchi senatorlarga faqat pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish (turli ta'lim bosqichlarida va muassasalarida) hamda ilmiy faoliyat yuritishga ruxsat beriladi.

18.9. Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborish

Oliy Majlis palatalari Konstitutsiya va qonun doirasida ish ko'rishi, jamiyat taraqqiyoti va fuqarolar manfaati yo'lida bor kuchlarini sarflashi kerak. Bu palatalarning hamjihatlik asosida ishlashi kerakligini ko'rsatadi. Oliy Majlis palatalarining faoliyati natijasi jamiyatning bo'linib ketishiga sabab bo'lmasligi kerak.

Oliy Majlis palatalarining vakolatlari besh yil. Lekin Konstitutsiyadagi asoslar bo'ladigan bo'lsa, ular vakolat muddati tugamasdan tarqatib yuborilishi mumkin.

Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborish mumkinligi hokimiyatning bo'linishi prinsipidan kelib chiquvchi, turli hokimiyat tarmoqlarini bir-birini nazorat qilish va bir-biriga nisbatan ta'sir etuvchi chora qo'llash mumkinligidan kelib chiqadi.

Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborish vakolatiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ega.

Konstitutsiyada Prezidentga Respublikaning barcha Oliy hokimiyat va boshqaruv organlarining bahamjihat ishlashini ta'minlash vazifasi yuklangan (93-modda, 8-band). Oliy vakillik organlari faoliyatida bahamjihatlikning o'rniga boshqacha holatlar mavjud bo'lsa, oxirgi chora sifatida ular tarqatib yuborilishi mumkin.

Konstitutsiyaning 95-moddasida Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborish asoslari belgilangan. Bular:

- palatalar tarkibida ularning normal faoliyatiga tahdid soluvchi hal qilib bo‘lmaydigan ixtiloflar yuz berishi;
- palatalar bir necha marta O‘zbekiston Konstitutsiyasiga zid qarorlar qabul qilsa;
- Konstitutsiyaga 2014-yil aprelda kiritilgan qo‘shimchaga asosan Oliy Majlisga Prezident tomonidan tasdiqlash uchun kiritilgan nomzodni Oliy Majlis ikki marta rad etgan vaqtda Parlament Prezident tomonidan tarqatib yuborilishi belgilangan.

Agar shunday holatlar vujudga kelsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiyaviy sud bilan bamaslahat, Qonunchilik palatasi va Senatni tarqatib yuborish to‘g‘risida qaror qabul qilishi mumkin. Tarqatib yuborish Prezident qarori bilan amalga oshiriladi, lekin bu yerda, albatta, bir shart bo‘lishi kerak. Bu ham bo‘lsa, Konstitutsiyaviy sudning fikri mavjudligi.

Qonunchilik palatasi va Senat mamlakatda favqulodda holat joriy etilgan davrda tarqatilishi mumkin emas.

Palatalar tarqatib yuborilgan taqdirda, yangi saylov uch oy ichida o‘tkaziladi.

Amalga oshirilgan Parlament sohasidagi islohotlar natijasida, jahon andozalariga, milliy xususiyatlarimizga mos Parlamentga ega bo‘ldik. Hokimiyat bo‘linishi prinsipi yanada chuqurlashtirildi, demokratik talablarga mos ravishda Parlament — Oliy Majlisning vakolatlari kengaydi, Prezidentning bir qism vakolatlari Parlamentga o‘tkazildi (amnistiya haqida qaror qabul qilish, chet ellarga diplomatik vakillar tayinlash vakolatlari). Parlamentning quyi palatasi doimiy ishlovchi professional qonunchilik organiga aylandi. Senatning tashkil etilishi qonunlarning yanada sifatli bo‘lishini, mintaqalar manfaati to‘laroq ta‘minlanishi imkoniyatini berdi.

Ishlar bu bilan tugagani yo‘q. «Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasidagi eng muhim vazifa bu qonunchilik hokimiyati bo‘lmish mamlakat Parlamentining roli va ta‘sirini kuchaytirish, hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o‘rtasida yanada mutanosib va barqaror muvozanatga erishishdan iborat»¹, deya birinchi Prezidenti davlat qurilishidagi strategik vazifani ko‘rsatib bergan edi.

¹ *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O‘zbekiston», 2005, 36-bet.

2017—2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi birinchi bo‘limi «Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillash-tirishning ustuvor yo‘nalishlari» deb nomlanib, uning birinchi bandi «Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish» ko‘rsatildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. O‘zbekiston Parlamenti qanday organ?
2. Oliy Majlis nima uchun vakillik organi deyiladi?
3. Oliy Majlis nima uchun qonunchilik organi deyiladi?
4. Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi qanday tashkil etiladi?
5. Senat qanday tashkil etiladi?
6. Palatalarning vakolat muddati qancha?
7. Deputat va senator bo‘lib saylanuvchilarga qanday talab qo‘yiladi?
8. Palatalarning birgalikdagi vakolatiga nimalar kiradi?
9. Qonunchilik palatasining vakolatiga nimalar kiradi?
10. Senatning vakolatiga nimalar kiradi?
11. Palatalar majlisini o‘tkazish tartibi qanday?
12. Palatalarning qanday rahbar organlari bor?
13. Palatalarning yordamchi organlari qanday tuziladi?
14. Qonun qanday qabul qilinadi va e‘lon qilinadi?
15. Deputat va senatorlarning faoliyati qanday kafolatlanadi?
16. Oliy Majlis palatalari qanday tarqatib yuboriladi?
17. Parlamentni yanada rivojlantirish bo‘yicha qanday vazifalar belgilangan?

19-bob. **O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING
PREZIDENTI**

19.1. Prezident — davlat boshlig‘i

Respublika shaklidagi davlatlarda Prezident davlat boshlig‘i hisoblanadi. Ayrim mamlakatlarda Prezident ham davlat boshlig‘i, ham ijro hokimiyat boshlig‘i hisoblanadi.

O‘zbekiston hali Ittifoq tarkibida turgan vaqtidayoq, ittifoqchi respublikalar orasida birinchi bo‘lib, Prezident lavozimini joriy etgan. Bu O‘zbekistonning Markazning roziligisiz, uning e‘tirozlarini inobatga olmay qilgan katta siyosiy harakati edi. Mamlakatimizda 1990-yil mart oyida Prezidentlik lavozimi joriy etilib, mustaqillik uchun katta qadam qo‘yildi. Bu O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida ulkan, tarixiy voqea bo‘lib, O‘zbekistonning keyingi taraqqiyotining belgilanishida hal qiluvchi vositalardan biri bo‘ldi.

O‘zbekistonning amaldagi Konstitutsiyasini ishlab chiqish va qabul qilishda Prezidentlik instituti yanada rivojlantirilib, takomillashtirilib, qonuniy mustahkamlandi.

O‘zbekistonning rivojlanishi, demokratik islohotlarning chuqurlashuvi Prezidentlik institutining ham doimiy ravishda takomillashib borishiga ta‘sir qilmoqda.

Konstitutsiyaning XIX bobi «O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti» deb atalib, unda 9 modda (89—97-moddalar) Prezident faoliyatini tartibga soladi.

Konstitutsiya qabul qilingandan boshlab to hozirgi kungacha unga kiritilgan o‘zgarishlarni ko‘radigan bo‘lsak, Prezident lavozimi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan, davlat qurilishi va boshqaruvni erkinlashtirish, hokimiyat bo‘linishi prinsipini yanada kengroq qo‘llash asosida mustahkamlanmoqda.

2003-yil 24-apreldagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq, Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartirishlarga asosan, Prezidentning Vazirlar Mahkamasi raisi bo‘lib hisoblanishi bekor qilingan, uning ayrim vakolatlari Oliy Majlisning Senatiga o‘tadigan bo‘lsa, 2007-yil 11-aprelda Prezident tomonidan imzolangan «O‘zbe-

kiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasiga, 93-modda-sining 15-bandiga, 102-moddasining ikkinchi qismiga kiritilgan tuzatishlar to'g'risida»gi Qonunga asosan, Prezidentning ijro hokimiyati boshlig'i funksiyasi bekor qilinib, O'zbekiston Prezidenti faqat davlat boshlig'i bo'lishi belgilandi.

Bu holat Konstitutsiyaning 89-moddasida «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi», deb mustahkamlandi.

Prezidentning ijro hokimiyati boshlig'i funksiyasidan olinishi va uning faqat davlat boshlig'i sifatida qoldirilishi aslo Prezident maqomining susayishini bildirmaydi. Chunki davlat boshlig'i sifatida u ijro hokimiyatini tuzishda, uning faoliyatini nazorat qilishda asosiy rol o'ynaydi.

Prezident ijro hokimiyatining boshlig'i bo'lmasligi, barcha hokimiyat tarmoqlarini bir-biridan xoliligini yaxshigiroq ta'minlaydi. Biron-bir hokimiyatda ustunlik bo'lishiga barham beradi. Prezident biron-bir hokimiyat tizimiga kirmagani holda ularning hamkorligini samarali ta'minlash imkoniyati kuchayadi.

O'zbekiston Prezidenti davlat boshlig'i maqomiga ega ekan, unga konstitutsiyada keng vakolatlar berilishi bilan birga, unga katta mas'uliyat ham yuklangan. U davlat boshlig'i bo'lganligi uchun xalq hokimiyatchiligida to'g'ridan to'g'ri ishtirok etadi, bu Konstitutsiyaning 10-moddasida Prezidentning O'zbekiston xalqi nomidan ishtirok etish huquqi belgilanganligida aniq ko'rinadi.

Prezident davlat boshlig'i sifatida:

- tashqi munosabatda ishtirok etadi;
- hukumatni tuzadi;
- qonunlarni imzolaydi;
- Parlament palatalarini tarqatib yuborishi mumkin;
- sud hokimiyatini tashkil qilishda ishtirok etadi;
- oliy unvonlar, orden, medallar bilan taqdirlaydi va qonunda belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi va qonunda belgilangan boshqa vazifalarni bajaradi.

19.2. Prezidentlikka da'vogarlariga qo'yiladigan talablar

Prezident har qanday mamlakatda eng yuqori lavozim bo'lib, jamiyat taraqqiyoti, davlatning jahondagi o'rni, xalqning turmush

farovonligi uning tutgan yo‘liga bog‘liq. Tarixda Prezident lavozimida bo‘lib, o‘z mamlakatining taraqqiyotini ta‘minlashga katta hissa qo‘shish orqali ijobiy nom qoldirgan Prezidentlar ham (Jorj Vashington, Mustafu Ota Turk, Sharl De Gol), mamlakatning inqirozga uchrashiga sabab bo‘lib, xalq, jamoatchilik nafratiga uchrab, salbiy nom qoldirgan Prezidentlar ham bo‘lgan (Nikolae Chaushesku, Saddam Husayn).

Shuning uchun Prezidentlikka saylanuvchilar uchun jiddiy talablar qo‘yiladi. O‘zbekiston Konstitutsiyasining 90-moddasida O‘zbekiston Prezidentligiga saylanuvchilar oldiga qo‘yiladigan talablar belgilangan. Unga ko‘ra:

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentligiga o‘ttiz besh yoshdan kichik bo‘lmagan shaxs saylanadi. Bu Prezidentlikka da‘vogarning tegishli hayotiy tajribaga ega bo‘lishini nazarda tutadi. Hayotiy tajriba bo‘lmasa, qanchalik bilimga ega bo‘linsa ham davlatni boshqarishda, kerakli qarorlar qabul qilishda qiyinchiliklar tug‘ilishi mumkin.

- Prezidentlikka da‘vogar davlat tilini yaxshi bilishi kerak. Chunki davlat tili mamlakat aholisining aksariyat ko‘pchiligi so‘zlashadigan til, xalq tilidir. Xalqqa rahbarlik qilish uchun uning dilidagini bilish va qalbiga kirish kerak. Qalbgaga esa fikrlar ona tilida bayon qilingan vaqtda yo‘l topish mumkin. Davlat boshlig‘ining og‘zidan eshitilgan so‘z xalqqa juda katta ta‘sir qiladi. Xalq esa o‘zi tushunadigan tilda eshitishni ma‘qul ko‘radi.

- Prezidentlikka da‘vogar saylovgacha kamida o‘n yil bevosita O‘zbekistonda yashagan bo‘lishi kerak. Bu bo‘lajak davlat boshlig‘i mamlakat hayoti bilan bevosita tanish bo‘lishi, mavjud sharoit, yutuqlar va kamchiliklar haqida birlamchi ma‘lumotga ega bo‘lishi zarurligidan kelib chiqadi.

- Va nihoyat, Prezidentlikka nomzod O‘zbekiston fuqarosi bo‘lishi shart. Chunki davlatni boshqarish huquqi faqat O‘zbekiston fuqarolariga tegishlidir.

Bunday talablar demokratiya tamoyillariga aslo zid emas va boshqa mamlakatlar tajribasida ham qo‘llaniladi.

Konstitutsiyada yana shunday talab borki, ayni bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti bo‘lishi mumkin emas. Bu qoida ham demokratik tamoyil va talablarga to‘la mos keladi.

19.3. Prezidentni saylash tartibi

Prezidentlik lavozimi saylov yo‘li bilan egallanadi. Prezident saylovi turli mamlakatlarda har xil o‘tkaziladi. Ayrim mamlakatlarda Prezidentni Parlament saylaydi (Chexiyada), ayrim mamlakatlarda Prezidentni saylash uchun maxsus organ tashkil etiladi (Germaniyada), ayrim mamlakatlarda Prezidentni saylovchilar vakillari saylaydi (AQSHda), ayrim mamlakatlarda Prezident xalq tomonidan bevosita saylanadi (Rossiya, Qozog‘iston, O‘zbekiston).

O‘zbekiston Prezidentini saylashning Konstitutsiyaviy asosi Konstitutsiyaning 90-moddasida belgilangan. Unga asosan, «O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to‘g‘ridan to‘g‘ri saylov huquqi asosida, yashirin ovoz berish yo‘li bilan besh yil muddatga saylanadi».

Konstitutsiyaning bu qoidasiga e‘tibor bersak, Prezident bo‘lib saylanadigan ham, Prezidentni saylovchilar ham, albatta, O‘zbekiston fuqarolari bo‘lishi shart. Faqat fuqarolargina Prezidentni saylashi mumkin. Yana diqqatga sazovor narsa — Prezidentning umumiy, teng va to‘g‘ridan to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan saylanishidir.

Umumiy saylov orqali mamlakatimizning saylov yoshiga yetgan (saylash huquqi 18 yosh) barcha fuqarolarining ovoz berishda ishtirok etishiga imkoniyat yaratiladi. Faqat sud tomonidan muomalaga layoqatsiz, deb topilgan fuqarolar va sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotganlar saylovda ishtirok etmaydi.

Teng saylov huquqi orqali barcha fuqarolarga teng imkoniyat yaratiladi, har bir saylovchi bir ovozga ega.

To‘g‘ridan to‘g‘ri saylov orqali fuqarolar Prezidentni bevosita saylaydi, ularning bergan ovozi Prezident saylovida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Yashirin ovoz berish orqali esa fuqarolarning ovoz berish natijasi hech kimga ma‘lum bo‘lmaydi, shuning uchun u erkin, o‘z xohishiga ko‘ra, chetdan bo‘ladigan ta’sirlarsiz ovoz beradi.

O‘zbekiston Prezidenti besh yil muddatga saylanadi va Prezidentni saylash tartibi qonun bilan belgilanishi Konstitutsiyada (90-modda) ko‘rsatilgan.

«O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi Qonunga 2004-yil 3-avgustda qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritilib, yangi tahrirda qabul qilindi¹.

Qonun keyinchalik yanada takomillashtirildi. Amaldagi qonunga asosan, saylov kunigacha 4 oy oldin Adliya vazirligidan ro‘yxatdan o‘tgan va saylovchilarni belgilangan miqdordagi imzosi to‘plagan siyosiy partiyalar Prezidentlikka nomzod ko‘rsatish huquqiga ega bo‘ladi.

Qonunda Prezidentlikka da‘vogarlar uchun yana qo‘shimcha talablar belgilangan. Qonunning 25-moddasiga asosan, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ilgari sudlangan fuqarolar; jinoiy ish qo‘zg‘atilganligi munosabati bilan qonun tomonidan ta‘qib etilayotgan fuqarolar; diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari Prezidentlikka nomzod bo‘la olishmaydi.

19.4. Prezidentning vakolatlari

O‘zbekiston Prezidenti davlat boshlig‘i sifatida yetarli darajada keng vakolatlarga ega. Konstitutsiyaning 93-moddasi Prezident vakolatlarini mustahkamlagan. Bundan tashqari, Prezident vakolatlari Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham ko‘rsatilgan, jumladan, Konstitutsiyaning 10-, 80-, 83-, 84-, 86-, 94-, 95-, 98-, 102-moddalarida.

Konstitutsiya bo‘yicha Prezidentga berilgan vakolatlarni bir necha guruhlariga bo‘linib o‘rganilsa, Prezident vakolatlari haqida aniqroq tasavvur hosil bo‘lishi va ularni osonroq tushunish mumkin.

Prezident vakolatlarining qanday ijtimoiy munosabat va hodisalarga qaratilganligi, maqsad-vazifasi nima ekanligiga qarab, guruhlariga bo‘lish mumkin.

Konstitutsiyada mustahkamlangan Prezident vakolatlarini quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

- Prezidentning qonunchilik sohasidagi vakolatlari;
- fuqarolar manfaatlarini ta‘minlash bo‘yicha vakolatlari;
- tashqi munosabat bo‘yicha vakolatlari;
- boshqa davlat organlarini shakllantirish bo‘yicha vakolatlari;
- xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha vakolatlari.

¹ O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2004, № 51, 514-modda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qonunchilik sohasidagi vakolatlariga: Konstitutsiya va qonunlarni ta’minlash; qonunchilik tashabbusi huquqiga egaligi; qonunlarni imzolash va e’lon qilishi yoki zarur holda qonunlarni o‘z mulohazalari bilan Oliy Majlisga qaytarishi kiradi.

Prezidentning fuqarolar manfaatini ta’minlash bo‘yicha vakolatlariga: fuqarolarning huquqlariga rioya etilishini kafili ekanligi; fuqarolik va siyosiy boshpana berish masalasini hal qilishi; sudlar tomonidan hukm qilinganlarni afv etishi; orden, medal va yorliqlar bilan mukofotlashi kiradi.

Prezident tashqi munosabatda: O‘zbekiston davlati va xalqi nomidan ish ko‘radi; tashqi davlatlar bilan shartnomalar tuzadi; chet ellarga yuboriladigan O‘zbekistonning diplomatik va boshqa vakillarining nomzodini taqdim etadi; chet el diplomatlari va boshqa vakillaridan ishonch yorlig‘ini qabul qiladi.

O‘zbekiston Prezidenti boshqa hokimiyat organlarini tuzishda keng vakolatlarga ega. Prezident Bosh vazir nomzodini tasdiqlash uchun Oliy Majlisga taqdim qiladi va 93-modda 10-bandiga asosan uni vazifasidan ozod etadi. Bosh vazir taqdimi bo‘yicha hukumat a’zolarini tasdiqlaydi va lavozimidan ozod qiladi; Vazirlar Mahkamasini taqdimiga ko‘ra vazirliklar, davlat qo‘mitalarini tashkil qiladi va tugatadi. Senat raisi lavozimiga nomzod taqdim qiladi. Bosh prokurorni, Hisob palatasi raisini, Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlab, tasdiqlash uchun Oliy Majlis Senatiga kiritadi; Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud tarkibiga nomzodlarni Senatga taqdim qiladi; Markaziy bank boshqaruvchi raisi nomzodini Senatga taqdim etadi; ma’muriy-hududiy tuzilishdagi barcha sudyalarni lavozimiga tayinlaydi va lavozimdan ozod etadi; viloyat va Toshkent shahar hokimlarini Bosh vazirning taqdimiga binoan lavozimiga tayinlaydi hamda lavozimdan ozod etadi; Konstitutsiya va qonunlarni buzgan, sha’niga dog‘ tushirgan tuman, shahar hokimlarini lavozimdan ozod qiladi. Prezident Vazirlar Mahkamasi majlislarida raislik qilishga, uning qarorlarini imzolashga haqli.

Prezident xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha keng vakolatlarga ega. U Respublikaning suvereniteti, xavfsizlik va hududiy yaxlitligini muhofaza etish yuzasidan zarur choralarni ko‘radi. Shu maqsadda mamlakatimizga tashqi hujum bo‘lganda yoki bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnomalar bo‘yicha majburiyatni bajarish uchun urush holati e’lon qiladi. Favqulodda vaziyatlarda favqulodda holat joriy etadi.

O‘zbekiston Prezidentining Oliy Bosh qo‘mondon ekanligi va undan kelib chiqadigan vakolatlari mavjudligi ham Prezidentning xavfsizlikni ta‘minlash vazifasini amalga oshirishga qaratilgandir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Konstitutsiyadagi vakolatlarini o‘rganar ekanmiz, ayrim vakolatlarni Prezident bevosita hal qilishini (hukumat tarkibini tasdiqlash, sudyalarni tasdiqlash, orden, medallar, unvonlar berish, afv e‘lon qilish); ayrim vakolatlarini Oliy Majlisda tasdiqlash shartligini (Bosh prokurorni tayinlash, urush holati va favqulodda holat joriy etish to‘g‘risidagi farmonlarining Oliy Majlisda, albatta, tasdiqlanishi), Prezidentning ayrim vakolatlarini taqdim qilishdan iborat (Senat raisligiga nomzod, Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud tarkibiga nomzodlar taqdim etish) ekanligini ko‘ramiz. Prezidentning boshqa organlar bilan maslahatlashib hal qiladigan vakolatlari ham bor, bu Oliy Majlis palatalarini tarqatishda Konstitutsiyaviy sud bilan maslahatlashishi belgilanganida ko‘rinadi.

2011-yil 18-apreldagi Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartirishga asosan Prezidentning ijro etuvchi hokimiyatni tuzish va unga rahbarlik qilish vakolati bekor qilindi.

19.5. Prezidentning daxlsizligi

Prezident mamlakatda eng oliy va yuqori lavozim hisoblanadi. Unga berilgan keng vakolatlar va vazifalar u erkin, hech qanday to‘siqsiz harakat qilganda, bajarilishi mumkin.

Shuning uchun davlatchilikda Prezidentning daxlsizligi degan tushuncha mavjud. Uning asosi Konstitutsiyada belgilangan bo‘lib, 91-moddada «Prezidentning shaxsi daxlsizdir va qonun bilan muhofaza etiladi», deb belgilangan. Maxsus qonunlar bilan Prezident shaxsi himoya qilinadi. Ya‘ni Prezidentni ushlab turish, tintuv o‘tkazish, so‘roqqa chaqirish va guvohlikka chaqirish mumkin emas.

Prezident hayoti, sog‘lig‘i, sha‘ni qonun bilan alohida muhofaza qilinadi. Prezident hayoti, sog‘lig‘i, sha‘ni, obro‘siga qarshi qilingan harakatlar uchun O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida jazolar belgilangan.

Jinoyat kodeksining 158-moddasida bu masala quyidagicha hal qilingan: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti hayotiga tajovuz qilish — o‘n yildan yigirma yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan jazolanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti badaniga qasddan shikast yetkazish — besh yildan o‘n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan jazolanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini omma oldida haqoratlash yoki unga tuhmat qilish, shuningdek, matbuot yoki boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda haqoratlash yoki unga tuhmat qilish — uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki olti oygacha qamoq, yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Mamlakat Prezidentining hayoti, sog‘lig‘i, sha‘ni, obro‘si boshqa davlatlarda ham alohida himoya qilinadi. Chunki davlat boshlig‘i millat ramzidir.

Konstitutsiyada Prezidentning o‘z faoliyatini samarali olib borishi, tashqi ta‘sirlardan xoli bo‘lishi, bor kuchini faqat Prezidentlik vazifasini bajarishga qaratishni ko‘zlovchi qoidalar ham o‘rnatilgan bo‘lib, ular ham Prezidentning daxlsizligi bilan bog‘liq va daxlsizlikni ro‘yobga chiqaruvchi shartlardan hisoblanadi.

Konstitutsiyaning 91-moddasida «Prezident o‘z vazifasini bajarib turgan davrda boshqa haq to‘lanadigan lavozimni egallashi, vakillik organining deputati bo‘lishi, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullinishi mumkin emas», deb belgilangan qoida Prezidentning xoliligini ta‘minlaydi. O‘zbekiston qonunlarida Prezident siyosiy partiyalarga bog‘liq bo‘lmasligi, Prezidentlik faoliyati davrida biron-bir siyosiy partiyalarga a‘zo bo‘lmasligi ham belgilangan.

Konstitutsiyaning 96-moddasiga asosan, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Prezidenti o‘z vazifalarini bajara olmaydigan holatlarda uning vazifa va vakolatlari vaqtincha O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Raisining zimmasiga yuklatiladi, bunda uch oy muddat ichida «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi Qonunga to‘liq muvofiq holda mamlakat Prezidenti saylovi o‘tkaziladi. Konstitutsiyaning 97-moddasiga binoan, «Vakolati tugashi munosabati bilan iste’foga chiqqan Prezident umrbod Senat a‘zosi lavozimini egallaydi». Bu qoida ham Prezidentga munosabatni belgilaydi va hurmatni ko‘rsatadi.

19.6. Prezident qasamyodi

Konstitutsiyaning 92-moddasida Prezident qasamyodi, uning matni qonuniy mustahkamlangan. Unda, Prezident O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yig‘ilishida quyidagi qasamyodni qabul qilgan paytdan boshlab, o‘z lavozimiga kirishgan hisoblanadi:

«O‘zbekiston xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishga, respublikaning Konstitutsiyasi va qonunlariga qat’iy rioya etishga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga kafolat berishga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti zimmasiga yuklatilgan vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman», deb belgilab qo‘yilgan.

Prezident qasamyodi Parlament oldida, xalq vakillari oldida Prezidentning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishga va’da berishidir. Qasamyod Oliy Majlis palatalarining qo‘shma yig‘ilishida qabul qilinadi. Konstitutsiyada qo‘shma majlis o‘tkazish uchun bo‘ladigan sabablardan biri sifatida qasamyod qabul qilish ko‘rsatilgan.

Qasamyod qabul qilgach, Prezident o‘z lavozimiga rasmiy kirishgan hisoblanadi.

Qasamyod orqali Prezident o‘z zimmasiga katta mas’uliyat oladi. U xalqqa sadoqat bilan xizmat qilishga va’da beradi. Konstitutsiya va qonunlarga qat’iy rioya qilish majburiyatini oladi. Fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga kafolat berishga va Konstitutsiya hamda qonunlarga binoan, O‘zbekiston Prezidenti zimmasiga yuklatilgan barcha vazifalarni vijdonan bajarishga so‘z beradi.

Har bir mamlakatning Prezidenti qasamyodi matnida shu mamlakatning taraqqiyoti, yo‘nalishi, milliy xususiyatlari, belgilangan ustuvor yo‘nalishlar aks etadi.

Qasamyod tantanali ravishda qabul qilinadi. Konstitutsiyada belgilangan matndagi qasamyodni qabul qilish Prezidentning lavozimga kirishishiga faqat tantanavorlik baxsh etmay, qasamyod qabul qilish bilan shu lavozimga munosib hisoblangan shaxs o‘z zimmasiga o‘ta sharaflil mas’uliyat (burch) oladi.

Turli mamlakatlarda Prezident saylash tartibi, vakolatlari har xil bo‘lishi mumkin. Lekin Prezident faoliyat ko‘rsatayotgan barcha mamlakatlarda Prezidentlikda bir narsada umumiylik bo‘lib, u ham bo‘lsa, qasamyod qabul qilishdir. Prezidentlikni birinchi belgilagan AQSH Konstitutsiyasidan tortib, barcha Konstitutsiyalarda Prezident qasamyodi belgilangan.

Har bir mamlakat Konstitutsiyasidagi qasamyod matni turlicha tuzilgan bo‘lsa-da, barcha uchun umumiylik shuki, Prezidentlar Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilishga hamma joyda va albatta, va’da berishadi. Prezident qasamyodiga sodiq bo‘lgan mamlakatlarda shu mamlakat har tomonlama rivojlangan, xalq farovon hayot kechirgan.

O‘zbekiston Prezidenti hokimiyat tizimida ham, jamiyat taraqqiyotida ham, fuqarolar hayotida ham muhim rol o‘ynaydi.

Prezidentlik boshqa hokimiyat tizimlariga nisbatan yangi bo‘lsa-da, hokimiyat tizimida o‘zining munosib o‘rnini topdi.

Hozirgi kunda, bir tomondan, Prezidentlik instituti takomillashtirilib borilmoqda, ikkinchi tomondan esa, u boshqa tuzilmalarni takomillashtirishda yetakchi sifatida katta rol o‘ynamoqda.

Amaldagi Konstitutsiyaga referendum natijalari asosida kiritilgan o‘zgartirishlar O‘zbekistonda Prezident faoliyatini yanada rivojlanishiga olib keldi. Prezidentning vakolat muddati besh yildan yetti yilga o‘zgartirildi. Ayrim, ya’ni chet ellarga diplomatik va boshqa vakillarni tayinlash, amnistiya e‘lon qilish vakolatlari Oliy Majlisning Senatiga o‘tkazildi.

O‘zbekiston Prezidenti Konstitutsiyada ko‘rsatilgan vakolatlarni, jumladan, 93-moddaning 7-bandidagi «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga har yili mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan ma’ruzalar taqdim etadi», degan huquqidan foydalanib, Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi ma’ruzasida jamiyat va davlatni rivojlantirish, islohotlarni amalga oshirishning ustuvor vazifalarini belgilab berdi. Ular hozirgi kunda huquqiy asosga aylanib, jamiyatning demokratlashuviga ijobiy ta’sir qilmoqda.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Prezidentning davlat boshlig‘i sifatidagi roli qanday?
2. Prezident bo‘lib saylanuvchilarga qanday talablar qo‘yiladi?
3. Prezidentni kim saylaydi?
4. Prezident saylovida saylov to‘g‘risidagi qonunning qanday prinsiplari amal qiladi?
5. Prezidentning qonunchilik sohasidagi vakolatlari nimalardan iborat?
6. Fuqarolarning huquqlarini ta’minlash sohasidagi vakolatlari qanday?
7. Xavfsizlikni ta’minlash sohasidagi vakolatlari nimalardan iborat?
8. Prezident boshqa hokimiyat organlarini tuzishda qanday ishtirok etadi?
9. Prezidentning tashqi munosabat sohasidagi vakolatlari nimalardan iborat?
10. Prezident daxlsizligi nima?
11. Prezident qasamyodi va uning ahamiyati nima?

20-bob. VAZIRLAR MAHKAMASI

20.1. Vazirlar Mahkamasi — O‘zbekiston hukumati

Vazirlar Mahkamasi — O‘zbekiston hukumati. Har qanday mamlakat hayotida hukumat muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda hukumat Vazirlar Mahkamasi deb nomlangan. Vazirlar Mahkamasi mamlakatimizning eng yuqori ijro organi bo‘lib, butun mamlakat hududida ijro hokimiyatini amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi kollegial organ.

Mamlakatimiz mustaqil yo‘lga kirgandan boshlab to hozirgacha hukumat faoliyati doimo takomillashtirilib borilmoqda. Uning vazifa va vakolatlari, mustaqilligi kengaymoqda, mas’uliyati kuchaymoqda.

Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgarish va qo‘shimchalar orqali Vazirlar Mahkamasi mavqeyi oshib bormoqda. Jumladan, 2014-yil aprel oyida Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartirish Vazirlar Mahkamasi vazifalarini, mas’uliyatini yanada aniqroq belgilab qo‘ydi.

Unga asosan Vazirlar Mahkamasi:

1) samarali iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy, pul-kredit siyosati yuritilishi, fan, madaniyat, sog‘liqni saqlash hamda iqtisodiyotning va ijtimoiy sohaning boshqa tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi uchun javobgar bo‘ladi;

2) fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi;

3) davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari ishini muvofiqlashtiradi va yo‘naltiradi, ularning faoliyati ustidan qonunda belgilangan tartibda nazoratni ta‘minlaydi;

4) O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, Qarorlari va Farmoyishlarining ijrosini ta‘minlaydi;

5) O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga har yili mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining eng muhim masalalari yuzasidan ma‘ruzalar taqdim etadi;

6) ushbu Konstitutsiya va O‘zbekiston Respublikasi qonunlaridan nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Vazirlar Mahkamasi davlat boshqaruv organlari tizimiga va o‘zi tashkil etadigan xo‘jalik boshqaruvi organlari tizimiga boshchilik qiladi hamda ularning hamjihatlik bilan faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlaydi.

Vazirlar Mahkamasining vazifasi aniqlashtirilsa, ular *birinchidan*, rahbarlik faoliyatini olib boradi, *ikkinchidan*, ijroni ta‘minlaydi. Qonunlar, Prezident Farmonlari, Qarorlari, Farmoyishlarining ijrosini ta‘minlash, bevosita Vazirlar Mahkamasiga yuklanadi.

Vazirlar Mahkamasi rahbarligi barcha sohalarga taalluqlidir. Ular iqtisodga, ijtimoiy, madaniy masalalarga taalluqli barcha sohalar faoliyatiga rahbarlikni amalga oshiradilar.

Hozir barcha sohalarda olib borilayotgan islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshishida, iqtisodimizning kuchli bo‘lishida, mudofaa qobiliyatining kuchayishida, xalq turmush farovonligining oshishida O‘zbekiston hukumatining olib borayotgan siyosati, tutgan o‘rni katta rol o‘ynaydi.

20.2. Vazirlar Mahkamasini shakllantirish

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hukumat bo‘lganligi uchun, uni shakllantirish davlat qurilishida muhim masala hisoblanadi. Vazirlar Mahkamasini shakllantirish tartibining asosiy qoidalari Konstitutsiya, konstitutsiyaviy va boshqa qonun normalarida belgilab qo‘yilgan.

Prezident tomonidan ilgari surilgan «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» asosida Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartishlar Vazirlar Mahkamasi, jumladan, Bosh vazirni lavozimga tayinlash, ozod etish tartiblariga katta o‘zgartirishlar kiritildi.

Konstitutsiyaning 98-moddasiga asosan, Bosh vazir nomzodi Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko‘p deputatlik o‘rinlarini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi eng ko‘p deputatlik o‘rinlarini qo‘lga kiritgan bir necha siyosiy partiya tomonidan taklif etiladi.

Prezident taqdim etilgan nomzodni ko‘rib chiqqandan keyin o‘n kun muddat ichida uni Oliy Majlis palatalariga ko‘rib chiqishi va tasdiqlashi uchun taklif etadi.

Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishincha Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a‘zolari umumiy sonining yarmidan ko‘pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

Vazirlar Mahkamasining a‘zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O‘zbekiston Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Konstitutsiyaga kiritilgan qo‘shimchaga asosan Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik bildirish tartibi belgilandi. Bosh vazir va Qonunchilik palatasi o‘rtasida ziddiyatlar doimiy tus olgan holda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismi tomonidan Prezident nomiga rasman kiritilgan taklif bo‘yicha Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisi muhokamasiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi masala kiritiladi.

Ishonchsizlik votumi deputatlar va senatorlarning umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ovoz bergan taqdirda qabul qilingan hisoblanadi. Bunday holda Prezident Bosh vazirni lavozimidan ozod qilish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Shunday holat ro‘y bersa, Vazirlar Mahkamasining butun tarkibi Bosh vazir bilan birga iste‘foga chiqadi.

Yangi Bosh vazir nomzodi Prezident tomonidan Qonunchilik palatasidagi barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan tegishli maslahatlashuvlar o‘tkazilgandan so‘ng Oliy Majlis palatalariga ko‘rib chiqish va tasdiqlashga taqdim qilinadi. Oliy Majlis Bosh vazir lavozimiga nomzodni ikki marta rad etsa, Prezident Bosh vazir vazifasini bajaruvchini tayinlaydi va Oliy Majlisni tarqatib yuboradi.

«Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonun avvalgi qonunchilikda ko‘zda tutilmagan Bosh vazirni lavozimidan ozod etish tartibini ham belgilab qo‘ydi. Unga asosan, Bosh vazir quyidagi hollarda lavozimidan ozod etiladi:

- a) Bosh vazirning iste‘foga chiqishi to‘g‘risidagi arizasiga binoan;
- b) Bosh vazir o‘z vakolatlarini bajarishi mumkin bo‘lmay qolgan taqdirda;

d) Vazirlar Mahkamasi tarkibida uning normal faoliyatiga tahdid soluvchi hal qilib bo'lmaydigan ixtiloflar yuz berganda, shuningdek, Vazirlar Mahkamasi bir necha marta Konstitutsiyaga, qonunlarga, Prezident Farmonlari, Qarorlari va Farmoyishlariga zid qarorlar qabul qilgan taqdirda;

e) Oliy Majlisning Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiyalar fraksiyalarining O'zbekiston Prezidenti ko'rib chiqishi uchun taqdim etgan tashabbusiga asosan.

Ushbu Qonunga 2011-yil 18-aprelda kiritilgan qo'shimchaga asosan, Bosh vazir Oliy Majlis palatalari tomonidan qabul qilingan ishonchsizlik votumi natijasida ham lavozimdan ozod qilinadi.

Agar zarur asoslarga ega bunday tashabbusni Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiyalar yetakchi fraksiyalari qo'llab-quvvatlasa hamda mazkur tashabbus Prezident tomonidan Oliy Majlis palatalarida ovozga qo'yilganda Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolarining umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'i ovozi bilan ma'qullansa, Prezident Bosh vazirni lavozimidan ozod qiladi. Bosh vazirning lavozimidan ozod etilishi bir vaqtning o'zida hukumatning iste'foga chiqishiga sabab bo'ladi.

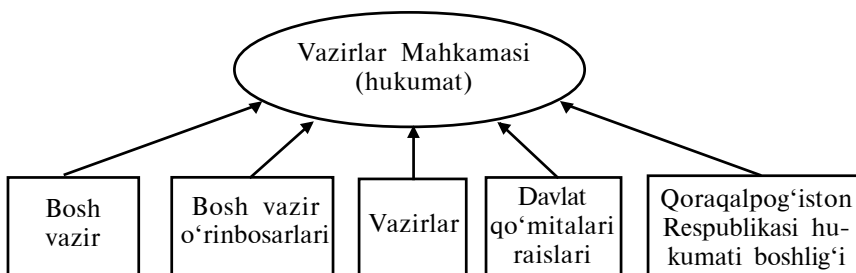
Qonunchilikda bunday tajribaning o'rnatilishi, siyosiy partiyalar va ularning fraksiyalari rolining oshishiga, Parlament rolining kuchayishiga, Bosh vazir va hukumat mas'uliyatining kuchayishiga olib kelib, davlat qurilishida jahon tajribasidagi demokratik jarayonlarning qo'llanilishini ko'rsatadi.

20.3. Vazirlar Mahkamasi tarkibi

Konstitutsiyaga binoan, Vazirlar Mahkamasining tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan shakllantiriladi.

Vazirlar Mahkamasi tarkibiga Bosh vazir, uning o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitalarining raislari kiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining boshlig'i o'z lavozimi bo'yicha Vazirlar Mahkamasi tarkibiga kiradi.

Bosh vazir Vazirlar Mahkamasining faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, hukumat faoliyati uchun shaxsan javob beradi.

Bosh vazir o‘rinbosarlari vazifalar taqsimotiga muvofiq o‘zlari rahbarlik qilayotgan tarmoqdagi ishlarning ahvoli uchun javob beradi. O‘zlariga taalluqli idoralar ishlarini muvofiqlashtiradi, ularning ishlarini nazorat qiladi. Vazirlar Mahkamasiga kiritiladigan taklif va loyihalarni ko‘rib chiqadi.

Bosh vazir O‘zbekiston Prezidenti bilan kelishib, o‘rinbosarlari o‘rtasida vazifalarni taqsimlaydi. Vazirlar Mahkamasi majlislariga raislik qiladi. Prezident topshirig‘iga binoan, xalqaro munosabatlarda Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko‘radi, hukumatlararo shartnoma va bitimlarni imzolaydi va boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Bosh vazir o‘rinbosarlari turdosh sohalardan iborat majmualarni boshqaradi. Vazirlar Mahkamasida:

- qishloq va suv xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda iste‘mol tovarlari masalalari;
- iqtisodiyot va tashqi iqtisodiy aloqalar masalalari;
- kommunal soha, transport, kapital qurilish va qurilish industriyasi masalalari;
- yonilg‘i-energetika kompleksi, kimyo, metallurgiya va mashinasozlik masalalari;
- axborot tizimlari va telekommunikatsiyalar masalalari;
- ta‘lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy muhofaza masalalari majmualari mavjud.

Xotin-qizlar bilan ishlash masalalari alohida yo‘nalishlar hisoblanadi va, tegishlicha, ularni Bosh vazir va uning o‘rinbosarlari boshqaradi.

20.4. Vazirlar Mahkamasining vakolatlari

Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotga, ijtimoiy va ma'naviy sohaga samarali rahbarlik qilishi, qonun, farmon va qarorlarning ijrosini aniq ta'minlashi uchun yetarli vakolatlarga ega bo'lishi kerak.

Vazirlar Mahkamasining Konstitutsiyaviy vazifalarini bajarish imkoniyatini beruvchi vakolatlar «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi¹ Qonunda belgilangan.

Vazirlar Mahkamasi iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy sohada quyidagi vakolatlarga ega:

- barcha iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlarni boshqaradi, barcha mulk shakllarining tengligini ta'minlash asosida, iqtisodiyotni monopoliyalashtirishdan chiqarish, bozor iqtisodiyotining huquqiy mexanizmlariga tayanib, erkin tadbirkorlikka sharoit yaratadi;

- xo'jalik yuritishning yangi shakllari va ularning asoslari: konsernlar, tarmoqlararo birlashmalar, turli uyushmalarni tashkil etish va mustahkamlashga ko'maklashib, shu asosda iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi talab-ehtiyojlarini to'laroq qondirish zaruratiga ularning faoliyatini yo'naltiradi;

- pul va kredit tizimini mustahkamlash chora-tadbirlarini amalga oshirishga ko'maklashadi. Yagona narx siyosatini o'tkazish, mehnatga haq to'lash siyosatini belgilash, kafolatlangan ijtimoiy ta'minot tizimini barpo etish ishlari bilan shug'ullanadi;

- davlat budjetini, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ko'rsatkichlarini ishlab chiqib, tasdiqlash uchun Oliy Majlisga kiritadi va ularning ijrosini tashkil etadi;

- boshqaruv tizimini shakllantirish bilan shug'ullanadi, bu xususda O'zbekiston Prezidentiga takliflar kiritadi;

- fan va texnikani rivojlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish choralari ko'radi;

- fuqarolarning huquq va erkinliklarini, ayniqsa, mehnat qilishga, ijtimoiy himoyaga, bilim olishga bo'lgan huquqlarini ta'minlash choralari ko'radi;

- sog'liqni saqlash, xalq ta'limini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Madaniyat va sportni rivojlantirish choralari ko'radi;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 2003, № 9—10, 138-modda.

- mamlakat, davlat xavfsizligini, mudofaa qobiliyatini, chegaralarning qo‘riqlanishini, jamoat tartibini saqlashga ko‘maklashadi;

- tabiiy va boshqa ofatlarning oldini olish, ularning oqibatlarini tugatish choralarini ko‘radi;

- tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnikaviy hamkorlikni yo‘naldirish, hukumatlararo shartnoma va bitimlarni bajarish, xorijiy davlatlar va Xalqaro jamiyatlarda O‘zbekiston Respublikasi vakilligini ta‘minlash choralarini ko‘radi.

Vazirlar Mahkamasi davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlariga rahbarlik qilishda ham tegishli vakolatlarga ega.

Vazirlar Mahkamasi vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralar hamda xo‘jalik boshqaruvi organlarining ishini muvofiqlashtirib boradi, ularning nizomlarini tasdiqlaydi, ularni mablag‘ bilan ta‘minlaydi, tegishli idora rahbarlarini, hay‘at a‘zolarini lavozimga tayinlaydi.

Vazirlar Mahkamasi vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralar va davlat boshqaruvi organlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi, ularning qonunga zid hujjatlarini bekor qiladi.

2011-yil 18-apreldagi «Konstitutsiyaning ayrim moddalariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi Qonun Konstitutsiyada Bosh vazirning vakolatlarini aniqroq belgilab qo‘ydi. Unga asosan, Bosh vazir Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, uning samarali ishlashi uchun shaxsan javobgar bo‘ladi, Vazirlar Mahkamasining majlislariga raislik qiladi, uning qarorlarini imzolaydi, Prezident topshirig‘iga binoan xalqaro munosabatlarda Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko‘radi, qonunlarda Prezidentning Farmonlari, Qarorlari va Farmoyishlarida nazarda tutilgan boshqa vazifalarni bajaradi.

20.5. Vazirlar Mahkamasining mas‘uliyati

Davlat qurilishi va boshqaruvida olib borilayotgan islohotlar, vazifalar Vazirlar Mahkamasi — hukumatning rolini kuchaytirish bilan birga, mas‘uliyatini ham kuchaytirishni nazarda tutadi¹.

¹ *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O‘zbekiston», 2005, 37-bet.

Mas'uliyat har doim muvaffaqiyat garovi bo'lgan. Ayniqsa, davlat faoliyatida, uning organlari ishida mas'uliyat katta ahamiyatga ega. Shuning uchun har bir hokimiyat tarmog'i, uning organlari mas'uliyati qonun darajasida mustahkamlangan.

Vazirlar Mahkamasiga, mamlakat miqyosida ulkan vazifalar yuklangan ekan, shunga mos ravishda mas'uliyat ham yuklanadi. Vazirlar Mahkamasining mas'uliyati asosi Konstitutsiyada belgilangan bo'lib, 98-moddada «Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oldida javobgardir.

Vazirlar Mahkamasi yangi saylangan Oliy Majlis oldida o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qiladi», deb belgilangan.

Ayrim mamlakatlarda hukumat yo Prezident oldida (Prezidentlik respublikalarida), yoki Parlament oldida (Parlamentar respublikalarda) javobgar bo'ladi.

O'zbekiston hukumatining ham Prezident, ham Oliy Majlis oldida javobgarligi o'rnatilishi O'zbekistonda hokimiyat tizimini tashkil qilishning o'ziga xos xususiyati bo'lib, hukumat mas'uliyatining ikki karra kuchli ekanligini ko'rsatadi.

Yangi tashkil qilingan Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha dasturini Oliy Majlisga taqdim qilishi, uni Prezident bilan kelishish ham mas'uliyat ifodasidir.

Mamlakatning taraqqiyotida budjetni to'g'ri tuzish va uni to'g'ri ijro etish muhim masala bo'lib, bunda ham asosiy mas'uliyat Vazirlar Mahkamasi zimmasidadir.

Bosh vazir, Vazirlar Mahkamasi a'zolari Oliy Majlis palatalari majlislarida ishtirok etib, zarur hollarda axborot beradi.

Oliy Majlis palatalarida deputatlar yoki senatorlar tomonidan Vazirlar Mahkamasi yoki uning a'zolari faoliyatiga taalluqli masalalar qo'yilgan taqdirda, Bosh vazir shu masalalar yuzasidan tushuntirishlar berishi zarur.

Vazirlar Mahkamasi Oliy Majlis palatalari qo'mitalarining hukumat faoliyatiga doir tavsiya va takliflarini ko'rib chiqadi va ular yuzasidan chora ko'radi. Taklif va tavsiyalarni ko'rib chiqish natijasi hamda ko'rilgan chora-tadbirlar haqida Oliy Majlisning tegishli palatalari qo'mitalariga kelishilgan muddatda ma'lum qiladi.

Qonunlarda belgilangan «Parlament so'rovi» Vazirlar Mahkamasiga alohida mas'uliyat yuklaydi. Qonunchilik palatasi deputa-

tidan, Senat a'zosidan hukumat yoki unga bo'ysunuvchi organlar faoliyatiga doir parlament so'rovi olgan Vazirlar Mahkamasi yoki hukumat a'zosi qonunda belgilangan muddatlarda va tartibda Oliy Majlisning tegishli palatalari majlislarida so'rovga javob berishlari shart.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hukumat sifatida hokimiyat tizimida muhim rol o'ynaydi. Uning faoliyatining to'g'ri tashkil etilishi taraqqiyotga ijobiy ta'sir qiladi. Prezidentning Vazirlar Mahkamasi raisi, keyinroq ijro hokimiyati boshlig'i maqomlarining tugatilishi va buning Konstitutsiyada aks etishi, Bosh vazirga Vazirlar Mahkamasiga rahbarlik qilishning yuklanishi boshqaruv sohasidagi islohotlar natijasi bo'lib, u Bosh vazir mas'uliyatini yanada kuchaytirishga qaratildi. Vazirlar Mahkamasi tashkiliy tuzilmalari tarkibidagi o'zgarishlar olib borilayotgan islohotlar natijasi bo'lib, ular ijro hokimiyatining faoliyatini yanada takomillashtirishga olib keladi.

Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartish va qo'shimchalar Vazirlar Mahkamasi hamda Bosh vazir mas'uliyatini yanada kuchaytirdi. Oliy Majlis vakolatiga Bosh vazirning hisobotlarini eshitish va muhokama qilishning kiritilishi, Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish tartibining belgilanishi Vazirlar Mahkamasi va shaxsan Bosh vazir mas'uliyatini kuchaytiradi.

20.6. Bosh vazir maqomi

Bosh vazir Vazirlar Mahkamasidagi eng yuqori lavozim. Odatda hukumat boshlig'i. Bosh vazir lavozimiga nomzod Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko'p deputatlik o'rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi eng ko'p deputatlik o'rnini olgan bir necha siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi. Prezident nomzodni ko'rib chiqib o'n kun ichida Oliy Majlis palatalariga ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun taklif qiladi. Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining yarmidan ko'pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

2014-yil aprelda Konstitutsiyaning 98-moddasiga kiritilgan o'zgartirishda Bosh vazirning vazifasi, mas'uliyati quyidagicha belgilandi. Bosh vazir:

1) Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, uning samarali ishlashi uchun shaxsan javobgar bo‘ladi;

2) Vazirlar Mahkamasining majlislarida raislik qiladi, uning qarorlarini imzolaydi;

3) xalqaro munosabatlarda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko‘radi;

4) O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan boshqa vazifalarni bajaradi.

Bosh vazir lavozimiga nomzod O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida uning nomzodi ko‘rib chiqilayotganda va tasdiqlanayotganda Vazirlar Mahkamasining yaqin muddatga va uzoq istiqbolga mo‘ljallangan harakat dasturini taqdim etadi.

Bosh vazir lavozimidan bo‘shatish tartibi va asoslari, 20.2-banda (Vazirlar Mahkamasini shakllantirish) batafsil bayon qilingan.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Vazirlar Mahkamasi qanday organ?
2. Uning asosiy vazifasi nima?
3. Vazirlar Mahkamasini shakllantirishda Prezidentning roli qanday?
4. Vazirlar Mahkamasini shakllantirishda Oliy Majlisning ishtiroki qanday?
5. Bosh vazirning nomzodini ko‘rsatishda siyosiy partiyalar fraksiyalarining roli qanday?
6. Bosh vazir lavozimidan qanday ozod qilinadi?
7. Vazirlar Mahkamasining tarkibi qanday?
8. Vazirlar Mahkamasining vakolatlari nimalardan iborat?
9. Vazirlar Mahkamasi faoliyatida Prezident ishtiroki qanday amalga oshiriladi?
10. Vazirlar Mahkamasi mas‘uliyati qanday belgilangan?
11. Bosh vazir mas‘uliyati qanday kuchaytirildi?

21-bob. MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI

21.1. Mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi

O‘zbekistonda hokimiyat tizimiga mahalliy davlat hokimiyati, uning organlari ham kiradi. Ko‘pgina mamlakatlarda tuman va shahar darajasidagi ma‘muriy tuzilmalarda davlat hokimiyati emas, mahalliy boshqarish organlari tashkil qilinadi va faoliyat ko‘rsatadi. Qo‘shnimiz Rossiyada ham shunday. Shuning uchun xorij davlatlari, jumladan, Rossiya Konstitutsiyasida mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida hech qanday norma yo‘q. Unda mahalliy boshqaruv to‘g‘risidagi normalardan iborat bob mavjud.

O‘zbekiston Konstitutsiyasida mahalliy davlat hokimiyati, uni amalga oshiruvchi organlarga alohida XXI bob ajratilgan. U «Mahalliy davlat hokimiyati asoslari» deb nomlanib, eng avvalo, mahalliy davlat hokimiyati organlarining tizimini belgilab qo‘ygan.

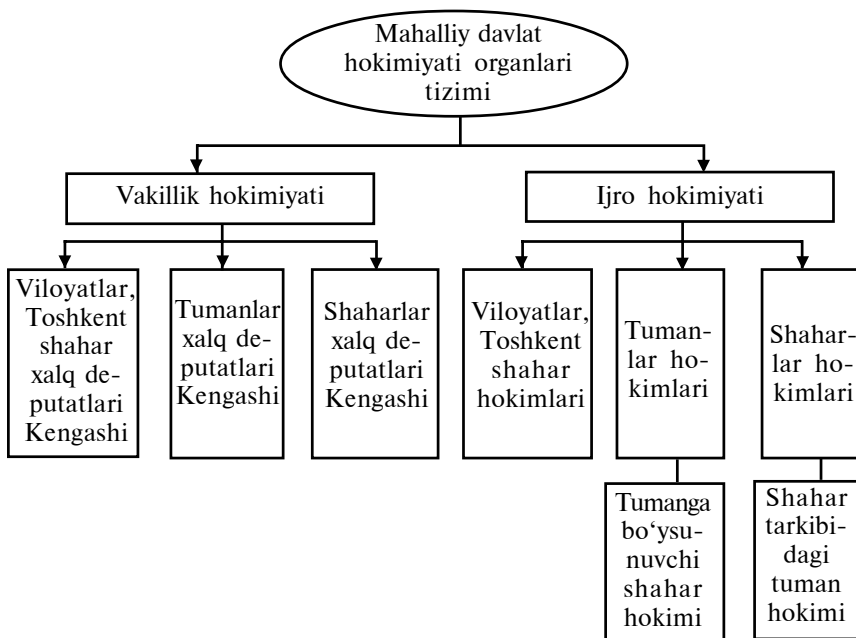
Konstitutsiyaning 99-moddasida «Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo‘ysunadigan shaharlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo‘lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko‘zlab o‘z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar», deb belgilangan bo‘lsa, Konstitutsiyaning 102-moddasida mahalliy joylarda (mahalliy miqyosda) vakillik va ijroiya hokimiyati mavjudligi belgilangan.

Bu normalar mahalliy hokimiyat va uning organlari tizimini belgilab qo‘ygan. Demak, O‘zbekistonda mahalliy hokimiyat organlarining ikki turi bor. Bular: vakillik hokimiyati organlari — xalq deputatlari Kengashlari va ijro hokimiyati organlari — hokimlar.

Vakillik organlari — xalq deputatlari Kengashlari viloyatlarda, tumanlarda, shaharlarda tashkil qilinadi. Tumanga bo‘ysunuvchi shaharlarda tashkil qilinmaydi. 2017-yil dekabrda boshlab, Toshkent shahri tumanlarida xalq deputatlari Kengashlari tashkil qilinadigan bo‘ldi.

Ijro hokimiyati — hokim; viloyatlarda, barcha tuman va shaharlarda tashkil qilinadi va faoliyat yuritadi.

Quyidagi chizmada mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi aniqroq ko‘rinadi:

21.2. Xalq deputatlari Kengashlari, ularni shakllantirish tartibi, vakolat muddati

Xalq deputatlari Kengashlari joylardagi davlat hokimiyati vakillik organlari hisoblanadi. Oliy Majlis mamlakat miqyosidagi vakillik organi bo‘lsa, xalq deputatlari Kengashlari viloyat, tuman, shahardagi, shu joydagi aholi vakillaridan iborat vakillik organidir.

Xalq deputatlari Kengashlari kollegial, ya’ni deputatlardan iborat organdir. Ular saylov yo‘li bilan tashkil etiladi. Ularni tashkil qilish tartibi, vakolatlari 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»¹ Qonun bilan tartibga solinadi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1993, № 9, 320-moddada.

Viloyat, tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlari saylov yo‘li bilan tashkil etilib, bu haqda maxsus saylov to‘g‘risidagi qonun mavjud¹.

Qonunga asosan, viloyatlar va Toshkent shahrining xalq deputatlari Kengashlariga qanchadan deputat saylanishi aniq belgilab qo‘yilgan. Ularga asosan, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlariga 60 tagacha, tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlariga 30 tagacha deputat saylanadi. Xalq deputatlari Kengashlarining deputatlari deputatlik faoliyatini asosiy ishidan ajralmagan holda, jamoatchilik asosida olib boradi.

Viloyat, tuman, shahar xalq deputatlari Kengashlariga qoida tariqasida shu hududda yashovchi, aholi e‘tiborini qozongan fuqarolar saylanadi. Ularning tarkibi aholining barcha ijtimoiy qatlamlaridan iborat bo‘ladi. Xalq deputatlari Kengashlari ko‘p-partiyaviylik asosida, umumiy, teng, to‘g‘ri saylov huquqi prinsipida, yashirin ovoz berish yo‘li bilan saylanadi.

Ko‘ppartiyaviylik prinsipiga asosan, mamlakatimizda faoliyat ko‘rsatayotgan, saylovgacha olti oy ilgari tegishli tartibda ro‘yxatdan o‘tgan siyosiy partiyalar saylovda ishtirok etadi, ya‘ni deputatlikka nomzod ko‘rsatish huquqiga ega.

Hozirgi kunda faoliyat ko‘rsatayotgan xalq deputatlari Kengashlari saylovida mavjud barcha 4 partiya ishtirok etgan.

Bundan tashqari, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari deputatligiga nomzod ko‘rsatish huquqiga, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari ham ega.

Xalq deputatlari Kengashlari barcha bo‘g‘inlarining vakolat muddati besh yil. Xalq deputatlari Kengashlarining vakolat muddati tugaydigan yilning dekabr oyi uchinchi o‘n kunligining birinchi yakshanbasida yangi xalq deputatlari Kengashlarini saylash uchun saylov o‘tkaziladi.

Bu yil — 2017-yil 24-dekabrda Toshkent shahar tumanlari xalq deputatlari Kengashlariga birinchi marta saylov bo‘lib o‘tadi. Xalq deputatlari Kengashlari o‘z faoliyatini davlat va fuqarolar manfaatini ko‘zlab tashkil qiladi. Umumdavlat manfaati bilan mahalliy manfaatning mushtarakligi, mujassamlanishi uchun barcha choralarni ko‘radi.

¹ «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to‘g‘risida»gi Qonun. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 2003, № 9, 134-modda.

Mamlakatimiz Parlamenti ikki palatali strukturada tuzilishi va yuqori palata Senatning aksariyat ko'pchilik a'zolarini mahalliy Kengash deputatlari orasidan saylash yo'li bilan tashkil etilishi mahalliy Kengashlar faoliyatida yangilik bo'lib, bu bilan ularning mavqeyi, umumdavlat faoliyatida ishtiroki kengaydi va kuchaydi. Endi mahalliy vakillik organlari mamlakatning eng oliy organida o'z vakillariga ega. Bu mahalliy vakillarga ishonch, e'tiborni ko'rsatadi. Buning natijasida, aholining mamlakat ijtimoiy va siyosiy hayotidagi o'rni yanada kengayadi.

Hozirgi kunda Oliy vakillik organi — Oliy Majlis bilan xalq deputatlari Kengashlarining o'zaro aloqasini kuchaytirish orqali vakillik demokratiyasini yanada kuchaytirish davlat qurilishi sohasidagi asosiy vazifalardan bo'lib turibdi.

21.3. Hokim — vakillik va ijro hokimiyati boshlig'i

Xalq deputatlari Kengashlari davlat organi sifatida sobiq Ittifoq davrida ham bo'lgan bo'lsa va O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uni sifat jihatidan takomillashtirib, vakillik xarakterini kengaytirib, hokimiyat tizimida saqlab qolingan bo'lsa, hokim lavozimi yangi davlat boshqaruv institutidir.

Hokim lavozimi joriy qilinishi bilan, *birinchidan*, tarixiy davlatchiligimiz an'analari tiklandi (o'zbek davlatchiligida Amir Temur davrida ham hokim lavozimi bo'lgan), *ikkinchidan*, ijro hokimiyati kuchaytirildi (hokimlarga keng vakolatlar berilgan), *uchinchidan*, rahbarlik mas'uliyati kengaytirildi.

Sobiq Ittifoq davrida faoliyat ko'rsatgan kollegial ijro qo'mitalari o'zlarining ijroda yaroqsiz organ ekanligini ko'rsatgan edi.

Ijro faoliyatida mas'uliyat zarurligi uchun hokim lavozimi joriy qilindi. Hokimlar yakkaboshchilik asosida ish yurituvchi va o'z harakati hamda o'ziga qarovchi organlar faoliyati uchun ham mas'ul mansab egalari bo'ldi.

Konstitutsiyaning 104-moddasida «Hokim o'ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar qabul qiladi», deb ko'rsatilib, hokimlar mavqeyi aniqlangan.

Hokim faqat ijro hokimiyatini boshqarmaydi, Konstitutsiyaning 99 va 102-moddalarida hokimlar vakillik hokimiyatini ham boshqarishi ko'rsatilgan. Bu hokim xalq deputatlari

Kengashlari faoliyatini tashkil qilish, ko‘maklashish bilan shug‘ullanishini ko‘rsatadi.

Lekin bu aslo xalq deputatlari Kengashlari hokimga bo‘ysunadi, ma‘nosini bildirmaydi. Bu ikki: vakillik va ijro hokimiyati organlari o‘zaro hamkorlikda, bir-birini nazorat qilgan holda ish olib borishini bildiradi.

Hokimning ko‘pgina qarorlari xalq deputatlari Kengashlarida tasdiqlanishi shartligi, Kengash qarorlari, albatta, hokim tomonidan imzolanish tartibi o‘rnatilishi, bu organlar bo‘ysunish asosida emas, hamkorlik asosida ish olib borishini bildiradi.

«Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi Qonunda (1-modda), hokim viloyat, tuman va shaharda oliy mansabdor shaxs, deb ko‘rsatilishi bilan birga, ular xalq deputatlari Kengashlari oldida hisobdordirlar, deb ham belgilangan. Shu qoida ham xalq deputatlari Kengashlari bilan hokimning munosabatini, ularning bir-biriga nisbatan mavqeyini ko‘rsatadi.

O‘zaro hamkorlik qanchalik to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilsa, undan davlat ham, fuqarolar ham birdek manfaatdor bo‘ladi. Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasidagi islohotlar ana shu munosabatni yanada to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishni takomillashtirishni nazarda tutadi.

21.4. Hokimlarning vakolat muddati, lavozimga tayinlash va ozod qilish tartibi

Hokim lavozimi davlat boshqaruv tizimida muhim rol o‘ynashi e‘tiborga olinib, ularning vakolat muddati, lavozimga tayinlash va ozod qilish tartiblarini belgilovchi asosiy qoidalar Konstitutsiyada belgilangan.

Konstitutsiyaning 101-moddasida xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning vakolat muddati besh yil, deb belgilangan. Bu muddat hokim shu yerdagi sharoit bilan to‘la tanishishi, ish uslubi va qobiliyati qanday darajada ekanligi, faoliyatining natijalariga baho berishi uchun yetarli bo‘ladi. Shu muddatda rahbar o‘zining barcha qobiliyati va imkoniyatlarini to‘la namoyon qila olishi mumkin.

Konstitutsiyaning 102-moddasida viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar hokimlarini lavozimga tayinlash va lavozimidan ozod qilish tartibini belgilaydi.

2007-yil Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartirishlar asosida, Konstitutsiyaning 102-moddasi ikkinchi qismi quyidagicha bayon qilindi: «Viloyat hokimlari va Toshkent shahri hokimi O‘zbekiston Respub-

likasi Prezidenti tomonidan qonunga muvofiq tayinlanadi hamda lavozimidan ozod qilinadi». Ko‘rinib turibdiki, bu qoida faqat viloyatlar va Toshkent shahri hokimini tayinlash va lavozimidan ozod qilishga taalluqli bo‘lib, tuman va shahar hokimlarini tayinlash va lavozimidan ozod qilish borasidagi konstitutsiyaviy normalar o‘zgar olmay qoldi.

Viloyatlar va Toshkent shahri hokimini tayinlash va lavozimidan ozod qilishni tartibga soluvchi qonun 2008-yilning yanvaridan kuchga kirgan «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonundir. Uning 6-moddasi «Viloyat, Toshkent shahri hokimini tayinlash va tasdiqlash tartibi», deb nomlangan. Unga asosan, viloyat va Toshkent shahri hokimi nomzodlari Prezident tomonidan tegishli xalq deputatlari Kengashlaridagi partiya guruhlarining har biri bilan maslahatlashuvlar o‘tkazilgandan so‘ng tegishli xalq deputatlari Kengashlariga tasdiqlash uchun taqdim qilinadi. Tegishli xalq deputatlari Kengashi deputatlari umumiy sonining ko‘pchilik ovozini olgan nomzod tasdiqlangan hisoblanadi. Agar ovoz berishda nomzod yetarli ovoz ololmasa, mazkur lavozimlarga Prezident partiya guruhlarini bilan maslahatlashib, bir oy ichida yana ikki marta nomzod taqdim etish huquqiga ega.

Xalq deputatlari Kengashi Prezident tomonidan taqdim etilgan nomzodlarni uch marta rad etsa, ya‘ni tasdiqlamas, Prezident hokim vazifasini bajaruvchi tayinlash, tegishli xalq deputatlari Kengashlarini tarqatib yuborish huquqiga ega.

Nomzod xalq deputatlari Kengashlarida tasdiqlansa, Kengash qaroriga asosan, Prezident hokim nomzodi bo‘yicha Farmon qabul qiladi.

Qonunning 7-moddasi xalq deputatlari Kengashlarini hokimlar faoliyati ustidan nazorat qilish mexanizmini kuchaytirishni belgilab, hokimlarni lavozimidan ozod qilish tartibiga yangi jihatlarni kiritdi. Unga asosan, viloyatlar va Toshkent shahri Kengashlaridagi partiya guruhlarini, hokimning qoniqarsiz faoliyati to‘g‘risida O‘zbekiston Prezidentiga asoslangan xulosalar taqdim etish huquqiga ega bo‘ldi. Agar shunday tashabbus Kengashdagi yetakchi partiya guruhi tomonidan qo‘llab-quvvatlangan taqdirda, Prezident bu tashabbusni tegishli xalq deputatlari Kengashiga muhokamaga qo‘yadi va muhokama natijalariga muvofiq, qaror qabul qiladi. Ya‘ni Kengash hokimni lavozimiga munosib emas deb topsa, Prezident

hokimni lavozimidan ozod qilish haqida qaror qabul qiladi. Viloyat va Toshkent shahri hokimini tayinlash va ozod qilish tartibi to'g'risida qonunchilikda o'rnatilgan bu tartiblar, boshqaruvni yanada demokratlashtirish, siyosiy partiyalarning rolini oshirish, ijro hokimiyati ustidan vakillik hokimiyatini, jamoatchilik nazoratini kuchaytirishni nazarda tutadi.

2011-yil 18-aprelda Prezident tomonidan imzolangan «Konstitutsiyaning ayrim moddalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonun bilan viloyat va Toshkent shahar hokimini tayinlashga doir yangi holat kiritildi. Unga asosan, Konstitutsiyaning 93-modda 15-bandi quyidagicha bayon qilindi: «O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining taqdimiga binoan viloyatlar hokimlarini va Toshkent shahar hokimini qonunga muvofiq tayinlaydi hamda lavozimidan ozod etadi». Bu yerda hokimlarning Prezident tomonidan tayinlanishi haqida gap ketmoqda.

Tuman va shahar hokimlarini lavozimiga tayinlash va ozod qilish tartibini belgilovchi konstitutsiyaviy normalar o'zgarishsiz qoldirildi.

Konstitutsiyaning 102-moddasi normalariga asosan, tuman va shaharlarning hokimlari tegishli viloyat hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashlari tomonidan tasdiqlanadi.

Shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari shahar Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Tumanlarga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Konstitutsiyada tuman va shahar hokimlarini lavozimidan Prezident tomonidan ham ozod qilish mumkinligi belgilangan.

Konstitutsiyaning 93-moddasi 15-bandiga asosan, Prezident viloyatlar hokimlari hamda Toshkent shahri hokimini qonunga muvofiq tayinlaydi hamda lavozimidan ozod etadi. Konstitutsiyani, qonunlarni buzgan yoki o'z sha'ni va qadr-qimmatiga dog' tushiradigan xatti-harakat sodir etgan tuman va shahar hokimlarini Prezident o'z qarori bilan lavozimidan ozod qilishga haqli.

21.5. Mahalliy hokimiyat organlarining vazifalari

Mahalliy hokimiyat organlari — xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar joylardagi davlat hokimiyatining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mahalliy davlat organlari joylarda davlat vazifalarini amalga oshiradi. Ularning ixtiyoriga berilgan vazifalar Konstitutsiyada aniq ko'rsatilgan bo'lib, «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonunda ana shu vazifalarni amalga oshirish uchun yetarli darajada vakolatlar belgilab qo'yilgan¹.

Konstitutsiyaning 100-moddasiga asosan, mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga quyidagi vazifalar kiradi:

- 1) qonuniylikni, huquq-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;
- 2) hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;
- 3) mahalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, budjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish;
- 4) mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish;
- 5) atrof-muhitni muhofaza qilish;
- 6) fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta'minlash.

Bundan tashqari, Konstitutsiya va qonunlarga zid kelmaydigan boshqa vazifalarni ham vakolat doirasida amalga oshiradilar.

Konstitutsiyaning 101-moddasiga asosan, mahalliy hokimiyat organlari O'zbekiston Respublikasining qonunlarini, Prezident Farmonlarini, davlat hokimiyati yuqori organlarining qarorlarini amalga oshiradilar, ya'ni ijrosini ta'minlaydilar. Respublika va mahalliy ahamiyatga ega masalalarni muhokama qilishda ishtirok etadilar.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari normativ hujjatlar qabul qiladi. Ular shu hududda bajarilishi majburiydir. Yuqori mahalliy organlarning o'z vakolat doirasida qabul qilgan qarorlarini quyi organlar ijro etishi shart.

Konstitutsiyada mahalliy vakillik va ijro hokimiyatining vazifalari alohida-alohida belgilanmasdan, belgilangan vazifalar umumiy xarakterdadir. «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonunda esa shu vazifalarni amalga oshirishda vakillik organi nima ish qilishi (qanday vakolatga egaligi), ijro hokimiyati nima ish qilishi (qanday vakolatga egaligi) aniqroq belgilangan.

Masalan, Konstitutsiyada belgilangan «hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish», «mahalliy budjetni shakllantirish, soliq, yig'implarni belgilash» bo'yicha vakillik va ijro hokimiyatining vakolatlarini ko'radigan bo'lsak, hokim hududni ijtimoiy

¹ *Qarang:* «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonun, 24, 25-moddalar.

rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlarini, budjetning asosiy koʻrsatkichlarini ishlab chiqib, tasdiqlash uchun xalq deputatlari Kengashiga kiritadi (Qonunning 25-moddasi, toʻrtinchi xatboshi). Xalq deputatlari Kengashi esa hududni rivojlantirish koʻrsatkichlarini, istiqbolga moʻljallangan dasturlarni, budjetni tasdiqlaydi (Qonunning 24-moddasi, ikkinchi xatboshi), ularning ijrosi esa yana hokim tomonidan amalga oshiriladi.

Yanada tushunarliroq qilib aytilsa, vakillik organlari asosiy yoʻnalish, koʻrsatkich, rejalarni belgilaydi, hokim esa ularni ijro qiladi.

Konstitutsiya boʻyicha mahalliy davlat hokimiyati organlariga berilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishda vakillik va ijro hokimiyati organlari oʻrtasida toʻgʻri munosabat oʻrnatish muhim va hal qiluvchi rol oʻynaydi.

21.6. Vakillik va ijro hokimiyati munosabati

Vakillik va ijro hokimiyati munosabati deyilganda, xalq deputatlari Kengashlari bilan hokimlarning munosabati nazarda tutiladi. Bularning umumiy vazifalari mavjudligi ularni hal qilish uchun, albatta, tegishli munosabat boʻlishi zarurligini keltirib chiqaradi. Ularning munosabatlarining huquqiy asoslari Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan.

Vakillik hokimiyati va ijro hokimiyati organlarining oʻzaro munosabati mohiyati, mazmunini bu ikki organning mustaqilligi, bir-biriga boʻysunmasligi, bir-birining oʻrnini egallashga aslo urinmasligi belgilaydi. Ular oʻrtasidagi munosabat ustunlik, boʻysunish prinsipida emas, oʻzaro hamkorlik asosida vujudga keladi.

Xalq deputatlari Kengashlari bilan hokim munosabati vakillik hokimiyati bilan ijro hokimiyati asosini tashkil etadi. Ular oʻrtasidagi munosabatlar turli holatlardan vujudga kelib, maqsadi, vazifasi, hajmi va turiga qarab, alohida turlarga boʻlinadi.

Jumladan:

- hokimlarning vakillik organlariga boshchilik qilishi va vakillik organlari ishini tashkil qilish faoliyatidan kelib chiqadigan munosabatlar;
- vakillik organlarining hokim va uning oʻrinbosarlari, tarkibiy boʻlinmalari ishini tashkil qilishda ishtirok qilishidan kelib chiqadigan munosabatlar;
- hokimlar faoliyati ustidan vakillik organlarining nazorat qilishi, hokimlarning vakillik organlariga hisob berib turishi hamda hokimlarning baʼzi qarorlarining vakillik organlarida tasdiqlanishi

shartligi, hokimlarning qonunsiz qarorlarini Kengash tomonidan bekor qilish qoida va tartibining mavjudligidan kelib chiqadigan munosabatlar: 2014-yil aprelda Konstitutsiyaning 103-moddasi quyidagicha ikkinchi qism bilan to'ldirildi: «Viloyat, tuman va shahar hokimi tegishli xalq deputatlari Kengashiga, viloyat, tuman shahar ixtisoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim va dolzarb masalalari yuzasidan hisobotlar taqdim etadi, ular bo'yicha xalq deputatlari Kengashi tomonidan tegishli qarorlar qabul qilinadi». Bu ijro qonuniyat faoliyati ustidan vakillik hokimiyati nazoratini yanada kuchaytiradi;

- xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning birgalikda amalga oshirishi zarur bo'lgan vakolatlar mavjudligidan kelib chiqadigan munosabatlar¹.

Mahalliy davlat hokimiyati faoliyatini to'g'ri tashkil qilish ko'zlangan maqsadlarga erishish garovi bo'lsa, bunda ular o'rtasida to'g'ri munosabat o'rnatish muvaffaqiyat garovi ekanligini hisobga olib, davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida o'tkazilayotgan islohotlarda munosabatlarni rivojlantirishga, ijro hokimiyati faoliyati ustidan vakillik hokimiyatining nazorat funksiyasini yanada kuchaytirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Davlat boshqaruvini erkinlashtirish bo'yicha olib borilayotgan ishlar mahalliy davlat hokimiyati rolini oshirish, markaziy davlat hokimiyati organlarining ayrim vakolatlarini bosqichma-bosqich ularga o'tkazishni nazarda tutadi.

«Kuchli davlatdan — kuchli fuqarolik jamiyati sari», degan tamoyil ham, avvalambor, hokimiyat vakolatlarining ma'lum bir qismini markazdan mahalliy hokimiyat organlariga o'tkazishga qaratilgan mavjud qonun va huquqiy hujjatlarni bir tizimga keltirish va ularga qo'shimcha tarzda yangilarini ishlab chiqish lozimligini ko'rsatdi².

2017-yil 8-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar Konsepsiyasi»da mahalliy davlat hokimiyati organlarininig faoliyatini yanada takomillashtirish, ularning mas'uliyati, javobgarligini kuchaytirish, ijro hokimiyati ustidan vakillik hokimiyatini,

¹ O. Husanov. Mustaqillik va mahalliy hokimiyat. T., «Sharq», 1996.

² I.A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005, 39-bet.

jamoatchilik nazoratini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini yaratish, hokimiyat bo‘linishi prinsipini chuqur joriy etish, hokimlarni aholi tomonidan saylash yo‘liga o‘tish, davlat vakolatlarini markazdan joylarga bosqichma-boshqich o‘tkazish masalalari belgilandi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Qaysi organlar mahalliy davlat hokimiyati organlari hisoblanadi?
2. Mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi qanday?
3. Xalq deputatlari Kengashlari qanday shakllantiriladi?
4. Hokim lavozimi joriy etilishining sababi nima?
5. Hokimning maqomi qanday?
6. Viloyat va Toshkent shahar hokimini tayinlash va lavozimidan ozod qilish tartibi qanday?
7. Tuman va shahar hokimlarini tayinlash va lavozimidan ozod qilish tartibi qanday?
8. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining vazifalari nimadan iborat?
9. Vakillik va ijro hokimiyati organlari munosabati qanday prinsiplarga tayanadi?
10. Xalq deputatlari va hokim munosabatlari qanday holatlardan kelib chiqadi?
11. Mahalliy davlat hokimiyatining roli nima asosida kuchaytirilmoqda?

22-bob. FUQAROLARNING O‘ZINI O‘ZI BOSHQARISH ORGANLARI

22.1. O‘zini o‘zi boshqarish tushunchasi

O‘zini o‘zi boshqarish fuqarolar faoliyatining bir yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zini o‘zi boshqarish jahon davlatchiligi va jamiyat rivojlanishi tajribasida uchraydigan muhim institut bo‘lib, u xorijiy mamlakatlarda mahalliy boshqaruv, deb yuritiladi. Bu faoliyatni fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarishi, deb yuritilishi O‘zbekistonga xos xususiyatdir.

O‘zini o‘zi boshqarish, Konstitutsiya va qonunlar asosida mamlakatning tarixiy, milliy xususiyatlariga tayangan holda aholi (jamoat) manfaatidan kelib chiqib, mahalliy ahamiyatga ega masalalarni mustaqil hal etish maqsadida faoliyat ko‘rsatadigan fuqarolar faoliyatining tashkiliy tizimidir.

O‘zini o‘zi boshqarish bilan o‘zini o‘zi boshqarish organlari bir-biridan farq qiladi. O‘zini o‘zi boshqarish tashkiliy tizimdan iborat faoliyat bo‘lsa, o‘zini o‘zi boshqarish organlari shu faoliyatni amalga oshiruvchi tuzilmalar (tashkilotlar) hisoblanadi.

O‘zini o‘zi boshqarish faoliyati orqali fuqarolar davlat va jamoat ishlarida ishtirok etadi yoki boshqacha qilib aytganda, o‘zini o‘zi boshqarish fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarida ishtirokini ta’minlovchi muhim vositalardan biridir. Bu Konstitutsiyaning 32-moddasida ham o‘z ifodasini topgan. Unga asosan, fuqarolar jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda o‘zini o‘zi boshqarish orqali ishtirok etadi.

Bizning Konstitutsiyamiz o‘zini o‘zi boshqarish masalasiga faqat fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini belgilash bilan yondashgan.

Aslida o‘zini o‘zi boshqarish ancha keng tuzilma bo‘lib, bir necha harakatlarni o‘z ichiga oladi. Jumladan, referendum (umumxalq ovozi) ham ayrim mamlakatlarning Konstitutsiya va qonunlarida o‘zini o‘zi boshqarish hisoblanadi.

Yoki jamoat birlashmalari faoliyatini amalga oshirish, davlat tashkilot, korxonalar, muassasalaridagi jamoatchi tashkilotlar ham o'zini o'zi boshqarish hisoblanadi. O'quv yurtlaridagi ota-onalar qo'mitalari, Yoshlar ittifoqi boshlang'ich tashkilotlari ham o'zini o'zi boshqarish ko'rinishidir.

Kasb-hunar ta'limi muassasalarida, jumladan, Toshkent yuridik kollejida tashkil qilinadigan «Vasiylik Kengashi» ham jamoat boshqaruvi hisoblanadi¹. Shunday qilib, o'zini o'zi boshqarish aholi tomonidan turli Kengash, qo'mita va boshqa tuzilmalar orqali amalga oshiriladi.

O'zini o'zi boshqarish bevosita demokratiyaning bir ko'rinishi bo'lib, xalq hokimiyatini ro'yobga chiqarish vositasidir. Jamiyat demokratlashib borgan sari o'zini o'zi boshqarish kuchayib boradi. U fuqarolik jamiyatining asosiy sharti va muhim instituti hisoblanadi.

O'zini o'zi boshqarish faoliyati kollegialchilik, oshkorlik, turli fikrlikka asoslanib, unda barcha fuqarolar teng asosda ishtirok etishadi. Bu o'zini o'zi boshqarish organlarini tuzishda, ularning tashkiliy tuzilmalar ishida ishtirok etishida ko'rinadi.

Biron-bir yo'l bilan o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatida ishtirok etishni cheklash, to'sqinlik qilish mumkin emas.

22.2. O'zini o'zi boshqarish organlari, ularning vazifasi

Amaldagi Konstitutsiyamizda o'zini o'zi boshqarish organlari haqida alohida modda bo'lib, uning qoidalari o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatining Konstitutsiyaviy darajada hal qilinganligini ko'rsatadi.

O'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatining jamiyatdagi, fuqarolar manfaatini ifodalashdagi va xalq hokimiyatchiligini amalga oshirishdagi roli hisobga olinib, ularga Konstitutsiyaviy maqom berilgan.

Konstitutsiyaning 105-moddasida «Shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi», deb belgilab qo'yildi.

¹ *Qarang:* O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasasining Vasiylik kengashi to'g'risida namunaviy Nizom. T., 2006, 1-modda.

Konstitutsiya normasining mazmuniga e'tibor bersak, *birinchidin*, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari — bu fuqarolar yig'inidir. *Ikkinchidan*, fuqarolar yig'ini doimiy ishlovchi organ, faqat ular har ikki yarim yilda raislarini (oqsoqolni), rais maslahatchilarini saylashadi. *Uchinchidan*, fuqarolar yig'ini shaharcha va qishloqlarda, shuningdek, shahardagi mahallalarda faoliyat ko'rsatadi. Fuqarolar yig'ini faoliyat ko'rsatadigan hudud — shaharcha va qishloqlar, uning mahallalari, shahar mahallalari.

Shaharcha va qishloqlarda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tashkil qilinishi munosabati bilan Konstitutsiya qabul qilingunga qadar, qishloq va shaharchalarda faoliyat ko'rsatgan davlat hokimiyati organlari — qishloq va shahar xalq deputatlari Kengashlari va ularning ijroiya qo'mitalari faoliyat ko'rsatmaydigan bo'ldi. Natijada, qishloq va shaharchalarda avvallari davlat hokimiyati organlari bajarib kelgan ishlarni bajarishni fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z zimmasiga oldi. Bu o'zini o'zi boshqarishga bo'lgan katta hurmat va ishonch bo'lib, hokimiyatni amalga oshirishda fuqarolarning bevosita ishtirokini yanada kengaytiradi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyati, vazifasi, 1993-yil 2-sentabrdagi, 2013-yil 22-aprelda yangi tahrirda qabul qilingan «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»¹ Qonun bilan tartibga solinadi.

Qonunlarda va boshqa dasturiy hujjatlarda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga yuklatilgan vazifalarni bir necha guruhga bo'lib ko'rsatish mumkin.

Bular:

- fuqarolarga jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda qatnashish huquqini amalga oshirishda ko'maklashish;
- o'z hududlarida ijtimoiy va xo'jalik vazifalarini hal qilish, ommaviy madaniy tadbirlarni o'tkazish;
- Davlat hokimiyati organlariga O'zbekiston Respublikasi qonunlarini, Prezident va hukumat hujjatlarini, xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning qarorlarini bajarishda yordamlashish maqsadida fuqarolarni birlashtirish².

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2013-yil. 17-son, 219-m.

² O. Husanov. Mustaqillik va mahalliy hokimiyat. T., «Sharq», 1996, 64—65-betlar.

«Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi Qonunda ana shu vazifalarni bajarish imkoniyatini beruvchi vakolatlar ko‘rsatib qo‘yilgan.

«Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi yangi tahrirda qabul qilingan qonun, o‘zini o‘zi boshqarish organlarini jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi vakolatlarini ancha kengaytirdi.

22.3. Fuqarolar yig‘inlari ishini tashkil qilish

Fuqarolar yig‘inlari qishloq, shaharchalarda ularning mahallalarida faoliyat ko‘rsatadi.

Qonunga asosan, fuqarolar yig‘ini o‘zini o‘zi boshqarish organlari bo‘lib, ularning faoliyatida mahalla, shaharcha va qishloq hududida doimiy yashovchi barcha o‘n sakkiz yoshga to‘lgan fuqarolar ishtirok etadi.

Fuqarolar yig‘ini o‘zini o‘zi boshqarish organlari demokratiizm, oshkoralik, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, masalalarni hal qilishda mustaqillik, jamoatchilik asosidagi o‘zaro yordam prinsiplarida tashkil qilinadi va faoliyat ko‘rsatadi. Bu organning faoliyatidagi demokratiizm hududdagi barcha fuqarolarning organ faoliyatida bir xil huquqlarda ishtirok etishi, hech kimning huquqi cheklanmasligi, masalalar muhokamasida qatnashish, o‘z fikrini erkin aytish, qaror qabul qilishda o‘z xohishicha ovoz berish imkoniyatiga egaligida ko‘rinadi.

Oshkoralik barcha masalalar aholi yoki ularning vakillari ishtirokida kollegial ravishda hal qilinishi, ko‘riladigan masalalar haqida xabarlarning oldindan tarqatilishi, qabul qilingan hujjatlarni barchaga yetkazishda ko‘rinadi. Fuqarolar yig‘ini faoliyatidan barcha xabardor bo‘lib turadi.

Ijtimoiy adolat hududdagi barcha fuqarolarning manfaati, ularning ish joyi, mulkiy ahvolidan qat’i nazar, teng himoya qilinishida, yordamga muhtojlarga alohida g‘amxo‘rlik qilinishida, ularni qo‘llab-quvvatlash choralari ko‘rilishida namoyon bo‘ladi.

Insonparvarlik shaxs manfaati, fuqaro manfaati ustun qo‘yilishida, fuqarolarning sha’ni, qadr-qimmatini joyiga qo‘yilishida, yoshlarning axloqiy tarbiyasiga, oilada yaxshi muhit bo‘lishiga e’tiborda ko‘rinadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z vakolati doirasida mahalliy ahamiyatga molik masalalar: obodonlashtirish, atrof-muhitni saqlash, hududda turli xizmatlar ko'rsatish masalalarida mustaqil qaror qabul qiladi. Ularning vakolatlariga taalluqli masalalarni hal qilishga hech kim va hech qanday organ aralashmaydi.

O'zini o'zi boshqarish organlari faoliyati jamoatchilikka asoslangan. Unga tegishli ko'p masalalar jamoatchilik asosida haq olinmasdan amalga oshiriladi. Mahalla hududida yashovchi barcha fuqarolar fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatida o'z imkoniyatiga qarab, xolisona ishtirok etadi, ularni moddiy tomondan qo'llab-quvvatlaydi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahallalarda faoliyat ko'rsatadi, mahallalarda tuziladi, shuning uchun bu organni tashkil qilishga mahalla tizimidagi tashkiliy ishlar ta'sir qiladi.

Mahallalarni tuzish, tugatish, qo'shib yuborish, chegaralarini belgilash fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining tashabbusi bilan mahalliy davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Fuqarolar yig'ini o'z faoliyatini yig'ilishlarda amalga oshiradi. Fuqarolar yig'ini zaruratga qarab, lekin yilning har choragida (uch oyda) bir marta chaqiriladi.

Fuqarolar yig'inida barcha aholining (18 yoshga to'lgan) yaridan ko'pi ishtirok etsa, u vakolatli bo'ladi. Fuqarolar yig'inini chaqirish imkoniyati bo'lmasa, fuqarolar vakillarining yig'ilishi o'tkaziladi. Vakillar normasi tegishli hokim tomonidan belgilanadi. Vakillar yig'ilishi unda vakillarning uchdan ikki qismi hozir bo'lganda vakolatli hisoblanadi.

22.4. Fuqarolar yig'inlari raisi (oqsoqoli)

Konstitutsiya va «Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilarini saylash to'g'risida»gi qonunga binoan, umum-e'tirof etilgan saylov prinsiplari asosida, 18 yoshga yetgan fuqarolar tomonidan 2,5 yil muddatga fuqarolar yig'ini raisi va uning maslahatchilari saylanadi. Saylov yashirin yoki ochiq ovoz berish orqali o'tkaziladi. Saylov Oliy Majlis Senati tomonidan tayinlanadi. Senat Kengashi tomonidan, saylovni tashkil qilish hamda o'tkazishga ko'maklashuvchi komissiya tuziladi.

Viloyatlarda, Toshkent shahrida, tuman va shaharlarda, tegishli Kengashlar tomonidan, fuqarolar yig'ining amaliy yordam ko'rsatish uchun saylov davriga komissiyalar tuziladi. Har bir mahallada fuqarolar yig'ini tomonidan ishchi guruhlari tashkil etiladi. Komissiyalar va ishchi guruhlarining vazifa va fakolatlari yuqorida tilga olingan qonun bilan belgilab qo'yilgan.

Fuqarolar yig'ini raisi lavozimiga nomzodlarga quyidagi talablar qo'yiladi. Ular O'zbekiston fuqarosi bo'lishi, qoida tariqasida oliy ma'lumotga ega bo'lishi, besh yil shu hududda doimiy yashagan bo'lishi, turli tashkilotlarda ish tajribasi va hayotiy tajribaga ega bo'lishi, aholi o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lishi kerak.

Saylovda hududdagi barcha aholi yoki ularning vakillari ovoz beradi. Ovoz berishda ishtirok etganlarning yarmidan ko'proq ovoz olgan nomzod rais etib saylangan hisoblanadi. Maslahatchilar ham shu tartibda saylanadi. Fuqarolar yig'ini raisining vakolati quyidagi hollarda muddatidan oldin tugatiladi:

— u o'z vakolatini zimmasidan soqit qilganda (o'z xohishiga ko'ra);

— fuqarolar yig'ini qaroriga asosan;

— rais muomalaga layoqatsiz deb topilsa;

— unga nisbatan sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bo'lsa.

«Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonunning 14-moddasida fuqarolar yig'ini raisining vakolatlari belgilangan. Uning bir qism vakolatlari fuqarolar yig'inini ishini tashkil qilishiga, boshqa vakolatlar esa, o'zini o'zi boshqarish organini ayrim vazifalarini doimiy ravishda boshqarishga qaratilgan. Rais fuqarolar yig'ini nomidan harakat qiladi.

Raisni saylash vaqtida uning maslahatchilari ham qonunga asosan saylanadi.

Rais maslahatchilari raisga o'z vazifasini bajarishga yordam beradi va raisning topshiriqlarini bajaradi.

22.5. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan munosabati

Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organi fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirokini ta'minlovchi usullardan va xalq hokimiyatchiligini amalga oshirish vositalaridan biridir. Ular o'z faoliyatini mustaqil ravishda amalga oshiradi.

O'zini o'zi boshqarish organlari davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi. Ularning mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmasligi «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi Qonunda aniq ko'rsatilgan. 7-moddaga asosan (yettinchi xatboshi), «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi».

Lekin fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan mahalliy davlat hokimiyati organlari maqsadi, vazifasida umumiyliklar bor. Ularning hammasi jamiyatning tuzilmasi hisoblanadi. Shunday ekan, ular o'rtasida hamkorlik bo'lishi va munosabat to'g'ri tashkil qilinishi zarur.

Shuning uchun ham «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasi «Hokimiyat vakillik organlari va hokimlarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan o'zaro munosabatlari», deb nomlanib, unda mahalliy davlat hokimiyat organlariga yuklatilgan vazifalar belgilab qo'yilgan. Unga asosan, «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar hokimi tegishli hududda o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirishga ko'maklashadilar, o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini yo'naltirib turadilar».

Davlat hokimiyati bilan o'zini o'zi boshqarish organlari munosabati o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini mahalliy davlat organlari tomonidan yo'naltirib turishga qaratilgandir.

Ko'maklashish deganda, o'zini o'zi boshqarish organlarini tashkil qilish, ularni mablag' bilan ta'minlash, ularni faoliyat yuritishi uchun zarur hujjatlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, xodimlarni o'qitish, malakasini oshirish nazarda tutiladi.

Yo'naltirish deganda, hududdagi o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini umumiy maqsad va vazifalarni hal qilishga jalb qilish ko'zda tutilgan.

Mahalliy davlat organlari bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining munosabati o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyat ko'rsatadigan hududlarini tashkil qilishda mahalliy davlat organlarining ishtirokidan vujudga keladi.

Mahallalarni tuzish, qo'shib yuborish, bo'lish va tugatish, chegaralarni belgilash va o'zgartirish fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining tashabbusi bilan mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlarida ro'yxatga olinadi. Shundan so'ng ular yuridik shaxs hisoblanadi.

Fuqarolar yig'ini raisi, tegishli tuman, shahar hokimi bilan kelishilgan holda fuqarolar yig'ini tomonidan saylanadi. Fuqarolar yig'inini chaqirishda ham hokim tashabbus ko'rsatishi mumkin. Shu holatlar mahalliy hokimiyat organlari bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining munosabatini ko'rsatadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga fuqarolik jamiyati qurishda katta ishonch bilan qaralmoqda. Hozirgi davlat qurilishi va boshqaruvini erkinlashtirishda asosiy vazifalardan biri sifatida hokimiyat vakolatlarini fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkazish belgilangan¹. Prezidentimiz Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida jamiyatning rivojlanish strategiyasi haqida so'zlagan nutqida o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolar yig'inlarining roli hamda vakolatlarini amalda kuchaytirish muhim vazifa ekanligini qayd qildi².

NAZORAT SAVOLLARI

1. O'zini o'zi boshqarish nima?
2. O'zini o'zi boshqarishda fuqarolar ishtiroki qanday?
3. O'zini o'zi boshqarish organlari qaysi organ?
4. O'zini o'zi boshqarish organlarining vazifasi nimalardan iborat?
5. Fuqarolar yig'inlarining ishi qanday tashkil qilinadi?
6. Fuqarolar yig'inlarining organlari qanday tashkil qilinadi?
7. Fuqarolar yig'inlari raislari (oqsoqoli) va maslahatchilarini saylash tartibi qanday?
8. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari bilan mahalliy davlat hokimiyati organlarining munosabati nimaga asoslanadi?

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston», 1999, 17-bet.

² I.A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005, 39-bet.

23-bob. SUD HOKIMIYATI

23.1. Mustaqil sud hokimiyati, uning tizimi

Konstitutsiyada belgilangan hokimiyat bo‘linishi prinsipiga asosan (11-modda), sud mustaqil hokimiyat tizimi hisoblanadi va o‘zining aniq vazifasiga ega.

Konstitutsiyaning XXII bobi «O‘zbekiston Respublikasining sud hokimiyati» deb nomlangan. Undagi normalarga asosan, sud ilgari sobiq tuzumdagi kabi faqat huquqni muhofaza qiluvchi organ emas, mustaqil hokimiyat tarmog‘i hisoblandi.

Uning mustaqilligi Konstitutsiyaning 106-moddasida «O‘zbekiston Respublikasida sud hokimiyati qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi», deb belgilab qo‘yilgan.

Konstitutsiyada sudning mustaqilligi belgilanib, shundan keyin ana shu mustaqillikka amalda erishish uchun ko‘plab tadbirlar o‘tkazildi. Sud sohasini isloh qilish tadbirlari belgilandi.

Sud tizimini isloh qilish natijasida sud tizimi sezilarli o‘zgarishlarga uchradi. Konstitutsiyaning 107-moddasi birinchi qismi sud hokimiyatini amalga oshiruvchi sud organlari tizimini belgilagan. Unga asosan, O‘zbekiston Respublikasida sud tizimi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi, harbiy sudlar, Qoraqalpog‘iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha sudlash, fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar iqtisodiy va ma‘muriy sudlari, fuqarolik ishlari bo‘yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, jinoyat ishlari bo‘yicha tuman, shahar sudlari, tumanlararo, tuman, shahar iqtisodiy sudlari va tuman, shahar ma‘muriy sudlardan iborat.

Natijada avvalgi sud tizimidan Oliy xo‘jalik sudi chiqarilib, uning vazifasi Oliy sudga yuklandi. U joylarda iqtisodiy masalalarni hal qilish uchun iqtisodiy sudlar, ma‘muriy masalalarni hal qilish uchun ma‘muriy sudlar tuzilishi belgilandi.

Bulardan tashqari, Konstitutsiyaning 111-moddasiga kiritilgan o'zgarishga asosan, O'zbekiston Respublikasi Sudyalar Oliy Kengashi tashkil qilinib, u sudyalar hamjamiyatining organi bo'lib, Respublikada sud hokimiyatining mustaqilligi Konstitutsiyaviy prinsipiga rioya etilishini ta'minlashga ko'maklashadi. Sudyalar Oliy Kengashini tashkil etish va uning faoliyati tartibi qonun bilan belgilanadi.

Shu moddada favqulodda sudlar tuzishga yo'l qo'yilmasligi, sudlar ishini tashkil etish va ularning faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanishi ko'rsatilgan. «Sudlar to'g'risida»gi Qonun qabul qilingan.

Konstitutsiyaga asosan O'zbekiston sud tizimi, Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, harbiy sudlar, Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar iqtisodiy va ma'muriy sudlari, fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, jinoyat ishlari bo'yicha tuman, shahar sudlari, tumanlararo, tuman, shahar iqtisodiy sudlari va tuman, shahar ma'muriy sudlardan iborat.

23.2. Konstitutsiyaviy sud, uni tashkil qilish tartibi va vazifasi

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, sud tizimidagi alohida vazifa va vakolatlarga ega mustaqil sud tarmog'idir. 2017-yil 31-maydagi qonunga asosan, Konstitutsiyaviy sudni faoliyatiga taalluqli Konstitutsiya normalariga jiddiy o'zgartirishlar kiritilib, Konstitutsiyaviy sudni tashkil qilish tartibi takomillashtirildi, vazifa va vakolatlari aniqlashtirildi.

Konstitutsiyaviy sud qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat xarajatlarini Konstitutsiyaga muvofiqligi to'g'risidagi ishlarni ko'radi.

Konstitutsiyaviy sud O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan Oliy Majlisning Senati tomonidan Sudyalar Oliy Kengashi tavsiya etgan siyosat va huquq sohasidagi mutaxassislar orasidan Qoraqalpog'iston Respublikasining vakilini qo'shgan holda saylanadi.

Konstitutsiyaviy sud o'z tarkibidan sud raisi va uning o'rinbosarlarini saylaydi.

Konstitutsiyaviy sudga quyidagi vazifalar yuklangan:

— Respublika qonunlarini, Oliy Majlis palatalari qarorlarini, Prezident Farmonlari, Qarorlari va Farmoyishlarini, hukumat, mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlarini, respublikaning davrlarlararo shartnomaviy va boshqa majburiyatlarini Respublika Konstitutsiyasiga mosligini aniqlash;

— O‘zbekiston Prezidenti tomonidan imzolangan qaror, konstitutsiyaviy qonunlarning xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi qonunlarni Konstitutsiyaga muvofiqligini aniqlash;

— Qoraqalpog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasining O‘zbekiston Konstitutsiyasiga, Qoraqalpog‘iston qonunlarini O‘zbekiston qonunlariga muvofiqligi to‘g‘risida xulosa berish;

— O‘zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlariga sharh berish;

— O‘zbekiston Oliy sudining muayyan ishda qo‘llanilishi lozim bo‘lgan normativ-hududiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligi to‘g‘risida sudlar tashabbusi bilan kiritilgan murojaatini ko‘rib chiqish;

— Konstitutsiyaviy sudlov ishlarini yuritish amaliyotini umumlashtirish natijalari yuzasidan har yili Oliy Majlis palatalariga va Prezidentga mamlakatdagi konstitutsiyaviy qonuniylikning holati to‘g‘risida axborot taqdim qilish.

— Konstitutsiya va qonunlar bilan berilgan vakolati doirasida boshqa ishlarni ko‘rib chiqish;

Konstitutsiyaviy sudning hujjatlari rasmiy e‘lon qilingan kundan e‘tiboran kuchga kiradi, uning qabul qilgan hujjati qat‘iy bo‘lib, uning ustidan shikoyat qilish mumkin emas. Konstitutsiyaviy sud Respublika miqyosida markaziy muassasa sifatida faoliyat yuritadi. Uning umumiy sudlarga o‘xshab joylarda tuzilmalari yo‘q.

Konstitutsiyaviy sudni tashkil etish va faoliyat tartibi maxsus qonun bilan tartibga solinadi.

23.3. Odil sudlovni amalga oshiruvchi umumiy sudlar tizimi, tashkil qilish tartibi, vazifasi

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 110-moddasiga asosan, «O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi — fuqarolik, jinoiy va ma‘muriy sudlov ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining iqtisodiy oliy organi hisoblanadi».

Oliy sud quyi sudlarning sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borishi Konstitutsiyaning 110-moddasida belgilangan.

Oliy sud tomonidan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va mam-lakatning barcha hududida bajarilishi majburiydir.

Oliy sudning tarkibi O'zbekiston Prezidenti tomonidan taqdim qilinib, Senat tomonidan saylanadi.

Viloyatlar va Toshkent shahar sudlari raislari va rais o'rinbo-sarlari, O'zbekiston Respublikasi harbiy sudi raisini lavozimga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Respublika sudyalar Oliy Kengashining taqdimiga binoan tayinlaydi.

Qolgan sudyalar O'zbekiston Prezidenti bilan kelishilgan holda, Respublika sudyalar Oliy Kengashi tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod qilinadi.

O'zbekistonda sud-huquq sohasida olib borilayotgan islohotlar sudyalarni jazolovchi organdan fuqarolarni manfaatlarini himoya qiluvchi organ darajasiga olib chiqishga qaratilmoqda.

Sud faoliyati qoida ustuvorligini, ijtimoiy adolatga, fuqarolar tinchligi, manfaatlarini, mamlakat xavfsizligini ta'minlashga qaratilib, o'ziga tegishli vazifalarni bajarishda majburlovchi choralari-dan, jazolash metodlaridan foydalanadi.

23.4. Sudyalar mustaqilligi, daxlsizligi, sud qarorlarining majburiyligi

Konstitutsiyaning 112-moddasi sud hokimiyatining, sudlar-ning mustaqilligini, daxlsizligini belgilovchi qoidalardan iborat. Bular odil sudlovning, sud yuritishning asosiy Konstitutsiyaviy prinsiplari hisoblanadi. Sud hokimiyatining ta'sirchan bo'lishi, eng avvalo, sudning, sudyaning mustaqilligiga bog'liq.

Sudyalar mustaqildir. Sudlar har qanday siyosiy partiyalardan xoli hisoblanadi. Ular hech bir organga yoki mansabdor shaxsga bo'ysunmaydi. Sudyalar faqat qonunga bo'ysunadi. Odil sudlovni amalga oshirish jarayonida sudlarning ishiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi. Agar shunday holatlar bo'ladigan bo'lsa, u holda aybdorlar javobgarlikka tortiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 236-moddasida sud ishlarini hal etishga aralashish, ya'ni ishni har tomonlama, to'la va xolisona o'rganishga to'sqinlik qilish maqsadida sudyaga turli shaklda, qonunga xilof ravishda ta'sir o'tkazish uchun uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan, shunday harakat mansabdor shaxs tomonidan sodir etilsa, olti oygacha qamoq yoki muayyan huquqdan mahrum etib, uch

yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan.

Sudyalar mustaqilligini ta'minlash, ishni xolisona ko'rishga imkon yaratish, ularni chetdan bo'ladigan ortiqcha xurujlardan, ta'sirlardan saqlashning yana bir vositasi sudyalarning daxlsizligining Konstitutsiya va qonunlarda belgilanishidir.

«Konstitutsiyaviy sud to'g'risida»gi Qonunning 16-moddasida Konstitutsiyaviy sud sudyasining daxlsizligi belgilanib, unga asosan, Konstitutsiyaviy sud sudyasi tegishli organlarning roziligisiz javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Bundan tashqari, sudyalarni majburiy keltirish, ushlab turish, tintuv qilish mumkin emas. Ularga nisbatan jinoiy ish faqat respublika Bosh prokurori tomonidan qo'zg'atiladi.

«Sudlar to'g'risida»gi Qonunning 70-moddasi ham sudyalarning daxlsizligiga tegishli bo'lib, uning qoidalari sud daxlsizligi turar joyga, xizmat binosiga, foydalanadigan transportga, aloqa vositalariga, xat-xabarlariga, unga tegishli ashyo va hujjatlarga taalluqli ekanligini qayd qilgan. Shu modda qoidasiga asosan, sudyalarning xavfsizligini ta'minlash maqsadida, ularga Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi raislari va Adliya vaziri tomonidan belgilangan ro'yxat bo'yicha o'q otish qurollari berilishi mumkin. Zarur holda sudya va uning oilasi uchun qurolli soqchilar ajratiladi.

Sudyalarga nisbatan jinoiy ish faqat O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan qo'zg'atiladi. Sudyalarning tegishli Oliy sud yoki Oliy xo'jalik sudi plenumining roziligi bilan jinoiy javobgarlikka tortiladi. Tegishli malaka hay'atining roziligisiz ma'muriy javobgarlikka ham tortilmaydi.

Sudyaning turar joyiga, xizmat xonasiga, transportiga kirish, ko'zdan kechirish, tintuv o'tkazish, ashyolarni olish, telefonda so'zlashuvlarini eshitish, shaxsiy tintuv qilish, uning hujjatlari va ashyolarini ko'zdan kechirish, olib qo'yish Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahar prokurorining ruxsati yoki sudning qarori bilan amalga oshiriladi.

Sudyalik vazifasidan vakolat muddati tugagunga qadar, faqat qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'lgandagina ozod etilishi mumkin.

Konstitutsiyaning 114-moddasida «Sud hokimiyati chiqargan hujjatlar barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir», deyilgan. Bu sud hujjatlariga kuchli maqom berilganligini ko'rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 232-moddasida sud qarorini bajarmaganlik uchun javobgarlik belgilangan. Unga asosan, sud hujjatlarini qasddan bajarmaganlik yoki bajarishga to‘sqinlik qilganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Shunday xil jinoyat sodir etilsa, eng kam ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

23.6. Sud ishlarida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquqlarini ta‘minlash

Sud ishlarida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquqlari har jihatdan ta‘minlanadi. Buning uchun Konstitutsiya va qonunlarda yetarli qoidalar mavjud. Buni sud yuritishda amal qiladigan prinsiplar ham ko‘zda tutadi.

Fuqarolar huquqini ta‘minlashda muhim vosita — bu ishlarining oshkora ko‘rilishi.

Konstitutsiyaning 115-moddasida, fuqarolar huquqini ta‘minlovchi vositalardan biri sifatida, sud ishlari yuritilgan til masalasi hal qilingan. Unga ko‘ra, «O‘zbekiston Respublikasida sud ishlarini yuritish o‘zbek tilida, qoraqalpoq tilida yoki muayyan joydagi ko‘pchilik aholi so‘zlashadigan tilda olib boriladi.

Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to‘la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so‘zlash huquqi ta‘minlanadi».

Sudda o‘z ona tilida, yaxshi biladigan tilda ishtirok etish, hujjatlar bilan sinchiklab tanishish va o‘z fikrini aniq bayon qilish imkonini berib, fuqarolar bu orqali o‘z huquqlarini, manfaatini to‘la himoya qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Sud ishlarida prokurorning ishtiroki sudlarda ishlar qonun asosida ko‘rilishini, bu esa fuqaro manfaatiga mos bo‘lishini ta‘minlovchi shartlardan biridir.

Sud ishlarida ayblanuvchi sifatida ishtirok etuvchilarning huquqlari alohida himoya qilinadi. Konstitutsiyaning 116-moddasida «Ayblanuvchi himoyalani huquqi bilan ta‘minlanadi.

Tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Fuqarolarga,

korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga yuridik yordam berish uchun advokatura faoliyat ko'rsatadi.

Advokaturani tashkil etish va uning ish tartibi qonun bilan belgilanadi», deb mustahkamlangan.

Sudlarda ish ko'rish u qanday yo'nalishda (jinoiyat, fuqarolik va ma'muriy) bo'lishidan qat'i nazar, ayblanuvchi, javobgar huquqlarini advokatlar tomonidan malakali himoya qilish imkoniyati yaratiladi.

Sud-huquq islohotida, sudlar mustaqilligini, sudlovda adolat g'oyalarining amal qilishini ta'minlash, sudlarni jazo organlaridan inson huquqlarini himoya qiluvchi organga aylantirish maqsad qilib qo'yilgan ekan, sud jarayonlarida advokatlarning rolini oshirishga, ularni ayblovchi bilan bir maqomga tenglashtirishga alohida e'tibor berilmoqda.

«Biz advokatura tizimini kuchaytirish va uning chinakam mustaqilligini ta'minlash, ularning vakolatlari va maqomini prokuratura maqomiga tenglashtirish uchun qonunchilik sohasida ham, amaliy ishlar sohasida ham ko'pgina chora-tadbirlar ko'rmoqdamiz»¹.

Advokaturaning maqomini demokratik xorijiy mamlakatlar tajribasi singari yuqori maqomga ko'tarish bilan fuqarolar huquqini sudda to'la ta'minlash mumkin. Ana shu maqsadda katta ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Sud-huquq sohasidagi islohotlar jamiyat hayotini ishloh qilishning ajralmas qismi bo'lib qolmoqda.

2017—2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvir yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasining ikkinchi bo'limi «Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvir yo'nalishlari» deb nomlangan. Unga asosan sudni mavqeyini, ijtimoiy ta'minotini, sudlarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash; sudyalarga turli tazyiq o'tkazishga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rish; sud mustaqilligini, sudya tomonlarni tengligini ta'minlash; tergov ustidan nazoratni kuchaytirish; sudlarni yanada ixtisoslashtirish; sud faoliyatiga zamonaviy axborot-texnologiyalarini joriy etish ko'zda tutilgan.

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston», 1999, 29-bet.

Hujjatda ma'muriy, jinoyat, fuqarolik va xo'jalik qonunchiligini takomillashtirishga, jinoyatchilik va huquqbuzarlikka qarshi kurashish, ularni oldini olish tizimini takomillashtirishga, sud-huquq tizimida qonuniylikni mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilishi belgilandi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. O'zbekistonda sud hokimiyatining tizimi qanday?
2. Konstitutsiyaviy sudni tashkil etish tartibi qanday?
3. Konstitutsiyaviy sudning vazifasi nimalardan iborat?
4. Odil sudlovni amalga oshiruvchi sudlar tizimi qanday?
5. Odil sudlovni amalga oshiruvchi sudlar qanday tashkil qilinadi?
6. Ularning vazifasi nimalardan iborat?
7. Xo'jalik sudlarining tizimi qanday?
8. Ular qanday tashkil qilinadi va vazifasi nimalardan iborat?
9. Sudyalar mustaqilligi qanday ta'minlanadi?
10. Sudyalar daxlsizligi nima?
11. Sud qarorlarining yuridik kuchi qanday?
12. Sud ishlarida ishtirok etuvchi fuqarolar huquqi qanday ta'minlanadi?
13. Sud-huquq sohasidagi islohotlar nimani nazarda tutadi?

24-bob. SAYLOV TIZIMI

24.1. Saylovning ahamiyati

Saylov demokratiyani amalga oshirishning eng muhim vositasidir. Saylov orqali fuqarolar jamiyat va davlat ishlarida, davlat hokimiyati organlarini tashkil qilishda, ularning faoliyatida ishtirok etadi.

Saylov orqali fuqarolarning asosiy huquqlari amalga oshadi. Shuning uchun saylovga bog‘liq masalalar Konstitutsiya va saylov to‘g‘risidagi qonunlarda belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida saylovlarning muhim ijtimoiy voqea ekanligi hisobga olinib, alohida bob unga bag‘ishlangan. Konstitutsiyaning XXIII bobi «Saylov tizimi», deb ataladi.

Saylov tizimi saylov huquqi prinsiplari, qoidalari, saylov o‘tkazish tartibi yig‘indisi hisoblanadi. Unda fuqarolarning saylash va saylanish huquqlari; saylov huquqining asosiy prinsiplari; turli darajadagi hokimiyat organlariga saylov o‘tkazilishi; saylov belgilash; kimlar saylovda ishtirok eta olmasligi kabi masalalar belgilanadi.

Saylov huquqi atamasi bir necha ma’noda ishlatiladi. Saylov huquqi deganda, *birinchidan*, mamlakatda saylovlarni tashkil etuvchi huquq normalari tushunilsa, *ikkinchidan*, fuqarolarning saylash va saylanishga bo‘lgan huquqlari tushuniladi.

Saylov bilan bog‘liq munosabatlar, masalalar faqat Konstitutsiya normalari asosida tartibga solish bilan chegaralanmay, boshqa maxsus qonunlar bilan ham tartibga solinadi.

O‘zbekiston Respublikasida «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to‘g‘risida»gi, «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi, «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylov to‘g‘risida»gi Qonunlar mavjud bo‘lib, birinchi qonun Oliy Majlisga deputat va senatorlar saylash, ikkinchi qonun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini saylash, uchinchi qonun mahalliy vakillik organlariga deputatlar saylash masalasini tartibga soladi.

Bundan tashqari, «Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida»gi, «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi qonunlar ham saylov o'tkazish, fuqarolarning saylov huquqlarini qo'shimcha himoya qilish, ta'minlashga qaratilgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, saylov tizimini demokratik mamlakatlar saylov tizimiga mos ravishda tashkil qilish imkoniyati tug'ildi. Natijada, saylovlar xalqaro andozalarga mos o'tkaziladigan bo'ldi.

Saylovlarning ko'ppartiyaviylik asosida o'tishi, nomzodlar sonining saylanadigan deputatlar soniga nisbatan ko'p bo'lishi demokratiya tantanasi bo'ldi.

Saylov siyosiy jarayon bo'lib, uni tashkil qilish va o'tkazishga qarab, jahon hamjamiyati, xalqaro tashkilotlar mamlakatda demokratiya qanday ekanligiga baho beradi.

O'zbekistonda mahalliy vakillik organlari va Oliy Majlisga bo'lib o'tgan saylovlar demokratiya tamoyillariga, xalqaro andozalarga mos ravishda o'tkazilganligini saylovlarda ishtirok etgan Xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlarning kuzatuvchilari har doim e'tirof etishgan.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy hayotdagi islohotlar, jamiyat va davlat hayotidagi erkinlashtirishlar saylov tizimiga ham ijobiy ta'sir qildi. Bu o'zgarishlar Konstitutsiya va qonunlarda o'z ifodasini topdi.

Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirishlar natijasida vakillik organlari va Prezident saylovi kuni aniq belgilab qo'yildi. Endi mamlakatimizda saylovlar ularning vakolati tugaydigan yilda dekabr oyining uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladigan bo'ldi (Konstitutsiyaning 117-moddasi, ikkinchi xatboshi). Saylovlarda (Senat a'zolarini saylashda) pog'onali saylov prinsipi qo'llaniladigan bo'ldi (Konstitutsiyaning 117-moddasi, uchinchi xatboshi). Markaziy Saylov Komissiyasining faoliyati Konstitutsiyada belgilandi (117-moddaning 6—9-qismlari).

24.2. Fuqarolarning saylash va saylanish huquqi

O'zbekiston Konstitutsiyasining 117-moddasida «O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar», deb ko'rsatilgan.

Fuqarolarning saylov huquqi saylash huquqi va saylanish huquqidan iborat. Shu ikki huquqqa to'la ega bo'lgandagina saylov huquqi amalga oshgan hisoblanadi.

Yuridik adabiyotlarda fuqarolarning saylash huquqini — aktiv saylov huquqi, saylanish huquqini passiv saylov huquqi, deb ham yuritiladi. Ularga ega bo'lishda ba'zi talablar qo'yiladi.

Saylash huquqiga ma'lum yoshga yetgan mamlakatning barcha fuqarolari ega bo'ladi. Konstitutsiyaga binoan, sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan fuqarolar saylash huquqiga ega emas. Chunki muomalaga layoqatsizlar aqliy tomondan o'jiz, ongsiz kishilar bo'lib, ular o'z harakatining oqibatini anglay olmaydi, tushunmaydi. Ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlarning saylash huquqi ma'lum davrga cheklangan, chunki u joylarda alohida rejimda yashashga to'g'ri keladi. Ozodlikdan mahrum qilish joylaridan ozodlikka chiqqandan so'ng ular yana saylash huquqiga ega bo'ladi.

Fuqarolarning saylanish huquqiga ega bo'lishi uchun ham ayrim shartlar, chegaralar o'rnatiladi:

- sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlar saylash huquqiga ega bo'lmaganidek, saylanish huquqiga ham ega emas;

- saylash huquqiga ega bo'lish uchun yosh chegarasi ham yuqoriroq o'rnatiladi. Masalan, O'zbekistonda Prezident bo'lib saylanish uchun 35 yoshga, Oliy Majlisga saylanish uchun 25 yosh, mahalliy vakillik organlariga saylanish uchun 21 yoshga to'lgan bo'lishi kerak. Xuddi shuningdek, saylanish huquqiga ega bo'lish uchun boshqa talablar ham o'rnatiladi. Masalan, mamlakatda ma'lum yil yashagan bo'lishi, til bilishi (Prezident uchun) va hokazo. Bu masalalarga keyingi bandlarda to'xtalamiz.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining saylov huquqida qo'llaniladigan shartlar, chegaralar boshqa demokratik mamlakatlar qonunlarida ham belgilangan.

Fuqarolar saylov huquqlarini amalga oshirish jarayonida faqat saylash va saylanish huquqidagina emas, boshqa huquqlardan ham foydalanishadi. Masalan, nomzodlar to'g'risida ma'lumotlar olish, kuzatuvchilar tarkibida ishtirok etish va boshqalar.

Fuqarolarning saylov huquqlari qo‘shimcha ravishda «Fuqarolarning saylov huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonun bilan ta‘minlanadi. Bunday maxsus qonunning borligi, mamlakatimizda fuqarolarning saylov huquqlari himoyasiga alohida e‘tibor qaratilganligini ko‘rsatadi.

Fuqarolarning saylov huquqlarini amalga oshirishga turli yo‘llar bilan to‘sqinlik qilganlik uchun javobgarlikka tortilishi mumkinligi saylov to‘g‘risidagi qonunlarda belgilab qo‘yilgan. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida saylov qonunlarini buzganlik uchun alohida moddalarda jinoiy javobgarlik belgilangan. Jinoyat kodeksining 146, 147-moddalarida fuqarolar saylov huquqlarining har qanday buzilishiga olib keluvchi hollar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar natijasida saylov tizimi, prinsiplari yanada mustahkamlanib, kuchayib bormoqda.

2012-yil noyabrdagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»da saylov huquqini yanada takomillashtirish, saylovlarda tenglikni ta‘minlash maqsadida saylovoldi tashviqoti tushunchasi, shakl va usullarni qonunda belgilab qo‘yish lozimligi ko‘rsatildi. Shunga asosan saylov qonunlariga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritildi.

24.3. Saylov huquqi prinsiplari

Saylovlar ma‘lum prinsiplarda o‘tkazilib, ular demokratik talablarga, xalqaro hujjat normalariga mos bo‘ladi.

Konstitutsiyada saylov umumiy, teng va to‘g‘ridan to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan o‘tkazilishi, har bir saylovchi bir ovozga ega ekanligi, ovoz berishda fuqaro o‘z xohish-irodasini erkin bildirishi ko‘rsatib qo‘yilgan (117-modda).

Ana shular saylov huquqining asosiy prinsiplari bo‘lib, saylov to‘g‘risidagi qonunlarda har biri alohida moddalarda berilgan.

Umumiy saylov prinsipi mamlakatdagi barcha fuqarolarga, kimligidan qat‘i nazar (ya‘ni millati, dini, irqi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi, partiyaviyligidan qat‘i nazar), saylov huquqidan foydalanish imkoniyatini beradi. Umumiy saylov huquqi yosh chegarasining bo‘lishi, sud yo‘li bilan saylov huquqidan cheklash mumkinligiga yo‘l qo‘yadi. Boshqa har qanday cheklashlar umumiy saylov huquqi prinsiplariga ziddir.

Teng saylov huquqi prinsipi har bir saylovchining bir ovozga ega ekanligi, fuqarolar faqat bir saylov uchastkasida ro'yxatga olinib, ovoz berishda ishtirok etishi, saylovda ishtirok etuvchi partiyalarga bir xil imkoniyatlar yaratilganligini bildiradi.

To'g'ridan to'g'ri saylov huquqi har bir fuqaro mahalliy vakillik organlari, Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga deputatlarni, shuningdek, Prezidentni saylashda bevosita o'zi shaxsan ovoz berish orqali saylovda ishtirok etishini bildiradi. To'g'ridan to'g'ri saylov orqali fuqarolar yashab turgan joylarining o'zida ovoz beradi va ularning bergan ovozi deputatlar, Prezident saylanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yashirin ovoz berishda fuqarolarning ovoz berishiga hech kim ta'sir qilolmaydi. Fuqarolar hech kimning ta'sirisiz ovoz bersagina, o'zi xohlagancha ovoz berishi mumkin bo'ladi. Yashirin ovoz berishda ovoz berish natijasi ham ma'lum bo'lmaydi, shuning uchun fuqarolar qo'rqmasdan, ikkilanmasdan, shubhalanmasdan o'zi xohlaganiga ovoz bera oladi.

Saylovda ishtirok etishning erkinligi — fuqarolar saylovlarning hamma jarayonlarida, shuningdek, ovoz berishda ham erkin ishtirok etadi. Saylov jarayonlarida ishtirok etishga to'sqinlik ham qilinmaydi, ishtirok etishga, ovoz berishga majbur ham qilinmaydi.

Fuqarolar xohlasa, ovoz berishda ishtirok etib, xohlagancha ovoz beradi yoki xohlamasa, umuman, ishtirok etmaydi. Buning uchun ular majburlanmaydi, hech qanday tazyiqlarga uchramaydi, quvg'in qilinmaydi. Faqat fuqarolar o'z siyosiy qarashlari, ongi, madaniyatiga qarab ovoz berishda ishtirok etish yoki etmaslik masalasini o'zi hal qiladi. Ovoz berishga majburlash ham, to'sqinlik qilish ham javobgarlik keltirib chiqaradi.

Demokratiyaning kuchayishi, saylov qonunchiligining takomillashib borishi bilan saylov huquqining prinsiplarini qo'llash kengayib boradi va prinsiplarning o'zi ham takomillashtiriladi. Amaldagi saylov to'g'risidagi qonunlardan vakillik organlarining deputatlikka nomzod ko'rsatish huquqining chiqarib tashlanishi teng saylov huquqini ta'minlashni yanada kuchaytirdi.

24.4. Saylovlarda ishtirok etmaslik asoslari

Saylov huquqi fuqarolarning siyosiy huquqi hisoblanadi. Undan foydalanish siyosiy hayotda ishtirokni ta'minlab, mamlakat taqdirini hal qilishda ishtirok etish imkoniyatini yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida fuqarolarga saylov huquqini berish, ta‘minlash bilan birga, kimlar saylovda ishtirok etmasligini, kimlarning saylov huquqi vaqtincha to‘xtatilishi, uning asoslari ham ko‘rsatib qo‘yilgan.

Konstitutsiyada qayd qilinishicha, saylovlarda aqli zaif fuqarolar, agar shu narsa sud tomonidan aniqlansa, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlar (shu muddat davrida) ishtirok etmaydi. Boshqa har qanday hollarda fuqarolarning saylov huquqlarini to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki bevosita cheklashga yo‘l qo‘yilmaydi.

Lekin jamiyat manfaatidan kelib chiqib, saylanish huquqidan foydalanish uchun ayrim talablar, shartlar o‘rnatiladi. Bunday shartlar, talablar Prezidentlikka saylanuvchilar va vakillik organiga saylanuvchilar uchun alohida-alohida bo‘ladi.

Konstitutsiyaning 99-moddasiga binoan, Prezident bo‘lib saylanish uchun fuqaro o‘ttiz besh yoshdan kichik bo‘lmasligi, davlat tilini yaxshi bilishi, saylovgacha O‘zbekistonda kamida 10 yil muqim (doimiy) yashagan bo‘lishi kerak. Shu shartlar mavjud bo‘lsa, fuqaro nomzodi tegishli tartibda Prezidentlikka nomzod sifatida qo‘yiladi va saylovda ishtirok etadi. «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi Qonunda ham Prezidentlikka nomzodlar oldiga ba‘zi talablar qo‘yiladi. Ular quyidagilar:

- qasddan sodir etilgan jinoyatlari uchun ilgari sudlangan fuqarolar;

- o‘zlariga nisbatan jinoiy ish qo‘zg‘atilganligi munosabati bilan qonun tomonidan ta‘qib etilayotgan fuqarolar;

- diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari (Qonunning 25-moddasi) Prezidentlikka nomzod bo‘lolmaydilar.

Konstitutsiya Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a‘zosi bo‘lib saylanadiganlar oldiga ayrim talablarni qo‘ygan, fuqaro deputat va senator bo‘lib saylanish uchun yigirma besh yoshga to‘lgan va kamida besh yil O‘zbekistonda muqim yashagan bo‘lishi kerak.

«O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to‘g‘risida»gi Qonunda ham deputat va senator bo‘lib saylanuvchilarga ba‘zi talablar qo‘yilgan.

Ular quyidagilar:

- sodir etilgan jinoyati uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan fuqarolar;

- saylov kuniga qadar so‘nggi besh yil mobaynida O‘zbekiston hududida muqim yashamagan fuqarolar;

• respublika Qurolli Kuchlarining harbiy xizmatchilari, Milliy xavfsizlik xizmati, boshqa harbiylashtirilgan bo‘linmalarning xodimlari;

• diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari deputatlikka nomzod qilib ro‘yxatga olinmaydi (Qonunning 24-moddasi), o‘z-o‘zidan ma‘lumki, ular deputat bo‘la olmaydi.

Prezident va deputat bo‘lib saylanuvchilarga yosh chegarasi va shunga o‘xshash talablar boshqa mamlakatlarda ham qo‘yiladi.

AQSHda Prezident bo‘lib saylanish huquqiga faqat AQSH hududida tug‘ilgan fuqarolar ega. Boshqa yerda tug‘ilib, keyinchalik fuqarolik olganlar Prezident bo‘lib saylana olmaydi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Jamiyat hayotida saylovning ahamiyati qanday?
2. O‘zbekistonning saylov tizimi nimalardan iborat?
3. Fuqarolarning saylash huquqi nima?
4. Fuqarolarning saylanish huquqi nima?
5. Nimalar saylov huquqi prinsiplarini tashkil etadi?
6. Saylovlarda ishtirok etmaslikka nimalar sabab bo‘ladi?
7. Saylov bo‘yicha Konstitutsiyaga qanday o‘zgartirishlar kiritilgan?
8. Saylov qonunlaridagi asosiy yangiliklar nimalardan iborat?
9. Saylovlarda siyosiy partiyalarning ishtiroki qanday?
10. Pog‘onali saylov nima?

25-bob. PROKURATURA ORGANLARI

25.1. Prokuratura organlarining vazifalari

Prokuratura organlari deyarli barcha davlatlarda mavjud. Lekin ularning mavqeyi, qaysi hokimiyat tizimiga kirishi turlicha belgilangan. Ayrim mamlakatlarda u ijro hokimiyati tizimida bo‘lib, AQSHda Adliya vazirligi tarkibiga kiritilsa, ayrim mamlakatlarda, jumladan, Italiyada sud hokimiyati tarkibiga kiradi.

O‘zbekistonda prokuratura organlari alohida maqomga ega, u biron-bir hokimiyat tizimiga kiritilmagan. Konstitutsiyada alohida XXIV bob «Prokuratura»ga bag‘ishlangan. Uning 120-moddasiga asosan, «O‘zbekiston Respublikasi prokuratura organlari o‘z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil holda, faqat qonunga bo‘ysunib amalga oshiradilar». Bu qoidaning o‘zi prokuratura mustaqil tuzilma ekanligini ko‘rsatadi.

Konstitutsiya prokuratura organlarining maqomini Konstitutsiyaviy darajada belgilar ekan, ularning vazifasini ham umumiy tarzda, aniq belgilagan. Konstitutsiyaning 118-moddasida prokuratura respublika hududida qonunlarning aniq bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi, deb ko‘rsatib qo‘yilgan. Ya‘ni prokuraturaning bosh vazifasi butun mamlakat hududida davlat tomonidan qabul qilingan barcha qonunlarning bir xilda bajarilishini nazorat qilish hisoblanadi va bu bilan qonuniylik, qonun ustuvorligi ta‘minlandi.

Konstitutsiyada prokuraturaning umumiy vazifasi belgilangan bo‘lsa, 2001-yil 29-avgustda yangi tahrirda qabul qilingan «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunda prokuraturaning asosiy vazifalari aniqlashtirib mustahkamlangan¹.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 2001, № 9, 168-modda.

Qonunning 2-moddasi «O‘zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining asosiy vazifasi» deb nomlanadi. Unda belgilanishicha, prokuraturaning asosiy vazifalari:

- qonun ustuvorligini ta’minlash;
 - qonuniylikni mustahkamlash;
 - fuqarolarning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlatning qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy tuzumini mustahkamlash;
 - huquqbuzarlikning oldini olish va profilaktika qilishdan iborat.
- Shu vazifalarni bajarish uchun u tegishli yo‘nalishlarda faoliyat yuritadi va aniq vakolatlarga ega.

Prokuratura organlari faoliyatining yo‘nalishlari:

- *birinchi yo‘nalish* — vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi;

- fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta’minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi;

- Qurolli Kuchlarda, vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarida harbiy tuzilmalarda qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish;

- *ikkinchi yo‘nalish* — tezkor-qidiruv faoliyati, surishtiruvni, dastlabki tergovni amalga oshiradigan organlar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish hamda ularning jinoyatchilikka qarshi kurash borasidagi faoliyatini muvofiq-lashtirish;

- *uchinchi yo‘nalish* — jinoyatlar ustidan dastlabki tergov olib borish;

- *to‘rtinchi yo‘nalish* — sudlarda jinoyat ishlari ko‘rib chiqilayotganda davlat ayblovini quvvatlash, sudlarda fuqarolik ishlarini, ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi ishlarni hamda xo‘jalik nizolarini ko‘rishda ishtirok etish va qonunlarga zid hujjatlarga protest keltirish;

- *beshinchi yo‘nalish* — soliq intizomini mustahkamlashga, soliq, valuta sohasidagi jinoyatlar va huquqbuzarliklarga qarshi kurashga, shuningdek, davlatga yetkazilgan iqtisodiy zararni qoplashga qaratilgan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish;

- *oltinchi yoʻnalish* — ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy taʼsirning boshqa choralari ijro etish chogʻida qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish;

- *yettinchi yoʻnalish* — qonun ijodkorligi faoliyatida hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish ishida ishtirok etish.

Koʻrinib turibdiki, prokuratura faoliyati koʻpqirrali va juda keng. Uni boshqarish uchun tegishli tizim va tarkibiy boʻlimlar shakllantiriladi.

Keyingi paytda prokuratura organlari oldiga yangi vazifalar qoʻyilmoqda. Uning tarkibida «Majburiy ijro byurosi» tashkil qilinib, xalq farovonligini oshirish, davlat budjetini kuchaytirish borasida ularga keng vakolat yuklandi.

25.2. Prokuratura tizimi

Konstitutsiyaning 118-moddasiga koʻra, qonunlarning aniq bajarilishi ustidan nazoratni Oʻzbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga boʻysunuvchi prokurorlar amalga oshiradi. 119-moddada prokuror Oʻzbekistonning maʼmuriy-hududiy tuzilishlarida: Qoraqalpogʻiston Respublikasida, viloyatlarda, tumanlarda, shaharlarda faoliyat koʻrsatishi belgilanib, prokuratura tizimining Konstitutsiyaviy asosi oʻrnatilgan.

Prokuratura yagona va markazlashgan asosda tashkil topuvchi organ hisoblanadi.

«Prokuratura toʻgʻrisida»gi Qonunning 5-moddasi, ikkinchi xatboshida «Prokuratura organlari Oʻzbekiston Respublikasi Bosh prokurori rahbarlik qiladigan yagona markazlashgan tizimni tashkil etadi hamda quyi turuvchi prokurorlar yuqori turuvchi prokurorlarga va Oʻzbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga boʻysunishi hamda hisobdorligi asosida faoliyat koʻrsatadi», deb prokuratura tizimining oʻziga xosligi belgilangan.

Yuqori turuvchi prokuror quyi turuvchi prokurorga koʻrsatmalar berishga yoxud uning har qanday qarorlarini oʻzgartirish, bekor qilish huquqiga egaligi, shuningdek, oʻz boʻysunuvidagi boshqa prokurorlarning ishlari toʻgʻri tashkil etilishi uchun toʻliq javobgarligining oʻrnatilganligi prokuratura tizimi markazlashganligini koʻrsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida quyidagi prokuratura organlari tashkil qilinadi:

1. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi.
2. Qoraqalpog‘iston Respublikasi prokuraturasi.
3. Viloyatlar va Toshkent shahar prokuraturasi.
4. Tumanlar va shaharlar prokuraturalari.
5. Viloyat prokuraturalariga tenglashtirilgan O‘zbekiston Respublikasi harbiy prokuraturasi, O‘zbekiston Respublikasi Transport prokuraturasi.
6. Tuman prokuraturalariga tenglashtirilgan harbiy okruglar, hududiy harbiy, transport va ixtisoslashtirilgan prokuraturalar.
7. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash departamenti va uning joylardagi bo‘limlari.
8. Bosh prokuratura huzuridagi Majburiy ijro byurosi va uning joylardagi bo‘linmalari.

25.3. Prokurorlarni lavozimga tayinlash va lavozimidan ozod qilish

Konstitutsiyaga binoan, O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi (93-modda,12-band), bu haqdagi Prezident Farmoni Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi (80-modda, 6-band).

Bosh prokuror o‘rinbosarlari Prezident tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod etiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi prokurori O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog‘iston Respublikasining Oliy vakillik organi tomonidan tayinlanadi.

Viloyatlarning prokurorlari, Toshkent shahar prokurori, tuman va shahar prokurorlari, ularga tenglashtirilgan prokurorlar O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi. Barcha prokurorlarning vakolat muddati besh yil.

O‘zbekiston Respublikasi prokuratura tizimiga kiruvchi barcha prokurorlar faqat tayinlash yo‘li bilan lavozimni egallaydi. Bu

prokuratura organlarining boshqa davlat organlaridan farqini ko'rsatuvchi xususiyat hamdir.

Respublika Bosh prokurori va uning o'rinbosarlarini tayinlashda Prezident va Oliy Majlisning Senati ishtirok etadi: unda Prezidentning Bosh prokurorni va uning o'rinbosarlarini tayinlash haqidagi Farmoni Senatda tasdiqlanish bilan masala rasmiylashtiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston tarkibidagi mustaqil respublika bo'lgani uchun respublika prokurori Qoraqalpog'iston Jo'qorg'i Kengesi tomonidan tayinlanadi, bu holda nomzodni Respublika Bosh prokurori bilan kelishilgan holda tayinlash amalga oshiriladi.

Respublika Bosh prokurori, uning o'rinbosarlari Oliy Majlis oldida hisob beradi. Ularning hisobotini eshitish, Konstitutsiyaning 80-moddasi 12-bandiga binoan, Senatning mutlaq vakolatlariga kiradi.

«Prokuratura to'g'risida»gi Qonunning 14-moddasiga asosan, Bosh prokuror O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlis oldida hisobdorligi belgilangan.

Prokuror lavozimiga oliy yuridik ma'lumotga ega, xizmat vazifasini bajarishga sog'lig'i imkon beradigan O'zbekiston fuqarolari tayinlanadi. Prokuror lavozimiga yigirma besh yoshdan kichik bo'lmagan shaxslar tayinlanadi.

Prokuror lavozimiga birinchi marta tayinlanganlar belgilangan matn bo'yicha qasamyod qabul qiladi.

25.4. Prokuratura organlarining mustaqilligi

Prokuratura organlarining faoliyati ularning mustaqilligiga asoslanadi. Bu Konstitutsiyaning 120-moddasida qonuniy belgilanib, unga asosan, «O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari o'z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil holda, faqat qonunga bo'ysunib amalga oshiradilar».

Konstitutsiya va qonunda prokurorlarning mustaqilligini ta'minlovchi bir necha qoidalar belgilab qo'yilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 120-moddasidagi «Prokurorlar o'z vakolatlari davrida siyosiy partiyalarga va siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi boshqa

jamoat birlashmalariga a'zolikni to'xtatib turadilar», degan qoida prokurorlarning siyosiy partiya va siyosiy harakatlar ta'siriga kirib qolmasligiga qaratilgan.

«Prokuratura to'g'risida»gi Qonunda ham prokurorlarning mustaqil faoliyatini ta'minlashga qaratilgan qoidalarni yetarlicha uchratish mumkin. Ularda prokurorga tazyiq o'tkazish, unga urinish, boshqacha yo'llar bilan ta'sir qilishga urinish, daxlsizligiga tajovuz qilish mumkin emasligi ko'rsatilgan. Qonunning 1-moddasida «Prokurorning g'ayriqonuniy qaror qabul qilishiga erishish maqsadida unga qanday shaklda bo'lmasin biron-bir ta'sir ko'rsatish yoki faoliyatini amalga oshirishga tajovuz qilish, shuningdek, prokuror yoki tergovchining ruxsatisiz tekshirishlar va dastlabki tergov ma'lumotlarini oshkor etish, prokurorning talablarini bajarmaslik belgilangan tartibda javobgarlikka sabab bo'ladi.

Qonundagi prokuraturaning mustaqilligini ta'minlovchi yana bir vosita prokuratura organlari xodimlarining daxlsizligiga qaratilgan alohida moddaning mavjudligidir. 49-moddada «Prokuror va tergovchiga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish va dastlabki tergov o'tkazish prokuratura organlarining mutlaq vakolati hisoblanadi.

Prokuratura organlarining ma'muriy huquqbuzarlik va intizomiy nojo'ya xatti-harakati uchun javobgarligi masalasi yuqori turuvchi prokuror tomonidan hal qilinadi», deb belgilanib, prokuror xodimlarning huquqlari alohida muhofazaga olingan.

Qonunning 50-moddasidagi prokuratura organlari xodimlarining moddiy va ijtimoiy ta'minotini alohida belgilovchi qoidalar ham prokuror mustaqilligini ta'minlashni ko'zda tutadi.

Qonunning 51-moddasi bilan prokuratura organlari va ularning oila a'zolarini ijtimoiy himoyalash masalasi hal qilingan. Unda ularning hayoti va sog'lig'ini sug'urtalash, ish faoliyatini davom ettirish imkoniyatini bermaydigan darajada sog'lig'ini yo'qotganda ularni moddiy ta'minlash masalasi boshqa xodimlarga nisbatan o'zgacha hal qilingan.

Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisida prokuraturaning ayrim vakolatlari: qamoqqa olish, ushlab turish bo'yicha sanksiya berishni sudga o'tkazish haqidagi taklif hamda shu asosda qabul qilingan

Prezident Farmoni prokuratura organlariga boshqa vazifalarni bajarishga ko‘proq kuch-g‘ayrat ajratish uchun imkoniyat yaratadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Prokuratura organlarining vazifasi nima?
2. Prokuratura organlarining tizimi qanday?
3. O‘zbekiston Bosh prokurori va uning o‘rinbosarlari lavozimga qanday tayinlanadi?
4. Qoraqalpog‘iston Respublikasi prokurori lavozimga qanday tayinlanadi?
5. Boshqa prokurorlarni lavozimga qanday tayinlanadi?
6. Prokuror lavozimiga tayinlanuvchilarga qanday talablar qo‘yiladi?
7. Prokurorlar mustaqilligi qanday ta‘minlanadi?

26-bob. **MOLIYA VA KREDIT**

26.1. Respublikaning moliya va pul-kredit tizimi

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXV bobi moliya va kredit tizimiga bag‘ishlanib, 122-moddada «O‘zbekiston Respublikasi o‘z moliya va pul-kredit tizimiga ega», deb belgilab qo‘yilgan.

O‘zining moddiy mazmuniga ko‘ra, davlat moliyasi pul mablag‘lari jamg‘armalarini aks ettiradi.

Moliya bir necha o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bo‘g‘inlar (institutlar) va organlarni o‘z ichiga oluvchi tizimdir. Ularning har biri davlat pul jamg‘armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha yuzaga keladigan muayyan ijtimoiy munosabatlar doirasini aks ettiradi va shu boisdan ular bir-biridan farq qiladi. Turli moliyaviy bo‘g‘inlar (institutlar) majmuyi O‘zbekiston Respublikasi moliya tizimini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi moliya tizimi quyidagilardan tashkil topgan:

- davlat budjeti, uning tuzilmasiga kiruvchi respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar;
- davlat maqsadli jamg‘armalari va budjetdan tashqari jamg‘armalar;
- xo‘jalik yurituvchi subyektlar va iqtisodiyot sohalari moliyasi;
- kredit (davlat krediti va bank krediti);
- mulkiy va shaxsiy sug‘urta.

O‘zbekiston Respublikasi moliya tizimining har bir bo‘g‘ini u yoki bu ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo‘ljallangan turli pul jamg‘armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanishga qaratilgan o‘ziga xos vazifalarni bajaradi.

O‘zbekistonning Davlat budjeti moliya tizimining markaziy bo‘g‘ini bo‘lib, uning yordamida davlatning markazlashtirilgan

pul jamg'armasi tashkil etiladi. Davlat budjeti moliya tizimining boshqa bo'g'inlari bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, muvofiq-lashtiruvchi markaz vazifasini bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining tarkibiy qismi Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar hisoblanadi. Mahalliy budjetlar bozor islohotlarining barcha bosqichlarida davlat tomonidan olib borilayotgan kuchli ijtimoiy siyosatning vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatning Davlat budjetida davlat maqsadli jamg'armalari ham to'plangan bo'lib, ular yordamida O'zbekiston fuqarolarining pensiya ta'minoti, xususiylashtirish jarayonlarini rivojlantirish, aholini ish bilan band etish va boshqa masalalar hal etiladi.

Kredit yuridik va jismoniy shaxslarning bo'sh turgan mablag'larini kredit resurslariga jalb etish, ularni qaytarish va foizlar to'lash sharti bilan foydalanuvchilarga berish bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos moliyaviy munosabatlar majmuyidir.

Davlat krediti vaqtincha davlat tasarrufiga tushadigan va iqtisodiyotni rivojlantirish, budjet taqchilligi va boshqa ehtiyojlarning ustuvor yo'nalishlarini moliyalashtirish uchun foydalaniladigan qo'shimcha pul mablag'larining to'planishini ta'minlaydi. Davlat kreditida davlat — qarz oluvchi, yuridik va jismoniy shaxslar esa qarz beruvchi (kreditor)lar sifatida namoyon bo'ladi. Davlat krediti vositasida yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'larini jalb etish turli shakllarda, avvalo, davlat zayomlari, pul majburiyatlari va boshqa qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularni joylashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bozor munosabatlari rivojlanishi va qimmatli qog'ozlar bozorining yuzaga kelishi sharoitlarida davlat kreditining muhim shakli yuridik shaxslar orasida joylashtiriladigan davlat qisqa muddatli zayomlari hisoblanadi.

Pul tizimi — bu respublikada pul muomalasini reja asosida tashkil qilishdagi shakl va usullarni huquqiy normalar bilan tartibga solish. Pul tizimi rasmiy pul birligini, har xil turdagi davlat pul belgilarini, muomalaga pul chiqarish tartibi va uni ta'minlashni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyulda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini

muomalaga kiritish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq, 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini — «SO'M» muomalaga kiritildi.

26.2. Davlat budjeti va uning tarkibiy qismlari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 122-moddasining ikkinchi bandi O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga bag'ishlangan bo'lib, O'zbekistonning Davlat budjeti respublika budjetidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetidan va mahalliy budjetlardan iborat ekanligi ko'rsatilgan.

2000-yil 14-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan, respublikamizda birinchi marta budjetga oid qonun, ya'ni O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasida budjetga oid barcha masalalar mazkur qonunga asosan hal qilinadi. Davlat budjeti loyihasi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tayyorlanadi. Loyiha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga topshiriladi. Vazirlar Mahkamasi loyihani keng muhokamadan o'tkazib ma'qullagandan so'ng, joriy yilning 15-oktabriga qadar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim qiladi. Qonunchilik palatasi Davlat budjeti loyihagini joriy yilning 15-noyabridan kechiktirmay qabul qiladi va ko'rib chiqish uchun Senatga yuboradi. Davlat budjeti bo'yicha qaror Senat tomonidan joriy yilning 15-dekabridan kechiktirmay qabul qilinadi.

O'zbekiston Davlat budjeti to'g'risidagi qonun bir yilga mo'ljallab qabul qilinadi va 1-yanvardan 31-dekabrgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi.

Davlat budjeti — bu davlat hokimiyati vakillik organi tomonidan tasdiqlanadigan markazlashgan pul fondlarining tashkil topishi, taqsimlanishi va foydalanishning asosiy moliyaviy rejasi bo'lib, davlatning barcha vazifalari va funksiyalarini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekistonning Davlat budjeti ikki qismdan: *daromadlar* va *xarajatlardan* iborat.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari Davlat budjeti ijrosini nazorat qilishni amalga oshirish chog'ida:

- turli darajadagi budjetlar ijrosi yakunlarini ko‘rib chiqadi;
- turli darajadagi budjetlarga mablag‘lar tushumi to‘g‘risida soliq va bojxona organlaridan, davlat maqsadli jamg‘armalarini taqsimlovchi organlardan axborotlar oladi;
- budjet mablag‘lari oluvchidan budjetdan ajratiladigan mablag‘larning tushumi va sarfi to‘g‘risida ma‘lumotlar talab qilib oladi;
- qonun hujjatlariga muvofiq, banklardan budjet mablag‘lari xarajati to‘g‘risida ma‘lumotlar oladi;
- budjet mablag‘lari oluvchilarning moliya-xo‘jalik faoliyatini o‘z vakolatlari doirasida taftish qiladi va tekshiruvdan o‘tkazadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yilning har choragida Davlat budjeti ijrosining O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi taqdim etadigan yakunlarini ko‘rib chiqadi.

Respublika budjetidan moliyalashtirilgan budjet mablag‘lari oluvchilar budjetdan ajratiladigan mablag‘lardan hisobot davrida foydalanganlik to‘g‘risidagi hisobotlarni O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga shu vazirlik tomonidan belgilangan muddatlarda taqdim etadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetidan hamda mahalliy budjetlardan moliyalashtiriladigan budjet mablag‘lari oluvchilar budjetdan ajratiladigan mablag‘lardan hisobot davrida foydalanganlik to‘g‘risidagi hisobotlarni tegishli moliya organlariga O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilagan muddatlarda taqdim etadi.

Tumanlarning, shuningdek, respublika (Qoraqalpog‘iston), viloyat bo‘ysunuvidagi shaharlarning moliya organlari shahar, tuman budjetining hisobot davridagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tegishli hokimliklarga hamda yuqori moliya organlariga, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilagan muddatlarda taqdim etadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar moliya organi tegishli budjetlarning hisobot davridagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tegishli ravishda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga va tegishli hokimlarga, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga shu vazirlik belgilagan muddatlarda taqdim etadi.

26.3. O‘zbekiston Respublikasining soliq tizimi

Bozor munosabatlari o‘rnatilgan mamlakatlarda soliq davlat budgetining asosiy manbalaridan bo‘ladi. Shuning uchun mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan to‘g‘ri soliq siyosati olib borishga harakat qilindi.

Soliq tizimi bozor iqtisodiyotining tarkibiy qismlaridan bo‘lib, bunda soliq xizmatini to‘g‘ri tashkil qilish muhimdir. Bu xizmat soliq yig‘ish bilangina shug‘ullanmay, u tadbirkorlarga moliyaviy faoliyat yuritishda, moliyaviy intizom yuritishda ham ko‘maklashsa, ko‘zlangan maqsadga erishish muhim bo‘ladi.

«Bilamizki, soliqlar davlat budgeti va mahalliy budgetlarni to‘ldirishning asosiy manbayidir.

Soliqlarning miqdorlarini turli yo‘llar bilan oshira borish davlatga va jamiyatga naf keltirmasligini anglab olishimiz kerak, deb o‘ylayman. Soliqlar daromadlarning bir qismigagina solinishi... lozim»¹.

Davlat va mahalliy budgetlarni to‘ldirishdan tashqari mamlakatimizda turli pul mablag‘lari fondlarini tashkil qilishda ham soliqlardan foydalaniladi.

Soliq tizimi deganda, mamlakatimizda ayni vaqtda mavjud bo‘lgan, belgilangan tartibda soliqqa tortishning muhim shart-sharoitlari majmuyi (yig‘indisi) tushuniladi.

Soliq tizimidan tashqari, yana soliqlar tizimi degan tushuncha ham mavjud.

Soliqlar tizimi — bu tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy birlikka ega bo‘lgan soliqlar va majburiy tolovlar yig‘indisidir. Soliqlar va majburiy tolovlar turlari «Soliq kodeksi»da (23-modda) belgilangan. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i, qo‘shimcha qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, yer, mol-mulk solig‘i, davlat boji va boshqa soliqlar tizimiga kiradi. Soliqlar markaziy miqyosdagi va mahalliy soliqlar shaklida bo‘ladi.

O‘zbekiston Konstitutsiyasining 123-moddasi ikkinchi bandiga binoan soliqlar joriy qilishga faqat O‘zbekiston Respublikasining

¹ *Karimov I.A.* O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat. — T., «O‘zbekiston» 1992, 30-bet.

Oliy Majlisi haqli, ya'ni soliq joriy qilish vakolati Oliy Majlisning mutlaq vakolatlaridan hisoblanadi.

«Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonunning 24-moddasiga binoan, mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarining stavkalarini qonun hujjatlarda belgilangan miqdorlar doirasida belgilash huquqiga xalq deputatlari Kengashlari ega.

26.5. Respublika bank tizimi

Bank tizimi O'zbekiston Respublikasi moliya tizimining asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi.

Bank tizimining yuqori, ya'ni birinchi pog'onasi O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki bo'lib, u bank tizimiga rahbarlik qiladi, bank sohasidagi qoidalarni o'rnatadi, tijorat banklarini nazorat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining davlat organi sifatidagi huquqiy maqomi, avvalo, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan. Konstitutsiyaning 124-moddasida «O'zbekiston Respublikasining bank tizimini respublika Markaziy banki boshqaradi», deyilgan.

Davlat organi sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z vakolatlari doirasida O'zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar tomonidan ijro etilishi majburiy bo'lgan normativ hujjatlarni qabul qiladi. «Markaziy bank to'g'risida»gi Qonunning 7-moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlari Markaziy bank tomonidan chiqariladigan normativ-huquqiy hujjatlar, turli yo'riqnomalar, qoidalar, tartiblar va ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bir qator funksiyalarni amalga oshiradi. Bunday funksiyalarga:

- a) iqtisodni pul-kredit tartibiga solish;
- b) banklar faoliyatini tartibga solish;
- d) bank nazorati;
- e) valutani tartibga solish;
- f) to'lov tizimini tashkil qilish va boshqarish kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlat organi sifatida boshqa davlat organlaridan farq qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqa davlat organlaridan birinchi farqi shundaki, u iqtisodiy mustaqil tashkilot hisoblanib, sarf-xarajatlari o‘z foydasi hisobidan qoplanadi. Ya’ni Markaziy bank, bevosita xo‘jalik faoliyatini amalga oshiradi va foyda ko‘radi. Natijada, shu foyda evaziga o‘z faoliyatini amalga oshiradi. Boshqa davlat organlarining faoliyati esa Davlat budjeti mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqa davlat organlaridan ikkinchi farqi shundaki, u faqat Oliy Majlisga hisobot beruvchi tashkilotdir. Boshqa davlat organlari Vazirlar Mahkamasi boshqaradigan davlat organlari tizimiga kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqilligi, birinchi navbatda, uning pul-kredit siyosatiga ijro organlaridan, avvalo, Vazirlar Mahkamasidan mustaqilligini ta’minlashga yo‘naltirilgan.

Bank tizimining ikkinchi pog‘onasini turli tijorat banklari tashkil qiladi. Bu — universal, ya’ni bank operatsiyalarining hamma turlarini bajaradigan va ixtisoslashgan, ya’ni iqtisodning aniq tarmoqlariga xizmat ko‘rsatadigan yoki bank operatsiyalarining ba’zi bir turlarini ko‘p bajaradigan banklar; filiallarga ega bo‘lgan va filiallari yo‘q banklar; O‘zbekiston banklari, qo‘shma banklar va chet el banklarining sho‘ba banklari va hokazo banklardir.

Tijorat bankining aniq ta’rifi katta amaliy ahamiyatga ega. Tijorat bankining ta’rifi bank nomidagi tashkilot yoki subyekt nima o‘zi, uning huquqiy maqomi qanday, uning vakolatlari nimadan iborat, u xo‘jalik muomalasida qanday ishtirok etadi va shu kabi muhim huquqiy savollarga javob beradi.

Tijorat banklarining faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlarning asosiysi «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi Qonundir.

Respublikaning moliya va kredit tizimi qandayligi mamlakatning taraqqiyotiga katta ta’sir qiladi. Shuning uchun ularni takomillashtirishga doimo e’tibor beriladi. Bank va moliya tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish, iqtisodiy islohotlar roli muhim masala ekanligi Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida alohida ta’kidlandi¹.

¹ *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O‘zbekiston», 2005, 85-bet.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Respublikaning moliya tizimi nima?
2. Moliya tizimida pul-kredit tizimining o'rnini nimadan iborat?
3. Davlat budjeti nima?
4. Davlat budjetining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
5. Budjet to'g'risidagi hujjat qanday vujudga keladi?
6. Soliq tizimi nima?
7. Soliqlar tizimi nima?
8. Soliqlar qanday joriy qilinadi?
9. Bank tizimi nima?

27-bob. MUDOFAA VA XAVFSIZLIK

27.1. Mudofaa va xavfsizlikni ta'minlash

Mamlakat mudofaasi va xavfsizligini ta'minlash doimo ustuvor masalalardan bo'lib kelgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasida mudofaa va xavfsizlikka alohida XXVI bob ajratilgan.

O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini va hududiy yaxlitligini, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilish Konstitutsiyaviy normada o'z ifodasini topgan (125-modda).

O'zbekiston Prezidenti ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning to'qqizinchi sessiyasida jamiyat hayotidagi muhim ustuvor yo'nalishlarni ko'rsatar ekan, «Ikkinchi ustuvor yo'nalish bu — mamlakatimizda xavfsizlik va barqarorlikni, davlatimizning hududiy yaxlitligini, sarhadlarimiz daxlsizligini, fuqarolarimizning tinchligi va osoyishtaligini ta'minlashdan iborat»¹, deb qayd qilgan edi.

Bundan ko'rinib turibdiki, mudofaa va xavfsizlik faqat davlat va mamlakat xavfsizligi, chegaralar daxlsizligi uchun emas, fuqarolarning tinchligi va osoyishtaligi, normal turmush kechirishini ta'minlash uchun ham zarur.

Mudofaaning muhim ahamiyatga egaligini hisobga olib, maxsus «Mudofaa to'g'risida»gi Qonun qabul qilingan.

Mudofaa yaxlit bir tizim bo'lib (Qonunning 2-moddasi), u aniq prinsiplar asosida tashkil qilinadi.

Mudofaa sohasidagi O'zbekiston siyosati prinsiplari quyidagilardan iborat:

- boshqa davlatlarga qarshi harbiy kuch ishlatmaslik, tashqi tajovuzlarning oldini olish;

¹ I.A. Karimov. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. T., «O'zbekiston», 2002, 17-bet.

- xalqaro huquq normalariga muvofiq ravishda kollektiv xavfsizlik tizimida ishtirok etish;
- harbiy qurilishni zamonaviy urushlar va qurolli mojarolar xususiyatiga mosligini ta'minlash;
- yalpi qirg'in qurollarini ishlab chiqarishni, qayta ishlashni, egallashni, saqlashni, tarqatishni va joylashtirishni rad etish;
- Qurolli Kuchlarning mamlakatga qilinadigan har qanday tajovuzni daf etishga doimiy tayyor turishi;
- mudofaaning yetarli darajada bo'lishi;
- harbiy xizmatning sharafligi ekanligini ta'minlash.

Mamlakatda mudofaa ishlarini tashkil qilish, xavfsizlik, xavfsizlikni saqlashga e'tibor hech vaqt va hech qanday holda susaytirilmasligi kerak.

Hozirgi davrda mamlakatimiz xavfsizligiga jiddiy xavf tug'dirayotgan narsa — bu terrorizm bo'lib qolmoqda. Uning mudhish ishlaridan bir necha marta aziyat chekildi va qurbonlar berildi. Shuning uchun bu xavfga qarshi kurash yo'llari haqida Prezident o'zining bir necha nutqlarida to'xtalgan¹.

Mamlakat mudofaasi, xavfsizlikni tashkil etish birgina davlatning ishi emas. Albatta, bunda davlat asosiy rol o'ynaydi. U mamlakatdagi barcha kuchlarni mudofaa va xavfsizlikni ta'minlashga safarbar qiladi. Shu maqsadda fuqarolar mudofaasi tashkil qilindi. Bu ishga fuqarolar o'rgatiladi, ko'niktiriladi.

O'zbekistonda maxsus «Fuqaro muhofazasi to'g'risida»² Qonun qabul qilingan bo'lib, unda fuqarolar muhofazasini tashkil etish bilan bog'liq barcha masalalar huquqiy jihatdan hal qilingan.

27.2. Qurolli Kuchlarning vazifasi va tizimi

Konstitutsiyaning 125-moddasida «O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari O'zbekiston Respublikasining davlat suvereniteti va hududiy yaxlitligini himoya qilish uchun tuziladi», deb quyidagi qilingan. Bu bilan nima uchun Qurolli Kuchlarni tashkil qilish kerakligi va ularning vazifasi aniq belgilangan. Demak, Qurolli Kuchlarning Konstitutsiyaviy vazifasi:

¹ I.A. Karimov. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmaz irodasiga bog'liq. T., «O'zbekiston», 2004.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 2005, № 5—6, 151-modda.

- Davlat suvereniteti va hududiy yaxlitligini;
- aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilishdir. U shu maqsadda tuziladi.

Bundan tashqari, «Mudofaa to‘g‘risida»gi Qonunda Qurolli Kuchlarga urushlar va qurolli mojarolarni qaytarish hamda oldini olish vazifasi ham yuklatilgan (Qonunning 6-moddasi).

Qurolli Kuchlar davlat tomonidan tashkil qilinadigan harbiy birlashmalar, qo‘shilmalar, qismlar va boshqa harbiy tuzilmalardan iborat bo‘ladi.

Qurolli Kuchlar va uning tarkibiy qismlari o‘z faoliyatini qonuniylik, markazlashgan rahbarlik va yakkaboshchilik, jangovar safarbarlikka doimo tayyor hamda harbiy intizomga rioya etish asosida tashkil etadi. Ularning faoliyatidagi bu prinsiplar mamlakat xavfsizligini ta‘minlash imkoniyatini beradi.

Qurolli Kuchlar, ularning tarkibiy qismlari o‘z vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lish uchun ularning ixtiyoriga harbiy obyektlar, binolar va inshootlar, qurol-yarog‘lar, harbiy texnikaning barcha zarur turlari va boshqa harbiy ashyo, mol-mulklar berib qo‘yiladi va ular davlat mulki hisoblanadi.

Konstitutsiyaning 126-moddasida «O‘zbekiston Respublikasi o‘z xavfsizligini ta‘minlash uchun yetarli darajada Qurolli Kuchlarga ega», deb ko‘rsatilgan.

Bu degani — Qurolli Kuchlarning tarkibiy qismlari, ularga zarur qurol-yarog‘, texnika, ashyolar hamda eng muhimi, Qurolli Kuchlarda xizmat qiluvchi tarkib O‘zbekistonning mudofaa ehtiyojidan kelib chiqib belgilanadi.

Qurolli Kuchlarda muddatli va muddatsiz xizmatni o‘tovchi shaxslar faoliyat ko‘rsatadi. Fuqarolar Konstitutsiyada belgilangan burchini o‘tash uchun Qurolli Kuchlar safiga muddatli xizmatga chaqiriladi.

Bundan tashqari, Qurolli Kuchlarda doimiy maosh olib ishlovchilar ham mavjud. Ular, asosan, zobitlar va boshqa xodimlardir.

Rivojlangan mamlakatlarning tajribasiga tayangan holda Qurolli Kuchlarning mudofaa qobiliyatini oshirish, harbiy qurol, texnika vositalaridan foydalanish samarasini kuchaytirish maqsadida mamlakatimiz Qurolli Kuchlarini professional asosga qurish, uning tarkibiga kontrakt asosida xizmat qiluvchilarni jalb qilish uchun mamlakatimizda tegishli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Res-

publikamizda turli bosqich va turda harbiy ta'lim beruvchi o'quv muassasalarining faoliyat ko'rsatayotganligi, harbiy akademiya tashkil qilinganligi, o'quv yurtlarida harbiy bilim asoslarining o'qitilishi Qurolli Kuchlarning mudofaa qobiliyatini oshirish uchun amalga oshirilayotgan ishlardir.

27.3. Qurolli Kuchlarga rahbarlik qilish

Qurolli Kuchlarning o'z oldidagi vazifasini to'la muvaffaqiyatli bajarishida faqat ularda xizmat qiluvchilarning soni, qurol-aslaha miqdori va sifatigina emas, Qurolli Kuchlarga to'g'ri rahbarlik qilish muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda mudofaa va xavfsizlikning muhim ahamiyatidan kelib chiqib, Qurolli Kuchlarga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rahbarlik qiladi. Konstitutsiyaning 93-moddasi 20-bandiga asosan, Prezident O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni hisoblanadi. U Konstitutsiyaning shu moddasiga binoan, Oliy Bosh qo'mondon sifatida, Qurolli Kuchlarning oliy qo'mondonlarini tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi, oliy harbiy unvonlar beradi.

Prezidentning mudofaa sohasidagi vakolatlari (Oliy Bosh qo'mondon) «Mudofaa to'g'risida»gi Qonunning 8-moddasida belgilangan.

Qurolli Kuchlarning kundalik faoliyatiga rahbarlikni o'z bo'y-sunuvida Qurolli Kuchlarning tarkibiga kiradigan harbiy tuzilmalari bo'lgan vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning rahbarlari amalga oshiradi. Masalan, Mudofaa vaziri, Ichki ishlar vaziri, Milliy xavfsizlik xizmati raisi, Favqulodda vaziyatlar vaziri, Bojxona qo'mitasi raisi.

O'zbekiston Mudofaa vazirligi faqat o'z tasarrufidagi qo'shinlarni boshqarishga rahbarlik qilsa, urush davrida Mudofaa vaziri bir paytning o'zida Oliy Bosh qo'mondon o'rinbosari ham hisoblanadi.

Qurolli Kuchlar oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish yuzasidan ularga tezkor va kundalik rahbarlikni Qurolli Kuchlarning Birlashgan shtabi boshlig'i amalga oshiradi.

Qurolli Kuchlarning Birlashgan shtabi mamlakat suvereniteti va hududiy yaxlitligini qurolli himoya qilish sohasidagi qarorlarni ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi yagona qo'mondonlik organi hisoblanadi.

Qurolli Kuchlarni boshqarishda harbiy okruglar alohida o‘rin tutadi, harbiy okrug alohida yo‘nalishlarda Respublika xavfsizligi va hududiy yaxlitligini ta‘minlovchi asosiy harbiy-ma‘muriy birlik hamda umumqo‘shin tezkor strategik birlashmasidir.

O‘zbekiston hukumatining, Mudofaa vazirligining, vazirlar, davlat qo‘mitalari va idoralarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining mudofaa sohasidagi vakolatlari Qonunning 9-, 10, 12-, 13-, 14-moddalarida belgilab qo‘yilgan.

Mudofaa sohasida, Qurolli Kuchlarni tashkil qilishda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari ham ishtirok etadi, ya‘ni davlat organlariga o‘z vazifalarini bajarishda ko‘maklashadi (Qonunning 15-moddasi).

Mudofaa va xavfsizlik masalasi o‘ta muhim masala ekanligi sababli u O‘zbekiston Prezidentining «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida barqarorlik hamda taraqqiyot kafolatlari va shartlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan¹.

Unda ta‘kidlanishicha, davlatning mudofaa qobiliyati uning siyosiy, iqtisodiy, harbiy, ilmiy va ma‘naviy imkoniyatlaridan tarkib topadi. Davlat mudofaa qobiliyatining eng muhim qismi uning Qurolli Kuchlaridir.

Harbiy qurilish sohasidagi maqsad professional armiyani, o‘z tarkibida yaxshi tayyorlangan va ta‘lim olgan, o‘z xalqiga, ona zaminiga sadoqatli bo‘lgan, o‘z Vatanining sha‘ni va qadr-qimmatini oxirigacha himoya qila oladigan jangchilarga ega bo‘lgan armiyani bosqichma-bosqich vujudga keltirishdan iborat.

Maqsad miqdor jihatdan uncha katta bo‘lmagan, lekin yaxshi shaylangan, zamonaviy qurollar va harbiy texnika bilan bekam-u ko‘st qurollangan, O‘zbekistonning xavfsizligini mustaqil ravishda va puxta ta‘minlashga qodir bo‘lgan Qurolli Kuchlarni shakllantirishdir².

O‘zbekiston Prezidentining bu so‘zlarida mudofaaning ahamiyati, unda Qurolli Kuchlarning roli va Qurolli Kuchlarni takomillashtirish hamda undan ko‘zlangan maqsad aniq ko‘rsatib berilgan.

¹ I.A. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997, 151—170-betlar.

² O‘sha asar, 163-bet.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Mudofaa va xavfsizlikning ahamiyati qanday?
2. Mudofaa va xavfsizlikni ta'minlash kimning vazifasi?
3. Qurolli Kuchlarning vazifasi nima?
4. Qurolli Kuchlarning tarkibi qanday?
5. Qurolli Kuchlarga qanday rahbarlik qilinadi?
6. Qurolli Kuchlarga rahbarlik qilishda Prezidentning o'rnini qanday?
7. Qurolli Kuchlarni mustahkamlash qanday yo'llar bilan olib boriladi?
8. Qurolli Kuchlarni mustahkamlash nima uchun kerak?

Fanni chuqur o‘rganish uchun tavsiya etiladigan qo‘shimcha adabiyotlar

I. RAHBARIY ADABIYOTLAR

1.1. *I.A. Karimov*. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li. T., «O‘zbekiston», 1992.

1.2. *I.A. Karimov*. O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat. T., «O‘zbekiston», 1992.

1.3. *I.A. Karimov*. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. T., «O‘zbekiston», 1993.

1.4. *I.A. Karimov*. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., «O‘zbekiston», 1995.

1.5. *I.A. Karimov*. Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari. T., «O‘zbekiston», 1996.

1.6. *I.A. Karimov*. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O‘zbekiston», 1997.

1.7. *I.A. Karimov*. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O‘zbekiston», 1999.

1.8. *I.A. Karimov*. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 8 yilligiga bag‘ishlangan yig‘ilishda so‘zlangan nutq. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2000-yil 7-dekabr.

1.9. *I.A. Karimov*. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. T., «O‘zbekiston», 2001.

1.10. *I.A. Karimov*. O‘zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari. T., «O‘zbekiston», 2002.

1.11. *I.A. Karimov*. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 10 yilligiga bag‘ishlangan yig‘ilishda so‘zlangan nutq. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2002-yil 6-dekabr¹.

¹ Mazkur darslikka I.A. Karimovning O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingan kuni nishonlash uchun o‘tkazilgan yig‘ilishlardagi barcha nutqlari taalluqlidir.

1.12. *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O‘zbekiston», 2005.

1.13. *I.A. Karimov*. O‘zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo‘li. T., «O‘zbekiston», 2007.

1.14. *I.A. Karimov*. Inson manfaatlarini ta‘minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish — ustuvor vazifamizdir. T., «O‘zbekiston», 2007.

1.15. *I.A. Karimov*. Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch. T., «Ma‘naviyat», 2008.

1.16. *I.A. Karimov*. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T., «O‘zbekiston», 2010.

II. HUQUQIY HUJJATLAR

2.1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., «O‘zbekiston», 2017.

2.2. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 4-apreldagi «Referendum yakunlari va davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2002-yil, № 4—5, 60-modda.

2.3. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2002-yil, № 12, 215-modda; 2003-yil, № 5,67-modda; 11.04.2007, № O‘RQ-90.

2.4. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Axborotnomasi, 2002-yil, № 12, 213-modda; 2003-yil, 5, 67-modda.

2.5. O‘zbekiston Respublikasining 2007-yil 11-apreldagi «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2007, 322—324-betlar.

2.6. O‘zbekiston Respublikasining 1991-yil 18-noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1992-yil, №1, 34-modda. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-yil, № 3, 38-modda; 1999-yil, № 9, 206-modda; 2000-yil, № 5—6, 153-modda; 2005-yil, № 1, 18-modda.

2.7. O‘zbekiston Respublikasining 2003-yil 29-avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2003-yil, № 9—10, 132-modda; 2004-yil, № 9, 171-modda; 2005-yil, № 1, 18-modda.

2.8. O‘zbekiston Respublikasining 2004-yil 5-maydagi «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 2004-yil, № 5, 125-modda; O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-yil, № 3, 38-modda; 1999-yil, № 1, 20-modda; № 9, 206-modda; 2000-yil, № 5—6, 153-modda; 2003-yil, № 9—10, 134-modda; 2004-yil, № 9, 171-modda, 2005-yil, № 1, 18-modda.

2.9. O‘zbekiston Respublikasining 1991-yil 18-noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasining Davlat bayrog‘i to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1992-yil, № 1, 27-modda.

2.10. O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 2-iyuldagi «O‘zbekiston Respublikasi Davlat gerbi to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1992-yil, № 9, 328-modda.

2.11. O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 2-iyuldagi «O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1992-yil, № 9, 338-modda.

2.12. O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 10-dekabrdagi «O‘zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993 yil, № 1, 52-modda.

2.13. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonuni.

2.14. O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 14-apreldagi «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi yangi tahrirda tasdiqlangan Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1999-y., № 5, 110-modda; 2003-y., № 9–10, 149-modda; 2004-y., № 9, 171-modda; 2005-y., № 1, 18-modda.

2.15. O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-maydagi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi yangi tahrirda tasdiqlangan Qonuni.

2.16. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 13-dekabrda «Fuqarolarning murojaatlari to‘g‘risida»gi yangi tahrirda qabul qilingan Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2003-yil, № 1, 7-modda.

2.17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 4-yanvardagi «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o‘rganishni tashkil etish to‘g‘risida»gi Farmoyishi. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2001-yil 5-yanvar.

2.18. 2017–2021-yiillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvir yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi, 2017-yil yanvar.

2.19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-sentabrdagi «O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy islohotlar Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmoni.

III. DARSLIK VA MAXSUS ADABIYOTLAR

3.1. *M. Abdusalomov, O. Husanov va boshq.* «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga sharhlar. T., «O‘zbekiston», 2007.

3.2. *A. Azizxo‘jayev va boshq.* O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. T., «O‘zbekiston», 2008.

3.3. *A. Azizxo‘jayev, O. Husanov va boshq.* «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi» faniga sxemali o‘quv-metodik qo‘llanma. T., «Sharq», 2001.

3.4. *X.T. Odilqoriyev, I.T. Tulteyev.* Ikki palatali Parlament. T., IIV Akademiyasi, 2005.

3.5. *U. Tojixonov, X. Odilqoriyev, A. Saidov.* O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. T., «Sharq», 2001.

3.6. *E.X. Xalilov*. Saylov to'g'risidagi qonunlarning qaror topishi va rivojlanishi. T., «O'zbekiston», 1999.

3.7. «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish» maxsus kursi o'quv qo'llanmasi. (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi mutaxassislari uchun.) T., «Sharq», 2002.

3.8. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. T., «Sharq», 1997.

3.9. *O. Husanov*. Mustaqillik va mahalliy hokimiyat. T., «Sharq», 1996.

3.10. *O. Husanov*. «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida»gi Qonun va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasiga, 93-moddaning 15-bandiga, 102-moddaning ikkinchi qismiga kiritilgan tuzatishlarga sharhlar. T., «Adolat», 2007.

3.11. *O. Husanov*. Konstitutsiyaviy huquq. T., «Adolat», 2013.

3.12. *O. Husanov*. Konstitutsiyaviy huquq atamalari. T., «Sharq», 2015.

MUNDARIJA

Kirish	3
--------------	---

I boʻlim. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi

1-bob. KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ — HUQUQ TARMOGʻI VA FAN

1.1. Konstitutsiyaviy huquq tushunchasi	6
1.2. Konstitutsiyaviy huquqning predmeti	7
1.3. Konstitutsiyaviy huquq — huquq tarmogʻi sifatida	8
1.4. Konstitutsiyaviy huquqning huquq tizimidagi oʻrni	9
1.5. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar	11
1.6. Konstitutsiyaviy huquq manbalari	13
1.7. «Konstitutsiyaviy huquq» fani, uning predmeti	14
1.8. «Konstitutsiyaviy huquq» fanining vazifasi	15

II boʻlim. Konstitutsiya — ijtimoiy taraqqiyot mahsuli

2-bob. KONSTITUTSIYA — ASOSIY QONUN

2.1. Konstitutsiya tushunchasi	18
2.2. Konstitutsiyaning funksiyasi	20
2.3. Konstitutsiyaning oʻziga xos xususiyatlari va asosiy prinsiplari	21
2.4. Konstitutsiyaning yuridik tabiati	23
2.5. Konstitutsiya — Bosh qonun	25
2.6. Konstitutsiya va qonunchilik	26
2.7. Konstitutsiya qabul qilish va unga oʻzgartirish kiritish	27

3-bob. OʻZBEKISTON KONSTITUTSIYASINING YARATILISHI

3.1. Konstitutsiya qabul qilinishining sabablari	31
--	----

3.2. Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqish	33
3.3. Konstitutsiya loyihasining umumxalq muhokamasidan o'tishi va qabul qilinishi	35
3.4. Amaldagi Konstitutsiyaning sobiq Ittifoq davridagi Konstitutsiyalardan farqi.....	36
3.5. Konstitutsiyaning xalqaro talablarga javob berishi	38

III bo'lim. Konstitutsiyaviy tuzum asoslari

4-bob. DAVLAT SUVERENITETI

4.1. Suverenitet tushunchasi	41
4.2. O'zbekiston davlat suverenitetiga ega bo'lishining ahamiyati	42
4.3. O'zbekiston chegarasi va hududining daxlsizligi, bo'linmasligi	44
4.4. Respublika hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlar tillari, urf-odatlari va an'analarning hurmat qilinishi.....	45
4.5. O'zbekistonning davlat tili	46
4.6. O'zbekistonning davlat ramzlari. Poytaxti	47

5-bob. XALQ HOKIMIYATCHILIGI

5.1. Hokimiyat tushunchasi va davlat hokimiyati	50
5.2. Davlat hokimiyatining bo'linishi prinsipi	51
5.3. Davlat hokimiyatining manbai. Davlat hokimiyatini amalga oshirish	53
5.4. Davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirishning taqiqlanishi	54
5.5. O'zbekiston xalqi. Xalqning jamiyat, davlat hayotidagi ishtiroki.....	56
5.6. Xalq nomidan ish olib borish.....	58
5.7. Mafkura va fikrlar xilma-xilligi.....	59
5.8. Demokratiya tushunchasi. Demokratiya shakllari	61
5.9. Davlat o'z faoliyatida tayanadigan prinsiplar	63

6-bob. KONSTITUTSIYA VA QONUN USTUNLIGI

6.1. Konstitutsiya, qonunlarning so'zsiz tan olinishi va bajarilishi	66
6.2. Qonuniylik prinsipi	68

6.3. Barchaning qonunlarga muvofiq ish ko‘rishi zarurligi. Konstitutsiya va qonunlarga zid normativ-huquqiy hujjatlarning amal qilmasligi.....	69
--	----

7-bob. O‘ZBEKISTONNING TASHQI SIYOSATI

7.1. Tashqi siyosat prinsiplarining Konstitutsiyada mustahkamlanishi.....	72
7.2. Ittifoqlar tuzish, hamdo‘stlik va boshqa tuzilmalarda ishtirok etish.....	73

**IV bo‘lim. Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari,
erkinliklari va burchlari**

8-bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIGI

8.1. Barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, huquq va erkinliklarini cheklash mumkin emasligi.....	76
8.2. Fuqarolik tushunchasi. Yagona fuqarolik	78
8.3. Fuqarolikka ega bo‘lish asoslari	80
8.4. Fuqarolikni yo‘qotish asoslari	83
8.5. Fuqarolar huquqlarini himoyalash	86
8.6. O‘zbekistonda chet el fuqarolari va fuqarosiz shaxslarning huquqlarini ta‘minlash.....	87

**9-bob. FUQAROLARNING SHAXSIY HUQUQ
VA ERKINLIK LARI**

9.1. Shaxsiy huquq va erkinliklar tushunchasi	90
9.2. Yashash huquqi. Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi	91
9.3. Shaxsni aybdor deb topish. Sudda himoya bilan ta‘minlanish huquqi.....	94
9.4. Har kim sha‘ni-obro‘siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashuvdan himoyalalanish va turar joyi daxlsizligi huquqi, yozishma va so‘zlashuvlarning sir saqlanishi	95
9.5. Yashash joyini erkin tanlash huquqi	97
9.6. Fikrlash, so‘z, e‘tiqod erkinligi. Axborot olish, tarqatish, hujjatlar bilan tanishish huquqi.....	98
9.7. Vijdon erkinligi	100

10-bob. SIYOSIY HUQUQLAR

10.1. Siyosiy huquqlar tushunchasi	102
10.2. Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etish huquqi, shakllari.....	103
10.3. Mitinglar, namoyishlar, yig'ilishlar o'tkazish huquqi	104
10.4. Jamoat birlashmalariga birlashish va ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqi	105
10.5. Vakolatli organlarga murojaat etish huquqi	107

11-bob. IQTISODIY VA IJTIMOIIY HUQUQLAR

11.1. Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar tushunchasi	110
11.2. Mulkdor bo'lish huquqi	111
11.3. Mehnat qilish huquqi. Majburiy mehnatning taqiqlanishi	112
11.4. Dam olish	114
11.5. Ijtimoiy ta'minot olish	115
11.6. Tibbiy xizmatdan foydalanish	116
11.7. Bilim olish	118
11.8. Ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi	119

12-bob. HUQUQ VA ERKINLIKLARNING KAFOLATLARI

12.1. Huquq-erkinliklar kafolatlari va tizimi	122
12.2. Huquq va erkinliklarning davlat tomonidan ta'minlanishi	123
12.3. Huquq va erkinliklarni sud orqali himoya qilish. Sudga shikoyat qilish	125
12.4. Voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolg'iz keksalarning huquqlarini himoya qilish	126
12.5. Xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi	128

13-bob. FUQAROLARNING BURCHLARI

13.1. Asosiy burchlar tushunchasi	131
13.2. Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarish. Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish	132
13.3. Tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab saqlash	133
13.4. Atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish	134
13.5. Soliq va yig'imlarni to'lash	135
13.6. Vatanni himoya qilish, harbiy va muqobil xizmatni o'tash	137

V bo'lim. Jamiyat va shaxs

14-bob. JAMIYATNING IQTISODIY NEGIZLARI

14.1. Mulk shakllari. Barcha mulk shakllari tengligining kafolatlanishi.....	139
14.2. Xususiy mulkning daxlsizligi va davlat tomonidan himoya qilinishi	140
14.3. Mulka egalik qilish va mulkdan mahrum qilish asoslari	141
14.4. Iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlikning himoya qilinishi	143
14.5. Iste'molchi huquqlarining ustunligi	144
14.6. Mamlakatning umummilliy boyliklari, ulardan foydalanish va himoya qilish	145

15-bob. JAMOAT BIRLASHMALARI

15.1. Jamoat birlashmalarining tizimi, turlari	148
15.2. Yoshlar tashkilotlarining tutgan o'rnini	150
15.3. Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi chiquvchi tuzilma hamda tashkilotlarni tuzish, faoliyatining taqiqlanishi	151
15.4. Jamoat birlashmalari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning ishiga aralashmaslik	152
15.5. Diniy tashkilotlarning davlatdan ajratilganligi, ularning qonun oldida tengligi.....	154
15.6. Jamoat birlashmalarining faoliyatini cheklash, taqiqlab qo'yish va tarqatib yuborish.....	155

16-bob. OILANING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

16.1. Oila — jamiyat bo'g'ini	158
16.2. Oilaning jamiyat va davlat himoyasida bo'lishi	159
16.3. Nikoh tuzish asoslari	160
16.4. Ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyati	162
16.5. Ota-onasizlarga davlat g'amxo'rligi	163
16.6. Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlarning ota-ona oldidagi majburiyati	165

VI bo'lim. Ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi

17-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MILLIY VA MA'MURIY TUZILISHI

17.1. Mamlakatning milliy va ma'muriy tuzilishi tushunchasi	168
17.2. O'zbekiston ma'muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismlari	169
17.3. Viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish, ularni tugatish tartibi	169
17.4. Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi	171
17.5. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalarining o'zaro munosabati. Nizolarni hal qilish tartibi	172

VII bo'lim. Davlat hokimiyatining tashkil etilishi

18-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY MAJLISI

18.1. Oliy Majlis — davlat hokimiyati vakillik va qonun chiqaruvchi organi.....	175
18.2. Oliy Majlisning tarkibi va palatalarini tashkil qilish tartibi	176
18.3. Qonunchilik palatasi va Senatning birgalikdagi vakolatlari	178
18.4. Qonunchilik palatasi va Senatning mutlaq (alohida) vakolatlari	179
18.5. Palatalar majlislarini o'tkazish tartibi	180
18.6. Palatalarning rahbar va yordamchi organlari	182
18.7. Qonun qabul qilish va e'lon qilish	184
18.8. Deputatlar va senatorlar faoliyatining kafolatlari	186
18.9. Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborish	187

19-bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING PREZIDENTI

19.1. Prezident — davlat boshlig'i.....	190
19.2. Prezidentlikka da'vogarlar qo'yiladigan talablar	191
19.3. Prezidentni saylash tartibi	193
19.4. Prezidentning vakolatlari	194
19.5. Prezidentning daxlsizligi	196
19.6. Prezident qasamyodi	197

20-bob. VAZIRLAR MAHKAMASI

20.1. Vazirlar Mahkamasi — O‘zbekiston hukumati	200
20.2. Vazirlar Mahkamasini shakllantirish	201
20.3. Vazirlar Mahkamasi tarkibi	203
20.4. Vazirlar Mahkamasining vakolatlari	205
20.5. Vazirlar Mahkamasining mas’uliyati	206
20.6. Bosh vazir maqomi	208

21-bob. MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI

21.1. Mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimi	210
21.2. Xalq deputatlari Kengashlari, ularni shakllantirish tartibi, vakolat muddati.....	211
21.3. Hokim — vakillik va ijro hokimiyati boshlig‘i	213
21.4. Hokimlarning vakolat muddati, lavozimga tayinlash va ozod qilish tartibi.....	214
21.5. Mahalliy hokimiyat organlarining vazifalari	216
21.6. Vakillik va ijro hokimiyati munosabati	218

22-bob. FUQAROLARNING O‘ZINI O‘ZI BOSHQARISH ORGANLARI

22.1. O‘zini o‘zi boshqarish tushunchasi.....	221
22.2. O‘zini o‘zi boshqarish organlari, ularning vazifasi	222
22.3. Fuqarolar yig‘inlari ishini tashkil qilish	224
22.4. Fuqarolar yig‘inlari raisi (oqsoqoli)	225
22.5. Fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan munosabati.....	226

23-bob. SUD HOKIMIYATI

23.1. Mustaqil sud hokimiyati, uning tizimi	229
23.2. Konstitutsiyaviy sud, uni tashkil qilish tartibi, vazifasi.....	230
23.3. Odil sudlovni amalga oshiruvchi umumiy sudlar tizimi, tashkil qilish tartibi, vazifasi	231
23.4. Sudyalar mustaqilligi, daxlsizligi, sud qarorlarining majburiyligi	232
23.5. Sud ishlarida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquqlarini ta’minlash.....	234

24-bob. SAYLOV TIZIMI

24.1. Saylovning ahamiyati	237
24.2. Fuqarolarning saylash va saylanish huquqi	238
24.3. Saylov huquqi prinsiplari	240
24.4. Saylovlarda ishtirok etmaslik asoslari	241

25-bob. PROKURATURA ORGANLARI

25.1. Prokuratura organlarining vazifalari	244
25.2. Prokuratura tizimi	246
25.3. Prokurorlarni lavozimga tayinlash va lavozimidan ozod qilish	247
25.4. Prokuratura organlarining mustaqilligi	248

26-bob. MOLIYA VA KREDIT

26.1. Respublikaning moliya va pul-kredit tizimi	251
26.2. Davlat budjeti va uning tarkibiy qismlari	253
26.3. O'zbekiston Respublikasining soliq tizimi	255
26.4. Respublika bank tizimi	256

27-bob. MUDOFAA VA XAVFSIZLIK

27.1. Mudofaa va xavfsizlikni ta'minlash	259
27.2. Qurolli Kuchlarning vazifasi va tizimi	260
27.3. Qurolli Kuchlarga rahbarlik qilish	262
Fanni chuqur o'rganish uchun tavsiya etiladigan qo'shimcha adabiyotlar	265

OZOD TILLABOYEVICH HUSANOV

KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

4-nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2017

Muharrir *I. Usmonov*

Badiiy muharrir *D. Hamidullayev*

Texnik muharrir *D. Hamidullayev*

Musahhih *M. Ibrohimova*

Noshirlik litsenzyasi AI № 275. 15.07.2015-yil.
2017-yil 31-oktabrda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60×90¹/₁₆.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabogʻi 17,5.
Nashr tabogʻi 17,0. 357 nusxa. Buyurtma № 661

«ILM ZIYO» nashriyot uyi. Toshkent, Navoiy koʻchasi, 30-uy.
Shartnoma № 32 — 2017.

«NISO POLIGRAF» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent viloyati, Oʻrta Chirchiq tumani, «Oq-Ota» QFY
Mashʼal mahallasi Markaziy koʻchasi, 1-uy.

H84 Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. (4-nashri.) T.: «ILM ZIYO», 2017. — 280 b.

UO‘K: 342.4(575.1)(075)

KBK 67.400ya722

ISBN 978-9943-303-88-1